

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ**

**«ИЖТИМОИЙ ФАНЛАР»
КАФЕДРАСИ**

Ш.А.АҲАДОВ

С О Ц И О Л О Г И Я

(Ўқув кўлланма)

САМАРҚАНД – 2007 йил

Тақризчилар:

Фалсафа фанлари доктори,
профессор С.К.КАРИМОВ

Тарих фанлари номзоди,
доцент Ф

Ф.АЮПОВ

Маъсул мухаррир:

**Мирзо Улуғбек номидаги Самарқанд Давлат
Архитектура-Қурилиш институти Илмий кенгаши томонидан нашрга
тавсия этилган**

Ушбу қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим ўқув юртлари талабалари учун Социология фани бўйича ўқув қўлланма тайёрлашга қилинган ҳаракат бўлиб, унда Социология фани, предмети, функциялари, қонун ва категориялари, вужудга келиши ва ривожланиши тарихий босқичлари, унинг жамият ижтимоий ҳаётидаги ўрни ва роли, унинг назарий, амалий масалалари, махсус соҳалари, услублари, ижтимоий жамиятдаги социал институтлар, уларнинг моҳияти, республикада ва жаҳондаги социал муаммолар ва бошқа бир қатор соҳалар баён қилинган.

Ушбу қўлланма Олий ва ўрта махсус таълим ўқув юртлари талабалари, аспирантлари, ҳамда социология фани билан қизиқувчилардан иборат кенг китобхонларга мўлжалланган.

Муаллиф:

Тарих фанлари доктори,
СамДАҚИ профессори

Ш.А.Аҳадов

КИРИШ

“Социология” фани мустақил Ўзбекистонимиз тараққиётида мустақиллик шарофати муносабати билан вужудга келган янги фан ҳисобланади. Аслида “Социология” фани фан сифатида тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида XIX асрнинг бошларида Ғарбий Европада мустақил фан бўлиб шаклланади. Социал қарашлар эса ғоявий таълимотлар тарзида бир неча минг йиллик тарихига эга бўлиб, дастлаб Антиқ дунёда Ҳитой, Хиндистон, Яқин Шарқ, Миср ва Марказий Осиёда илгари сурилиб ижтимоий-сиёсий ғоялар билан узвий боғлиқликда шаклланиб вужудга келган, ривожланиб тараққий этган, Антиқ дунё, Ғарб ва Шарқнинг буюк алломалари – Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Конфуций (Кун-Цзы), С.Гуатама, Абу Носир Фаробий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий ва бошқа кўплаб буюк социал таълимот намоёндаларининг бу соҳада хизматлари чексиз бўлган. Айниқса Ҳитойда “Ўн уч китоб”, Хиндистонда “Веда” ва “Упанишод”лар, Марказий Осиёда “Авесто” ва кўплаб қадимий тарихий манбаларда социал ғоявий таълимотларнинг шаклланиб ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган қимматли манбалар ҳисобланади. Мустақил фан сифатида шаклланишида эса француз олими Огюст Контнинг хизмати каттадир. Унинг 6 томлик “Позитив фалсафа курси” ва 4 томлик “Позитив сиёсат тизими” асарларида “Социология” термини биринчи бор ишлатилиб, асарлари эса фан сифатида ўқитилиб бошланади ва ҳозирги вахтда жаҳондаги кўплаб ривожланган мамлакатларида Олий ўқув юртлари, лицей ва коллежларда талабалар ўқитилмоқда. Мустақил Ўзбекистонда ҳурматли Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан дастлаб ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти қошида 1993 йилда Ўзбекистон социологлариининг уюшмаси тузилди. 1994 йил 18 июл 87-01-242 сонли Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг буйруғи билан 1995-1996 ўқув йилидан бошлаб мамлакатимизнинг барча олий ўқув юртларида “Социология” фан сифатида ўқитила бошланиб, ҳозирги кунда Республикамиз социолог олимлари томонидан янги намунавий дастур ва ишчи дастурлари асосида ўқув, ўқув-услубий қўлланмалар, маъруза матнлари яратилиб, талабалар фойдаланиши учун тавсия этилмоқда, ёшларимиз, талаба ёшларимиз, магистрантларимиз социал билимларга эга бўлмоқдалар.

Ушбу “Социология” фани бўйича намунавий ва ишчи дастурлар асосида тайёрланиб чоп этишга тавсия этилган ўқув қўлланма ҳам ана шу мақсадда тайёрланиб, нафақат талаба ёшларга, магистрларга, балки “Социология” фанига қизиқувчи аспирантлар, тадқиқотчилар ва кенг жамоатчилик фойдаланиш учун мўлжалланган.

СОЦИОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА УНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Р е ж а :

1. Социология жамият ҳақидаги фан сифатида
2. Социологиянинг илмий статуси – социология фанининг предмети
3. Социология фанинг функциялари
4. Социологиянинг қонуниятлари, категориялари

1 савол. «Социология» термини латинча сўз бўлиб, «социетас» (жамият) ва «логос» (сўзлар ва таълимот) сўзларидан олинган бўлиб, жамият, яъни ижтимоий жамият тўғрисидаги фан ҳисобланади.

Инсоният тарихи тараққиёти жараёнида кишилар жамиятни ўрганишга қизиқиш ва ҳатто ижтимоий жамиятнинг ўзига қизиқиш, унга нисбатан ўз муносабатини билдириш учун ҳаракат қилиб келинди. Ўтмишда бу ҳақда ҳар бир йирик тафаккур номоёндаси жамият ҳақида, ижтимоий ҳаёт ҳақида ўз тушунчаси ва муносабатини билдириб келди. Уларнинг бу тафаккурлари маълум бир фалсафий системада намоён бўлиб, ўз ижтимоий қарашларини аниқлаб келдилар.

Фанда «социология» термини дастлаб Ўрта Осиёда «жамият», «ижтимоий» тушунча сифатида IX-X асрларда Фаробийга, Европада социология сифатида француз философи Огюст Контга (XIX асрнинг 30 йиллари) тўғри келади ва у фанда Конт «позитивизми» деб аталади.

О.Конт фалсафасида ижтимоий жамиятдаги воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш уларнинг бир-бирига қонуний боғлиқлиги борлиги ва уни фан сифатида ўрганишни илгари суради. Аммо, бу фикрлар X асрдаёқ Фаробий томонидан илгари сурилган эди. Конт қарашлари социологияни фан сифатида ўрганилиш ғояси XIX аср охиригача илмий адабиётларда жамиятшунослик фани сифатида эътибор билан қараб келинди. XIX аср охири XX аср бошларида эса жамиятни илмий ўрганиш жараёнида иқтисод, демографик ва ҳуқуқшунослик фанлари қатори социал соҳага ҳам фанда диққат эътиборни қаратиб келинди.

2 савол. Ижтимоий жамият социология фанининг жамият сифатида унинг манбаи бўлиши мумкин. Аммо жамият бошқа ижтимоий ва гуманитар фанларнинг ҳам манбаи ҳисобланади. Шу сабабли социологиянинг илмий статуси, бошқа фанлардек манбаи борлик ва предметнинг турли хиллиги ва бир-биридан фарқ қилишидан иборатдир.

Социология фанининг ўзига хос билиш назариясининг асосий бўлган борлик ва ундан сифат кўрсаткичларига олиб келадиган ходиса ва жараёнлар ўзига хос бу предметни ташкил этиб, улар қўйидагилардан иборат, яъни бир гуруҳ социологиялар фикрича:

Яъни, «Группали ўзаро алоқалар», «инсоний ўзаро алоқалар» ва «уларнинг натижалари», «инсоний социал муносабатлар», «социал институтлар», «социал ташкилотлар ва уларнинг инсон характерида

мувофиқ муносабатлари», «социал ҳаракатлар системаси», «кишилиқ жамияти ва инсоний характер», «социал интизом ва интизомсизлик табиати», «социал группалар», «инсоний муносабатлар ва алоқаларнинг форма-шакллари», «инсоний ҳаётнинг зарурлиги ва унинг социал контексти», «қишлоқ жамиятининг асосий структураси», «социал жараёнлар», «ижтимоий маданий ҳолатлар», «социал ҳаётни илмий ўрганиш» ва ҳоказолар социологиянинг предмети бўла олади, - деб ҳисоблайдилар бир гуруҳ социолог олимлар.

Социология курсининг предмети бошқа фанлар предметига ўхшаш фаннинг асосий вазифаси, мақсади ва функцияси, қонун ва категорияларини белгилаб бериш билан бу фан нимани ўрганади ва нимани ўргатади каби йўналишларини ҳам аниқлаб беради.

Бу фаннинг предметини аниқлашда социал- ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу ҳодиса ва жараёнлардаги сифат кўрсаткичларга эътибор берилади, жамиятнинг социал ва ижтимоий муносабатларини вужудга келтирадиган ҳолатларни, уни аниқлайдиган шакл ва форма, мазмунларини ўз ичига оладиган жараёнлар асосий роль ўйнайди. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. «Ўзаро инсоний алоқалар», «ўзаро гуруҳ алоқалари ва муносабатлари», «унинг натижалари», «инсоний социал муносабатлар», «социал институтлар», «социал ташкилотлар ва уларнинг инсоний характерга муносабатлари», «социал ҳаракатлар системаси», инсоний жамият ва инсон характери (қиёфаси), «ижтимоий тартиб ва тартибсизлик табиати», «социал гуруҳлар», «қишлоқ жамияти формалари», «инсоний мавжудот ва унинг контексти», «қишлоқ жамиятининг асосий структураси», «социал жараёнлар», «ижтимоий маданий ҳолатлар», «социал ҳаётни илмий ўрганиш» ва ҳоказолар биринчи гуруҳ фикрларидир.

2. Иккинчи гуруҳ фикрларига қўйидагилар киради (яъни иккинчи гуруҳ олимлари фикри):

Халқаро социал-ижтимоий энциклопедик олимлар фикрича бу фан предмети шундан иборатким, яъни бу фан – «социал ижтимоий-сиёсий агрегатлар, гуруҳлар ва уларнинг институционал (яъни ижтимоий-сиёсий фаолиятлари кўриниши), ташкилотлар, уюшмалар, институтлар ва уларнинг фаолиятлари ва бу институтлар ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар системаси ва фаолиятлари жараёнидаги туб ўзгаришлар»ни ўрганади деб кўрсатилади.

3. Учинчи гуруҳ олимлар фикрича, яъни социал гуруҳлар уларнинг вакиллари асосида ташкил топган бирликда фаолият кўрсатиладиган кишилар ҳаётида юз берадиган бутун воқеалар, ходисалар, ташкилотларнинг ривожланиши жараёнларини» ўрганиш, - деб ҳисоблайдилар.

Яна бир қанча ана шундай фикрларни келтириш мумкин. Аммо, ҳали унинг конкрет предмети аниқ эмас. Бу фикрларнинг қанақа бўлишидан қатъий назар бу фан иқтисодий-сиёсий ҳаётда кишилар ижтимоий-сиёсий фаолиятининг ҳамма жабҳаларини – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ғоявий,

маданий ва бошқа томонларини қамраб олади ва уларга таалукли ижтимоий-сиёсий процессларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганади.

Шундай қилиб, бу фан – маълум тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган, фаоллашган ижтимоий-сиёсий системаларнинг умумий ва специфик характерини, мазмунини, уларнинг социал сиёсий қонун ва қонуниятларининг вужудга келиши, тараққиёти ва фаоллигини ўрганадиган фандир. Бу фан жамиятнинг социал-сиёсий тараққиёти, режали ривожланиши, социал-сиёсати, социал муносабатлари, социал-сиёсий системасининг моҳиятини, унинг иқтисоди, сиёсати, ижтимоийи ва мафкуравий-маънавий, маданий қиёфаси ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганади. Шу билан бу фан:

1. Жамиятдаги турли гуруҳлар, индивидлар ва уларга хос ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий муносабатларини;

2. Шунга мувофиқ ҳозирги даврга мувофиқлашган ижтимоий-сиёсий муносабатларни (иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ғоявий) ва уларга мувофиқ ҳар бир индивиднинг ўзаро ҳолатларини (ўрни, ҳуқуқи, аҳволи, боғлиқлиги, эркин, тенглик, озодлик, адолатлилик, демократик ҳолати ва х.к.);

3. Турли индивид ва гуруҳлар (кўпроқ миллат, синфлар, социал қатлам ва х.к.) бир-бирига жамиятд тутган ўрнига, ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеа ва ходисалар асосида бўлган муносабатларни;

4. Ва оқибат натижада турли хил индивидлар, гуруҳларнинг ижтимоий-сиёсий жамиятдаги ўзаро фаолияти ва унинг натижаларини ўрганадиган фандир.

Бу ижтимоий-сиёсий муносабатлар мажмуаси фан сифатида социал-демократикобъективлик методи, услуби асосида назарий-илмий ва амалий натижаларни анализ қилиш орқали ўрганилади.

Шу асосда бу фаннинг ўзига хос специфик хусусиятга эга бўлган функциялари вазифалари вужудга келади.

3 савол. Социология фани фан сифатида ижтимоий ҳаёт жараёнларини ўрганар экан, қўйидаги функцияларга таянади:

Биринчидан – илмий проблемаларни ҳал этиб, ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг ҳамма жараёнларига таалукли ҳақиқий борликни илмий анализ қилиш, ёзма манбаларни ўрганиш, солиштириш, текшириш оқибатида социал тараққиёти, унинг объектларини, институтларини ўрганади ва бу ўрганишнинг социологик методологиясини, илмий текшириш методларини аниқлайди. Унда иккита функция – нима ўрганилади (объект), қандай ўрганилади (методи) ва шу асосда гносеологик вазифа-функцияси келиб чиқади. Натижада социологик-сиёсий назарий фундаментал функцияси шаклланади.

Иккинчидан – бу фан вазифаси ижтимоий-сиёсий ҳақиқатнинг қайта ташкил топиши, вужудга келишига боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганади ва шу асосда режали, мақсадга мувофиқ ривожланадиган ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг асосий йўналиши ва воситаларини ўрганиш функцияси пайдо бўлади ва оқибат натижада назарий ва амалийлик социологиясининг объекти ва методини аниқлаш функцияси уни илмий

ёки амалий аниқлаш вазифаси – функцияси вужудга келади. Бу эса бевосита «фундаментал» ёки «назарий» (иккаласи бир мазмунда, аммо фундаментал кенгроқ маъно кашф этади) ва амалий функциялари шаклланади. Бу иккала функция бир-бирига боғлиқ бўлиб улар илмий ва амалий вазифаларни бажаради. Назарий-абстракт асосларда, амалий-бу ҳам назарий ва эмпирик кузатишларга асосланиб олган билимнинг объект даражасига амалий ва назарий йўл билан боғланади.

Учинчидан – прогнозтик – келажакка доир мулоҳазалар билдириш функцияси мавжуд. Яна бу фаннинг билиш функцияси мавжуддир.

Бу функция биринчидан информацион хусусиятга эга бўлиб, умумжамият, жамоа ва индивидлар ҳақида дастлабки маълумотлар – яъни уларнинг эҳтиёжи, манфаатлари, ориентациялари қиймати ҳақида, мотивлар, реал фактлар, характер ва моҳиятга таалукли фактлар, ижтимоий фикрлар ва бошқа маълумотлар тўпланиб, ҳақиқий социал-сиёсий фикрлар, хулосалар чиқарилади.

Иккинчидан – социал-сиёсий назарияларни бойтадиган янги ғоявий ва назарий таълимотлар янги қонуниятларни ва тенденцияларни вужудга келтиради.

Тўртинчидан – амалий функциялар бўлиб, бу билиш функцияси билан узвий боғлиқдир. Чунки, бу функция назарий таълимот билан амалиёт бирлиги бу фаннинг энг муҳим белгисидир. Ҳар бир назарий таълимот амалиётсиз – таълимот эмасдир. Бу функция асосан аниқ, конкрет назарий илмий хулосаларга асосланиб, кўпроқ жамият тараққиётининг келажаги ҳақида ва уни режали ривожлантириш иктиқболларини белгилаб беради, социал-сиёсий жамиятнинг келажагини башорат қилади.

Бунинг учун бу функция ўзининг моҳиятига қараб 2 та социал факторга – объективлик, субъективлик характериға эгадир.

1. Объективлик функциясига – инсон ҳаёти ва инсон фаолияти ва унинг ҳамма шарт-шароитларини ўз ичига қамраб олади. Шу билан жамиятнинг структураси, сиёсий тузуми, конкрет меҳнати шароитлари, меҳнат, турмуш муносабатлари киради ва уларнинг келажак тараққиётини белгилаб беради;

2. Субъективлик – бу функцияга асосан субъективлик аспекти киради, унда турли мотивлар, ўй-фикрлар, кўрсатмалар (қарор, фармойиш, манфаатлар, қимматли таълимотлар, ғоявий тушунчалар, ижтимоий, жамоатчилик тушунчалари ва ҳ.к. ёки кишилар, гуруҳлар ва шунга ўхшаш ўзаро муносабатлар киради.

Бешинчидан – ғоявий, мафкуравий функциялар бўлиб, бу функция фикрлаш, тафаккур, онг ва амалий функциялар билан узвий боғлиқ бўлиб, бу функциялар асосан:

- биринчидан –табиий-тарихий жараёнларни билиш орқали жамиятни яқин ва узоқ келажакдаги истиқболли тараққиёти тўғрисидаги ғоявий таълимотни ишлаб чиқишдан;

- иккинчидан – бошқа концепциялар, таълимот ва қарашлар билан илмий, ғоявий мунозаралар орқали хулосалар чиқариш;

- учинчидан – аҳоли ўртасида илмий идеологияни-ғояни кенг тарқатишдан;

- тўртинчидан – малакали,лаёқатли мафкуравий илмий ғоялар асосида билимли мутахассислар тайёрлашдан иборатдир. Бу эса бевосита сиёсий мотивлардан мустақил бўлиши шарт.

- олтинчидан – сиёсий баҳо – сиёсий функциясидир.Ҳамма ижтимоий функциялар бевосита жамиятнинг сиёсий муносабатларини ўз ичига олмай, улар билан ўзаро узвий боғлиқ бўлмай жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тараққиётига таъсир этиши мумкин эмас ва шу асосда ҳамма ижтимоий тараққиёт сиёсий позицияларисиз тушуниш мумкин эмас. Шу сабабли бу фаннинг бу функцияси бевосита жамиятнинг сиёсий манфаатларини ўз ичига олади, илмий хулосалар, манфаатлар ва ҳамма жараёнлар жамиятнинг ҳар бир гуруҳи, жамоатчилиги, индивидларининг сиёсий манфаатини ўз ичига олади.Унда мафкуравий ва сиёсий манфаатлари бевосита ижтимоий-сиёсий тизим манфаатларига мувофиқлашади ва уни ўз ичига олади.

4 савол. Жамият фаолияти шаклланиши жараёнида узлуксиз ва кўп қиррали социал-сиёсий алоқалар, ходиса, жараёнлар вужудга келади. Уларга юзаки шундай қарасангиз кўплари алоҳида вақтинчалик, эпизодик ва тасодифий ҳолатлар деб ҳис қилишингиз мумкин. Аммо, булар қайси ижтимоий жамиятга талукли бўлмасин ижтимоий жамиятнинг у ёки бу қонун ва қонуниятларига, уларнинг категорияларига таалуклидир.

Қонун деганда умумжамият аҳамиятига эга бўлган ва зарурият ва маълум бир шароитда доимо такрорланиб турадиган ижтимоий жамиятнинг энг муҳим алоқалари ва ижтимоий-сиёсий муносабатлари тушунилади:

а) ижтимоий социал-сиёсий қонуният бу социал-сиёсий ҳодисалар ва жараёнларнинг зарурий алоқалари энг аввало кишиларнинг фаолияти ва ҳаракатларининг муқаррарлиги тушунилади;

б) социал-сиёсий қонунлар – бу турли хил индивидлар, жамоа бирликлари жамоатчилик фаолиятларининг зарурий муносабатларини аниқлаб беради.

Улар асосан:

- халқлар ўртасидаги, миллатлар, синфлар, тоифалар, социал-демографик ва социал-профессионал гуруҳлар ўртасидаги;

- шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги;

- жамият билан социал ташкилотлар, жамият билан меҳнат кишилари ўртасидаги;

- жамият билан оила ўртасидаги;

- жамият билан шахс ўртасидаги, инсон ўртасидаги муносабатларни ўз ичига қамраб олади.

Бу социал-сиёсий қонуниятлари орқали кишилар ўзларига ҳаётий шароит яратади. Турмуш нормаларини вужудга келтиради ва ўзига қонуний специфик хусусиятларни яратади.

Социал-сиёсий қонуниятлар табиат қонунларидек, табиийки воқеалар йўналиши жараёнида шакллана боради. Улар эса социал гуруҳ,

жамоаларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятлари ва содир бўлаётган воқеалари натижасида юзага келади.

Демак, социал-сиёсий қонуниятларни илмий жиҳатдан излаш, ўрганиш жамиятдаги турли социал элементларнинг ўзаро алоқаларини илмий таҳлил этиб ўрганишдан иборатдир. Бу эса жамиятдаги у ёки бу ҳодиса ва воқеаларни социал-сиёсий муносабатларнинг генезисини объектив ўрганишдан ва тўғри хулоса чиқаришдан, жамият тараққиётини диалектик тушунтиришдан иборатдир.

Қонунлар ўз ҳаракати вақтига қараб бир-биридан фарқ қилади.

- умумий қонуниятлар ҳамма ижтимоий системаларда ҳаракатда бўлади (М: қиймат қонуни, пул-товар муносабатлари ва ҳ.к.).

Махсус, специфик қонунлар бир ёки бир нечта ижтимоий системаларда ҳаракатда бўлади (М: бир ижтимоий жамиятдан иккинчисига ўтиш қонуни ёки дастлабки капитал жамғариш қонуни) ва ҳ.к.

Социал қонунлар умумийлик ёки бирлик даражасига қараб бир-биридан фарқ қилади. Шундай қонунлар борки, улар фақат социал соҳаларга таалуклидир, шу билан айрим қонунлар борки, у фақат социал соҳанинг айрим элементлари ривожланишга таалуклидир. Масалан, синфлар, миллатлар, гуруҳлар ва ҳ.к.

Шундай қонунлар борки, уларнинг ўз услуби ва намоён бўлишга қараб ажратиш мумкин. М: Динамик ривожланиш ёки статистик ривожланишдир. Динамик ривожланиш қонунлар, улар социал-сиёсий ҳолатларнинг асосий йўналиши, факторлари, социал ўзгаришларнинг формалари (М: қайта қуриш, ўтиш даври), воқеаларнинг бир ва бир нечта қайта ва кескин, каттиқ кўриниш ҳолатлари (тўнтариш) ифодаланади. (Чунки бундай воқеалар бўлиши тобора муқаррар бўлиб қолади).

Статистик қонунлар динамик қонунлардан фарқи шуки, бу қонунда социал-сиёсий ўзгариши ва йўналишини, тенденцияларини ҳисобга олиб, умуман жамиятда социал стабилликка эътибор берилади (масалан, давлат тўнтариши жараёнида жойлардаги воқеалар тинч ёки нотинч ўтиш қонуниятларидир).

Ёки динамик қонунлар социал-сиёсий ўзгариш жараёнида ҳамма индивидга, нафақат синф, тоифа, табақа, жамият, ҳаммасига жиддий эътибор берилади. Статистик – стохастик қонунлар фақат жамият ва синфнинг кайфияти тенденциясига эътибор беради ва ўша умумий белги ва моҳиятга эътибор берилади. (Тўнтариш жараёнида хунта – фақат халқнинг мамлакатдаги ҳозирги норозилигига қараб хулоса чиқариш ва ҳ.к.)

Динамик қонунлар асосан иккига:

- сабабли динамик;
- функционал қонунларга бўлинади

Сабабли динамик қонунлар асосан социал жараёнларни чуқур ва қатъий детерминлик алоқаларига жиддий эътибор бериб чуқур ўрганилади. Масалан, ижтимоий-иқтисодий формациянинг биридан иккинчисига ўтишда ишлаб чиқариш усулининг роли ва ҳ.к. масалалардир.

Функционал динамик қонунлар эса эмпирик (пайдо бўлишидан) кузатишлар ва қатъий ўзаро социал ҳолатларнинг такрорланишини ўз ичига олади.

Статистик – стохастик қонунлар асосан ривожланиш қонунлари (масалан, аҳолининг моддий ва маданий эҳтиёжларини тобора қондириш, социал ўз-ўзини бошқариш қонунлари) ва функционал қонунлар (масалан, меҳнат коллективларининг формал ва ноформал структуралар, оилада ролларни тақсимлаш функциялари – ота-она, бола ва ҳ.к.) ичига олиб ҳаракатда ўз хилма-хиллигини намоён этади.

Социал-сиёсий қонунларнинг ўзига хос қўйидаги категориялар мавжуддир:

Биринчи – социал қонунларнинг социал-сиёсий ва шунга мувофиқ ҳолатларнинг ўзгармаслигини ифода этилиши категориясидир. Масалан, А ҳолат мавжуд бўлса, албатта Б ҳолат бўлиши зарур, яъни тоталитар, бюрократик бошқариш системасининг унга оппозицияда бўлган демократик бошқариш тарафдорлари ва ҳ.к.лардир.

Иккинчи – бу қонуннинг тараққиёти тенденцияларини ифода этиш категориясидир. Бу жараёнда социал объект структурасини ифода этиш, ўзаро муносабатларнинг биридан иккинчисига ўтишини намоён этади ва бу ҳолат охирига тенденцияларини ифода этади. Масалан, ҳар бир ўтиш жараёнида ишчилар синфи ёки сиёсий кучлар асосий куч бўлиб ўз характерини сақлаб қолаверади.

Учинчидан – бу қонунда функционал боғлиқликни ўрнатилишига ва сақланиб қолишлигига асосланиб, социал характерни ўзгартиради. Яъни функционал боғлиқ категорияси бўлиб, унда аввалги социал система сақланиб қолади ва социал ҳолатлар ўзгаришларида бир қатор функциялар сақланиб қолади ёки социал объектларнинг сифат жиҳатидан биридан иккинчисига ўтиш бу функционал боғлиқлик категорияси бўлиб катта роль ўйнайди. Масалан, бу ўтиш жараёнида, социал-сиёсий жараёнда кишиларнинг сиёсатда, бошқаришда, тарбияда актив иштирок этиш ва синфий-тарбиявий ишларнинг юксак сифатлилиги ва ахлоқий психологик климатни, яъни руҳий ҳолатни яхшилашда иштирок этишни кўрсатувчи функционал боғлиқлик категориясидир.

Тўртинчидан – социал ҳолатлараро алоқалар сабабиятини ҳисобга олувчи қонун категорияларидир. Функционал алоқа категорияси сабабият категориясига таъсир этиши ва этмаслиги ҳам мумкин. Янги ижтимоий манфаат билан шахсий манфаатлар боғлиқлигидир.

Бешинчидан – социал-сиёсий ҳолатлар ўртасида эҳтимоллик алоқалари мавжудлиги, ўрнатилиши қонуни категориясидир. Масалан, қишлоқ ёшлари ўртасида шаҳарларга кўплаб кетиш, ҳуқуқий тартиботнинг бузила бориши эҳтимоллари, «яширин иқтисоднинг» юксалиб бориши эҳтимоллиги, аёлларнинг иқтисодий мустақиллигининг ўсиши, ажралишнинг кўпайиши эҳтимоллик категориясидир.

Шундай қилиб, социология курси умуман социал-сиёсий қонуниятлар, уларнинг нафақат қонунларини умумий формада амалга оширади, балки уни аниқ шаклда – инсониятнинг фаолиятини амалга

оширади ва уни ўрганеди. Чунки, ҳар бир конкрет инсон жамиятда ўз фаолиятини конкрет шароитларда амалга оширади, ўзининг маълум социал-сиёсий ҳолатини (статусини) аниқлайди; ўз фаолияти жараёнида аниқ белгиланган социал-сиёсий ролни эгаллайди ва маълум функция бажаради; шу билан маълум индивидуал хусусиятга (жинси, ёши, миллати, оилавий ва ҳ.к.) эга бўлади; маълум муносабатга (кўрсатма бериш) ўз фаолиятига эга бўлиб (масалан, специфик инфорацион манфаатга ва ҳ.к.) ўз статуси, роли ва хусусий характериға эга бўлади, турли ёш ва малака, маъмурий мутахассисликка эга бўлиб, жамият ривожига ҳисса қўшади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон», 1999
2. И.Каримов. «Баркамол авлод орзуси». – Т., «Шарк», 1999
3. И.Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз». – Т., «Ўзбекистон», 2000
4. И.Каримов. «Миллий истиқлол мафқураси». – Т., «Ўзбекистон», 2000
5. И.Каримов. «Шу азиз Ватан – барчамизники». – Тошкент, 1995
6. «Беш тамойил ҳаётга», Тошкент, «Университет» нашриёти, 1995
7. Г.В.Осипов. «Теория и практика социологических исследований в СССР». М., 1979
8. Ю.Г.Марков. «Социальная экология». Новосибирск, 1976
9. В.Д.Комаров. «Научно-техническая революция и социальная экология». Ленинград, 1977
10. И.Н.Яблоков. «Социология религии». Москва, 1979
11. В.П.Васильев, В.А.Шегорсов, А.И.Яковлев. «Политическая культура трудящихся: понятие, содержание, структура и функции». Москва.
12. А.Г.Харчев. «Брак и семья». Москва, 1979
13. Социология. Учебник под редакций В.Г.Осипова, Москва 1990

Таянч иборалар:

- Социология – ижтимоий жамият, жамият ҳақидаги фан.
“Societas-logas” – жамият маъносини англатади.
«Жамият» - таълимот, тушунча.
«Жамият» - инсоният яшаб турган, шаклланиб тараққий этиб борадиган жараён, атроф, табиат билан боғлиқликдаги борлик.
Ижтимоий жамият – инсонлар ҳаёт кечирадиган жамият.
Фан предмети – ушбу фан ўрганадиган, ўргатадиган соҳа.
Фан функцияси – ушбу фан бажарадиган вазифа.
Фан методологияси – ушбу фан қўллайдиган диалектик методология, борлиқ ва уни қандай бўлса шундай ўрганиш услуби.
Категория ва қонун, қонуниятлар – жамиятдаги ҳамма воқеа ва ҳодисаларни жамиятдан ҳамма институтлар, ташкилотларнинг жараёнларга муносабатларининг узлуксиз такрорланиши юзага келиши,

функциялашувчи, фаоллашуви, ривожланишининг ҳақиқий борлик асосида узлуксиз такрорланиб туриши.

Социология турлари – махсус социология, иқтисодий социология, меҳнат социологияси, инженерлик социологияси; турмуш тарзи, сиёсий, маданий, фан ва маориф, бошқариш ва ҳ.к.соҳалар социологияси.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Р Е Ж А :

1. Антик ва Марказий Осиё мутафаккирларининг социологик қарашлари.
2. Социологиянинг фан сифатида вужудга келишидаги ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар ва илмий-назарий манбалар.
3. Социология фанининг ривожланиш босқичлари: классик, ноклассик ва XX аср АҚШ социологияси.
4. Собиқ совет даврида ва мустақил Ўзбекистонда социологик фанининг ривожланиши.

1 савол. Социологияни фан сифатида тасаввур этишда унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Социология-инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий тараққиёти давомида яратилган маънавий маданиятнинг ажралмас таркибий қисмидир. Афсуски, коммунизм мафкурачиларнинг вакиллари кибернетика, психология, политология каби фанлар қаторида социология ҳам инкор этилиб, уни социализмга зарарли «ёлғон фан» қаторига қўшиб кўп йиллар давомида жаҳон халқларининг дурдонаси, маънавий ва маданий бойлиги бўлган бу фаннинг ва унинг намоёнларини

тахқирладилар. Натижада жамиятнинг энг катта бойлигидан-ижтимоий фикрларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишдан, ижтимоий тараққиёт борасида ахборотлар тизимини яратишдан ва охир оқибатда ижтимоий ҳаётни аниқ маълумотларга, тўғрироғи халқ фикрига таянган ҳолда илмий асосда бошқаришдан маҳрум қилдилар. Мустақиллик туфайли социология фанига президентимиз И.Каримов томонидан кенг йўл очиб берилди. Шахсан И.Каримов раҳбарлигида Ўзбекистонда «Ижтимоий фикр» жамоатчилик марказининг ташкил этилиши эса бу фаннинг президентимиз ҳимоясига олинганлигидан далолатдир.

Энди бизнинг олдимизда турган масала бу социология фани қачон вужудга келган деган муаммодир. Энг аввало шуни унутмаслик керакки, социология – бу жамият тўғрисидаги фандир. Ижтимоий муносабатларни, жамиятнинг турли соҳаларидаги ўзига хос жиҳатларни, умумий ва хусусий қонуниятларни, жараёнларни ўрганадиган фан бу социологиядир.

Шу сабабли социология-жамият, социал жамият сифатида ўзининг узоқ тарихига эгадир. Инсоният тарихий тараққиёти табиат ва жамият бағрида намоён бўлишини миллион йиллар ўз ичига қамраб олади. Шундан эса ҳақиқий ижтимоий жамият кишиларнинг онгли фаолияти, тафаккур билимларнинг шаклланиб, маънавий-маданий бойлик манбалари шаклланиб кишилик жамияти сифатида ривожлана боришига бир неча ўн минг йиллар ўзига қамраб олади. Бу йиллар давомида инсоният ўзининг жамиятдаги ўрнини, табиат саҳоватларидан фойдаланишнинг онгли босқичини, бу жараёнда юз бераётган ҳаётий-социал муаммоларнинг вужудга келишини ва бу муаммоларнинг ҳал қилиниш йўллари аниқлаш, ҳал этиш ҳаракатлари, жамият тараққиётига қизиқиш каби фикр-мулоҳазалари жамият тараққиётининг маълум бир босқичида вужудга келади. Бу муаммолар дастлаб табиат стихияси, кейинчалик жамият қонуниятларига қизиқиш ва ҳатто ҳозирги даврда кенг кўламда қизғин муҳокамалар воситасига айланган социал тенглик, бирлик, жамиятда адолатли, эркин-озодлик муаммоларини ҳам ўрганишга ҳаракатлар бошланади. Бу муаммолар гўё жамият тараққиётининг дастлабки ибтидоий босқичига ҳам таалукли социал муаммолар деб нотўғри талқин қилмоқдалар.

Ижтимоий жамиятнинг маҳсули бўлган бу социал ғоялар, муаммолар, яъни социал тенглик, эркинлик, адолатли эркин жамият тўғрисидаги ғоялар, энг муҳим ижтимоий муаммолар сифатида инсоният тарихий тараққиётининг кейинги ривожланган босқичида жамиятда тенгсизлик, бошланган даврда, мулкий табақаланиш кескин тус олган даврда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий соҳаларда, жамиятда зулм, тенгсизлик бошланган даврларда вужудга кела бошлаган, уни ҳал этишнинг турли ҳаракат йўллари ахтарилган, уни ҳал этишнинг йирик намоёндалари фаолият кўрсатишганлар. Уларнинг ақлли-доно фикрлари ушбу муаммоларни ҳал этишнинг турли хил йўллари билан шуғулланиб, ўзларининг дастлабки социал ғоялари ва таълимотларини яратганлар.

Бу социал ғоялар ва таълимотларда социал муаммоларни ҳал этишнинг турли хил амалий ва назарий таклифларини тавсия этганлар. Бу назарий ва амалий таклифларни ўз ичига олган таълимот ва ғояларда бевосита ўша таълимот намоёндалари бўлган буюк инсонларнинг (шахсларни) яшаган жойи, ижод этган даври тарихий шароити, муҳити, инсонлар характери-табiiй мавқеи, моҳияти бу таълимотларда ўз аксини топган, таъсирига эга бўлган этник, жўғрофий муҳит, регионлар-минтақаларнинг хусусиятлари ҳам ўз аксини топган, бу ҳолат эса табиийдир.

Жумладан, Марказий Осиё халқларининг энг қадимий, маънавий, ғоявий, маданий меъроси «Овеста» ана шундай муқаддас китоб бўлиб, халқимизнинг қадимий орзу-истаклари, яхшилик учун ёмонликка қарши кураши каби социал муаммоларни ҳал этишнинг ғоявий, айтиш мумкин ҳатто амалий, назарий маълимоти ҳамдир, дейиш мақсадга мувофиқдир. Айтиш мумкинки, жаҳон халқлари тарихида «Овеста» билан тенглашадиган қадимий асар ҳанузгача топилган эмас.

«Овеста» Марказий Осиё халқлари тарихида ҳатто жаҳон халқлари тарихида энг қадимий асар бўлиб, уни ижтимоий жамият ҳақида, жамиятнинг социал муаммолари ҳақида, яхшиликнинг ёмонликка (Ахримон ва Ахурамазда) қарши кураши инсонийлик, комил инсонийлик ғоялари ҳақида атрофлича таърифланиб берилган десак ҳато бўлмайди. «Овеста»даги асосий ғоя «ўзинга раво кўрмагани ўзгага раво кўрма» деган инсонийлик шиори ётади. Бу шиор ўлкамиз халқларининг муқаддас ғоявий шиори бўлиб келди ва унга асрлар оша амал қилинди. «Овеста» ушбу инсонийлик ғояси нафақат ўлкамиз халқлари тарихида, балки Шарқ, Жануб ва яқин Шарқ халқларининг социал ғояларида, таълимотларида такрорланиб, ҳатто ҳаётда қўлланилган назарий ва амалий фаолиятларини акс эттирувчи таълимотларида ўз аксини топдилар, диний ва дунёвий таълимотларига айланиб қолдилар.

Афсус билан шуни таъкидлаш лозимки, «Овеста»даги илғор ғоялар назарий, илмий ва амалий жиҳатдан ўлкамиз халқлари тарихида араблар босқинига қадар бўлган даврда қандай бўлганлиги ҳақидаги ёзма манбаълар деярли йўқ қилинган. Дастлаб Грек-Македон босқинчиси Искандар Македонский ва кейин араблар томонидан йўқ қилинди.

Аммо юқорида таъкидлаганимиздек, Хитой, Ҳиндистон, Рим ва Греция, Мисрда «Овеста» ғоялари кенг тарқалганлиги ҳақида манбаъларда келтирилади. Бу манбаъларда айнан «Овеста»дан олинган дейилмасада, унинг асосий ижтимоий-сиёсий ғоялари бир қатор тарихий манбаларда, ғоявий назарий таълимотларда ўз аксини топгандир.

Жумладан, эрамиздан олдинги 1-мингинчи йилларда Хитойда жамоатчилик (коллектив) асосда яратилган «Ўн уч китоб» номли классик асарнинг асосий ғояси «Овеста»да келтирилган «Ўзинга раво кўрмагани ўзгага раво кўрма» ғоявий шиори бўлиб, қадимги Хитой конфуциончилик фалсафий мактабининг маҳсулидир. Бу мақсадга қадимги Хитой йирик файласуфи, конфуционизм диний оқимининг асосчиси э.о. VI асрда яшаб ўтган Кун-Цзы эди. Бу таълимотнинг асосини инсон муаммоси ташкил

этиб, табиат инсонни саҳоватли, фазилатли қилиб яратган, ёвузликни эса золимликни жамиятдан олган. Демак, уни –ёвузлик, золимликни, ўзинга раво бўлмаганни раво кўрмай, уни йўқ қилиш мумкин, дейди. Кун-Цзы бу «ўн уч китоб»ида ўша даврда, яъни ўзлари яшаган даврдаги мавжуд жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тузумини ўзгартириш, социал тенгликни тиклаб жамиятдаги тенгсизлик ва адолатсизликни йўқ қилиш мумкин, - дейди. Кун-Цзы бу ҳақда «Сухбат ва мулоҳаза» номли асариде батафсилроқ ва аниқроқ тўхталиб ўтади. У шундай деб ёзади: «Ўзинга нимани хоҳламасанг ўзага ҳам уни истама, кексалардан ўрган, билимли кишиларни, олимларни ҳурмат қил, бошқаришда талантли кишилардан фойдалан, адолатли инсонпарварлик билан бошқар (жамиятни – А.Ш.) бошқаришда тинчлик ва адолатлилик руҳига риоя қил, табитни бил ва ақлли фойдалан, билгин-инсон ўз тақдирини, ўз ҳаётини яратувчидир...» деб ёзади. Ана шу ғоялар бутун Хитой халқи ўртасида ўша даврда кенг кўламда қўллаб-қувватланади ва асосий ҳукумрон диний оқимга, таълимотга айланиб боради. Конфуциянизм ҳукумрон диний оқимга айланиб давлат ва мулкнинг дахлсизлигини улуғлайди ва уни адолатлиликнинг буюк белгиси-воситаси, деб ҳисоблайди. Шу сабабли давлат Хитойда конфуционизмни қўллаб-қувватлайди.

Ана шундай социал ғоявий таълимотлар қадимий Ҳиндистонда ҳам вужудга келиб ўз аксини ижтимоий ҳаётда топади. Жумладан, эрамиздан олдин 2-мингинчи йилдан VI-аср (э.о.) ўрталаригача даврни ўзида ифода этган “Веда” (текст матнлари) ва “Упанишодлар” (диний-фалсафий трактлар, яъни дастурлар) вужудга келиб, уларда (бу асарларда) инсонни ва инсон руҳини ёвузлик, ёмонлик ва зулмдан сақлаб, адолатсизликнинг ҳар қандай зулм ва кулфатли кўринишларидан қутилиб, социал тенглик, яхшиликка эришиш йўллари кўрсатиб социал ғояларни «Овеста»га хос талабларни илгари суради ва ундаги асосий инсонийлик ғоясини такрорлайди.

Бу ғоялардан бир қатор кўзга кўринган Қадимий Ҳинд олимлари ўз вақтида усталик билан фойдаланишга муваффақ бўладилар. Жумладан, қадимги Ҳинд олими-файласуф С.Гаутама бундан усталик билан фойдаланиб Буддо, буддизм динига асос солади. Буддо – бу ёруғликка интилиш маъносини англатиб қоронғуликдан чиқиб, ёруғликка интилишни билдиради.

Бу дин э.о. VI-V асрларда қадимий Ҳиндистонда шаклланиб, асосий динга айлана боради ва кастачиликка (брахманизм) аста-секин барҳам берилиб у дин тамоман рад этилади. Натижада янги Буддизм дини ҳам инсонлар социал жамиятда ва табиатда «тенгқўрлар» деб эълон қилади. Бунинг учун социал жамиятдаги ҳамма алоқа ва муносабатларда юз берадиган тенгсизлик ва зулмни, ҳатто зулм, тенгсизлик воситаси – давлат тузумини ҳам бекор этиш керак, чунки у ёвузлик, ёмонлик манбаидир, - деб эълон қилади.

Социал муаммолар ҳақида ижтимоий социал тенглик ғоялари қадимги Рим ва Грецияда э.о. VI-V ва эрамизнинг I-II асрларида кенг тарқалади. Иқтисодий, социал-сиёсий, ғоявий-ахлоқий жараёнларда

инсонийликнинг ҳамма жабҳаларида сиёсий адолатлиликни, жамиятда инсоний эркинликни тиклаш, ўрнатиш ғоявий таълимотлари билан чиққан антик дунё олимлари Демократ, Протегор, Сократ, Платон (Афлотун), Арестотель (Арасту) ва бошқа социал таълимот намоёндалари шулар жумласидандир. Ҳатто христианлик пайдо бўлишининг дастлабки даврларида ҳақиқатда социал тенглик, эркинлик ғояларини асосий шиор қилиб «йўқсиллар», «мўхтожлар» дини деб бекорга айтилмаган эди. Улар қулчиликка қарши кураш олиб бордилар.

Қадимги Грек-Македон ва Рим маданияти тараққиётида мустақил, эгилмас, букилмас, ақлли жонзот, мустақил, билимдон, ривожланган мавжудот бўлган инсон, инсон шахси ҳақидаги ғоялар асосий ўринни эгаллайди ва улар доимо жамиятда тенг, эркин ва озод, адолатли шахс бўлишлиги ғоясини илгари суради.

Жамиятнинг буюк яратувчиси инсон эканлигини, шу сабабли улар мустақиллиги, озодлиги, комил инсонийлик ғоялари таълимотлари қадимги Миср, яқин Шарқ – Паластинда кенг равишда ўз ривожига эга бўлади. Инсон кадр-қиммати, тақдири масаласига жиддий эътибор берилиб, зулмни жамиятдан тамоман чиқариб йўқ қилиб ташлаш ғоясини илгари суради.

Ана шундай инсонийлик жамиятда инсон ўрни, мавқеи, яқка худога ишониш, эътиқод қилиш ғоялари эрамининг VII асрида Арабистон ярим оролида вужудга келган ислом динининг асосий таълимотига айланиб, Куръон ва ҳадисларда у ўз аксини топади. Бу воқеалар Ғарбий Арабистонда уруғ-қабилонинг муносабатларнинг емирилиб мулкий табақаланиш муносабатларнинг ўрнатилган бориши даври билан характерланади. Ислом дини шу тариқа вужудга келиб, унинг асосчиси Муҳаммад Пайғамбар ғояси ва диний фаолияти билан узвий боғлиқдир. Унинг ғояларида инсонлар ҳаётида, турмуш тарзида кескин ўзгариш яшаш талаби йўқ, аммо исломга эътиқод қилувчи мўмин-мусулмонлар бир-бири билан биродарликда яшаши (ким бўлиши, қандай миллат, халқ ва этник ҳолатидан қатъий назар), эътиқодли, тартибли бўлиши, ўзаро ёрдам, ҳамкор бўлиши, ер шаридаги ҳамма инсонлар этник, маданий ҳолатидан қатъий назар ислом атофида Оллоҳга сиғиниб, уни яқка билиб бирлашишга чақиради, бошқа динлар билан ҳамкорликда бўлишга, диний толерантликка даъват этади.

Демак, қадимги дунё қандай бўлишидан қатъий назар тенглик, адолатсизлик, эркинлик, яхшилик ва ёмонлик, зулм ҳақида ҳам материалистик, ҳам диний тушунчалар каби социал ғоялар маънавий меъросни яратиб кетганлар. Барибир инсоният тараққиётида тенгсизлик давом этиб келмоқда.

Социологияни фан сифатида тасаввур этишда унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Социология фан сифатида қачон вужудга келди? Энг аввало шуни унутмаслик керакки, социология-бу жамият, ижтимоий-жамият тўғрисидаги фан. Ижтимоий муносабатларни, жамиятнинг турли соҳаларидаги ўзига хос жиҳатларни, умумий ва хусусий қонуниятларни,

жараёнларни ўрганади. Ижтимоий ҳаёт ривожланиши қонуниятларини ўрганишга қаратилган таълимотлар, қарашлар эрамиздан аввалги IV асрдаёқ юнон файласуфлари Афлотун (эр.авв.427-347 й.)нинг «Қонунлар», «Давлат тўғрисида», Арасту (эр.авв.384-322 й.) «Сиёсат тўғрисида», «Метафизика», «Этика», Протагорнинг (эр.авв.490-420 й.) «Ҳақиқат» каби асарларида ёритилган.

Марказий Осиё мутафаккирларининг ижтимоий қарашларига доир. Марказий Осиёнинг буюк мутафаккирлари бўлмиш Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Амир Темур, Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо каби улўғ алломалар ўз даври ижтимоий ҳаётининг турли соҳаларини илмий асосда тадқиқ қилганлар ва ўзларининг ижтимоий қарашларини ўз асарларида ёзиб қолдирганлар.

Абу Наср Форобий ўзининг «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб», «Сиёсат ал-мадания» каби асарларида олийжаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукумдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. У ўзи яшаган даврнинг ижтимоий тизимини, унинг зиддиятлари ва бу зиддиятларининг келиб чиқишидаги муаммоларни назарий жиҳатдан таҳлил қилишга уринганлар. Давлат ва жамият масаласида давлатни ижтимоий тизимни бошқарувчи ташкилот деб, уни муваффақиятли бошқариш эса кўп жиҳатдан давлат бошлиғи, ҳокимнинг характериға, фазилатларига боғлиқ деб билган.

«Фозил шаҳарнинг биринчи бошлиғи,-деб таъкидлайди Форобий, шу шаҳар аҳолисиға имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита хислат – фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур».

Булар жумласиға, ҳокимнинг тўрт мучали соғ-соғлом бўлиб, ўзиға юкланган вазифаларни осон бажариши лозим; нозик фаросатли, хотираси яхши, зеҳнли равшан тушунтира оладиган, билим, маърифатға ҳавасли бўлиши, таом ейишида, ичкиликда, аёлларға яқинлик қилишда очофат бўлмаслиғи, ўзини тия оладиган бўлиши ва ҳақиқатни севадиган, ёлғон ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган, олийҳиммат бўлиши, олий ишларға интилиши зарур; мол-дунё кетидан қувмайдиган, табиатдан адолатпарвар, истибдод ва жабр-зулмни ёмон кўрувчи, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларға йўл қўймаслиғи каби хислатлар киради. «Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарли озод, ҳамма баббаробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танланган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар» - каби фикрлари Форобийнинг жамият ҳаётини чуқур таҳлил қилганлиғидан далолат беради.

Абу Райхон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Минерология», «Ҳиндистон» асарларида ижтимоий ҳаёт масалаларини ёритган, «Минерология» асарида шахс бурчи, олийжаноблиғи, шунингдек, жамият ҳаёти, моҳияти, бурчи, ижтимоий адолат тўғрисидаги қимматли фикрларни баён этган.

Беруний том маънода ўз даври этносоциологи ҳам эди. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида турли халқлар, форслар,

юнонлар, яҳудийлар, христиан – моликийлар ва христиан-настурийлар, мажусийлар, собитлар, бутпараст араблар, мусулмон араблар, турклар тўғрисида, «Хиндистон» китобида эса хинд жамиятининг ички тузилиши тўғрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Бу гўзал мамлакат халқлари, уларнинг урф-одатлари, йил, ой ва тарихий саналари, оилавий муносабатлар, маросимлари, никоҳ масалаларини ўрганган. Беруний хиндларнинг байрамлари, яхши кунлар ва ёмон кунлар тўғрисидаги ақидаларини ҳам ёзиб қолдирган. Беруний илмий ижодида жамият ҳаётини ўрганишда илмий кузатиш, таққослаш, тасифлаш каби социологиянинг эмпирик асосларидан кенг фойдаланган.

Амир Темурнинг сиёсий-социологик қарашлари ўз даври учун қанчалик муҳим бўлса, бу қарашларда илгари сурилган ғоялар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб турибди. Амир Темурнинг қарашларидан ижодий фойдаланган ҳолда ички ва ташқи сиёсат олиб бориш муҳим сиёсий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, Амир Темурнинг ўзи эса бевосита замонасининг ва ўз синфининг вакили сифатида яшади ва курашди. Шу тариқа Амир Темур жаҳон тарихида буюк шахслар қаторидан муносиб ўрин эгаллайди. Амир Темурнинг фаолияти ва сиёсий қарашлари натижасида ва у билан узвий боғлиқликдаги Улуғбек, Навоий, Бобур каби лар майдонга чиқдиларки, инсоният фани ва маданияти тарихини буларсиз тасаввур этиб бўлмайди. «Амир Темурнинг тарихий хизмати, - деб ёзади И.Каримов, -яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихида биринчи марта ягона жўғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди» (И.Каримов. «Бунёдкорлик йўлидан». Т.1996, т.4, 342 бет).

А.Навоий ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларини «Саъдди Искандарий» достонида чуқур ғоялар орқали беради. Бу достонда илгари сурилган асосий ғоя шундан иборатки, Искандар давлатида барча халқлар, миллатлар ва элатларнинг урф-одатларига, динларига, тилларига қарамасдан тенг озоддир. Барча золим шоҳлар зўрлик билан тугатилган бутун дунёда ягона социал-сиёсат, давлат ўрнатилган. Бу билан А.Навоий ўзининг социал-сиёсий қарашларида одил ҳукмдорга, эл-юртда адолатли тузум ўрнатилишига, қатъий ишонч ва умид қилади. Шунинг учун ҳам Навоий ўзининг социал-сиёсий қарашларини, ўз асарларида тасвирлаган. Ўтмишнинг афсонавий ва тарихий одил ҳукмдорлари образи орқали, ҳукмдорларни адолатли, мурувватли ҳокимият эгаси бўлишига чақиради. А.Навоий сиёсий адолат, социал тенглик ғоясини ахлоқ ва халқчилик ободончилик учун жон куйдириш фазилатлари билан уйғунлаштирган ҳолда тараннум этади. А.Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қараршларида тинчлик, дўстлик ғоялари асосий ўринни олади. У барча давлатларни, халқларни тинч-тотув яшашга чақиради. Унинг фикрича, барча халқлар, катта-кичиклигига қарамасдан, ўзаро тенг бўлиши ва бир-бирлари билан савдо-сотикни, ижтимоий алоқани ривожлантирган ҳолда яшаш керак.

А.Навоий ўзининг «Тарихи мулки ажам» асарида давлатга раҳбарлик қилган 65 та шоҳга ва уларнинг бошқариш соҳасида олиб борган социал сиёсатига баҳо беради. Улар орасида мамлакат ва салтанатни бошқариш

соҳасида адолатли иш тутган шоҳлар ҳақида, уларнинг мамлакатни бошқариш ва давлат ишларини йўлга қўйиш соҳасидаги ишлари ҳақида муҳим ғояларни илгари суради.

Навоий ўз давридаги жамиятнинг ижтимоий тузилишини яхши билган. Бунга унинг «Маҳбуб-ул-қулуб» асари ёрқин мисол бўла олади. Бу асарида Навоий 39 хил ижтимоий гуруҳнинг аҳволи ва одатлари ҳақида сўзлаган, ёзиб қолдирган.

«Назм-жавоҳир» асаридаги рубойиларидан бирида эса Навоий ҳуқуқшуносларнинг майда ва ниҳоятда мураккаб, машаққатли меҳнатига юксак баҳо берган. Ҳуқуқни, яъни ҳуқуқшуносликни илмларнинг энг шарафлиси, деб баҳолаган ва одамларни ҳуқуқшунослик фанларини чуқур ўрганишга даъват этган.

Навоий сўзларидан шу нарса англашиладики, у ўз асарларини, хусусан дostonларини ёзаётган халқни, битта халқни эмас, бутун инсониятни кўзда тутган. Шунинг учун бу ўринда у менинг асарим халққа, ҳар бир инсон қалбига сеvimли бўлсин, ҳатто етти иқлим уни яхши кўриб, унга харидор бўлиб, қизиқиб юрсин, дейди.

«Фарҳод ва Ширин» дostonини ёзишга киришганида ҳам Навоий ўз олдига ҳаммага шоҳга ҳам, қулга ҳам мақбул бўладиган асар ёзишни мақсад қилиб қўйгани бежиз эмас эди:

Шоҳ олса қилсин тожи торак,
Қул олса ҳам анга бўлсин муборак.

Навоий ижодининг, хусусан унинг лирик ва эпик шеъриятининг барча халқлар учун қимматли томонларидан бири, уларда кишилар ўртасидаги меҳру-оқибат, ўзаро муҳаббат, ҳурмат, вафодорлик тараннум этилади. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларида бу мавзу жаҳон адабиёти юксаклигида ёритилган. Шоир «Ҳайрат-ул-аброр» дostonида бу масалага тўхталар экан:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун. –

деб ёзади. Бунинг маъноси шуки, бутун жамият, бутун борлиқ, хусусан одамлар ўртасидаги барча муносабатлар ўзаро муҳаббатга, ҳурматга асосланиши, шу асосда ривожланиши, яшаши керак. Бир-бирига эмас, инсоний хусусиятларга, шахснинг муқаддас, самимий, пок истак интилишларига қараб белгиланиши лозим. Чинлик йигит Фарҳоднинг арман қизи Ширинга муҳаббат қўйиши, оташин севгисининг Ширин томонидан эъозланиши, турли халқ, мамлакатларнинг вакиллари-арабистонлик Лайли, Мажнун, эронлик Баҳром, хитойлик Дилором, юнонлик Искандар кабиларнинг ёрқин образлари – булар ҳаммаси Навоий шеъриятининг яхшилик ва олийжанобликка, маънавий соф ва юксак бўлишга қаратилган далолатдир.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonида унинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий қарашлари кенг баён қилинган бўлиб, унинг асосий ғоясини адолатли тузумини, инсонни улуғлаш, меҳнаткаш, ижодкор, билимдон халқ ғамини ейиш, унга ғамхўр бўлиш ғояси ётади. Бу дostonдаги:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

мисралари Алишер Навоийнинг қанчалик халқпарвар сиёсий тафаккур эгаси эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Шундай қилиб А.Навоий асарлари марказида турган белгилловчи ва йўналтирувчи бош масала – инсон, халқ, Ватан уларнинг гуллаб яшнаши, истиқболи ҳақидаги муаммолардир.

Шундай қилиб, кўрамизки Марказий Осиёда яшаган кўплаб мутафаккирлар ва давлат арбоблари «Социология» фанининг шаклланиши ва ривожланишига муносиб даражада ҳисса қўшганлар. «Социология» фанининг кўпгина масалалари биринчи марта ана шу даврда яшаган мутафаккирлар ва давлат арбобларининг сиёсий қарашларида ўз ифодасини топган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома» асарида ўз даври ижтимоий ҳаёти воқелигини, инсон шахси хусусиятларини, яхши ва ёмон томонларини, Андижондан Ҳиндистонга қадар бўлган ўлкан ҳудудда яшаган халқларнинг ижтимоий жиҳатларини шахсий кузатишлари, илмий тадқиқотлари асосида ўрганган ва ёзиб қолдирган.

Юқорида номлари зикр қилинган буюк мутафаккирлар яшаган даврда социология ҳақиқатда мустақил фан сифатида шаклланмаган эди.

Уларнинг ижтимоий ҳаёт жараёнлари тўғрисидаги илмий тадқиқотлари натижалари эса ижтимоий-фалсафий қарашлар тарзида намоён бўлган.

2 савол. Социологиянинг фан сифатида вужудга келиши, унинг вужудга келишидаги ижтимоий-тарихий шарт-шароит ва илмий-назарий манбалар нимадан иборат?

Социология нисбатан мустақил фан сифатида қачон вужудга келди? Тарих шунга гувоҳлик берадики, француз файласуфи Огюст Конт (1798-1857) томонидан 1839 йилда «Позитив фалсафа курси» асарининг учинчи томи чоп этилгандан бошлаб «социология» фанига асос солинди. У ўз асарида биринчи бор жамият ҳаётини ўрганиш вазифасини бажарадиган «социология» тушунчасини қўллаган. О.Конт ўз таълимотини позитив, яъни илмий асосланган фалсафа деб баҳолади. Дастлаб позитив билим математика, физика, астрономия, химия, кейинчалик биология соҳасида қўлланилди. Кейинчалик социологияда қўлланилиши эса унинг энг юқори даражага эришганлигини билдиради. «Позитив усул» илмий кузатишлар, эксперимент ва таққослаш усуллари ёрдамида тўпланган эмпирик маълумотларни назарий таҳлил қилишни ифодалайди. Аслида жамият ҳаётини ўрганишга қаратиладиган бундай усул Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан қарийб минг йиллар аввал қўлланилган ижтимоий ҳаёт жараёнларини ўрганиш усулларида унчалик кескин фарқ қилмайди. Асосий фарқ фақат шундан иборатки, янги давр Ғарбий Оврупо фани ижтимоий тадқиқот шакли ўрта аср Шарқ ижтимоий ҳаётидан тубдан фарқ қилувчи, янги ижтимоий муносабатлар мазмунига, ўзига хос томонларига эга бўлган жамият тузимини, яъни капитализмни ўрганишга қаратилган эди. Ижтимоий-иқтисодий, маданий юксалишга эришаётган

Ғарбий Оврупа ҳаёти ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан таназзулга, ўрта аср турғунлигидан чиқа олмаган шарқ мамлакатларига нисбатан илмий билимлар ривожланишига янги муҳит ва қулай шароит яратиб берди. Бунинг оқибатида жамият ҳаётини тобора системали, мукамал ўрганишга қаратилган социология фан сифатида шаклланди ва янада ривожлана бошлади.

Социология фан сифатида таркиб топишида яна бир муҳим омил-меҳнат тақсимооти ва кооперация қонунининг очилиши сабаб бўлди. Бу ўз навбатида жамият тарихида муҳим роль ўйнайди. Чунки, бунинг оқибатида ижтимоий ва касбий гуруҳлар социология тадқиқот объекти сифатида ўрганила бошланди.

О.Конт социологияни икки қисмга ажратади: социал статика ва социал динамика. Социал статикада ижтимоий тизимларнинг шарт-шароити ва функционал қонуниятлари ўрганилишини кўрсатади. Унда ижтимоий институтлар оила, давлат, дин қабилар тадқиқ этилди. Социал динамикада эса О.Конт ижтимоий прогресс ривожланишини назарда тутиб, у жамиятнинг маънавий ва ақлий ривожи инсоният тараққиётининг ҳал қилувчи омили, деб қарайди. Бу тамойил ҳозирги замон социологияси таркибида ҳам ўз мазмунини, илмий қимматини сақлаб қолган.

Социологиянинг фан сифатида таркиб топишдаги ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар ва унинг назарий манбаи нимадан иборат эди? XIX асрнинг 40-йиллари Ғарбий Оврупо мамлакатларида ижтимоий-сиёсий аҳвол нотинч эди. Франция, Англия мамлакатлари ижтимоий муносабатларида кескин зиддиятлар вужудга келган эди. Социал инқилоблар Ғарбий Оврупони ларзага сола бошлади. Шундай шароитда О.Конт, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, М.Вебер каби социология фани асосчилари жамият тараққиётини ислоҳотлар асосида олиб бориш зарурлиги тўғрисидаги фикрларни илгари сурдилар. Худди шу даврнинг мутафаккирлари К.Маркс ва Ф.Энгельслар эса ўзларининг жамият ҳаётини инқилобий йўл билан ривожланиб бориши таълимотини илгари сурдилар. Шундан бошлаб то СССР парчаланиб кетгунигача қадар икки қарама-қарши ғоявий йўналишда социал ғоя ривожланиб келди. Булар, бизда «Буржуа социологияси» номи билан аталиб келинган. Ғарбий Оврупо ва АҚШда ривожланган социология ва «марксистик социология». Ҳар икки йўналиш учун ҳам XIX асрнинг 30-50 йилларида яратилган: немис олимлари Шванц ва Шрейденолар томонидан (1838-1839) йиллар ҳужайранинг кашф қилиниши, инглиз олими Ч.Дарвин томонидан ишлаб чиқилган турларнинг эволюцион назарияси илмий асос бўлиб хизмат қилди. Капитализмнинг жадал ривожланиши жамият ҳаётида бир қатор долзарб муаммолар юзага келди. Йирик саноат тармоқларининг вужудга келиши оқибатида шаҳар аҳолиси сони жадал суръатда орта бошлади. Ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланиши билан кенг омма, айниқса пролетариат синф сифатида шаклланиб, уларнинг уюшқоқлиги орта борди. Шу билан бирга уларнинг қашшоқлашувининг ортиши, буларнинг барчаси социал зиддиятларнинг кучаювигача сабаб бўлди. Шунлай қилиб, бир томондан жамиятнинг ижтимоий «хасталиги» ортди, бошқа томондан эса, бу «хасталикни

даволовчи ўзларининг «ижтимоий муолажаларини» таклиф қилиб, социологик тадқиқотлар орқали жамият ҳаётини тартибга келтиришга уринган кишилар – социологлар пайдо бўлди.

Англия ва Францияда капитализмнинг жадал ривожланиши билан боғлиқ ҳолда, шу мамлакатларда жамиятнинг ижтимоий ривожланиш муаммоларига бағишланган илмий ишлар олиб борилди. Жон Сиклернинг 21 жилддан иборат «Шотландиянинг статистик тавсифи», Фридрих Энгельснинг «Англияда ишчилар синфнинг аҳволи», Чарлз Бутнинг «Лондон кишиларининг ҳаёти ва меҳнати», Андре Геррининг «Франция ахлоқий статистикаси очерклари», Фредерик Ле Пленнинг 6 жилдлик «Европа ишчилар» асарлари шулар жумласидандир.

XIX аср йирик статистикаларидан Адольф Кетленинг 1835 йилда чоп этган «Инсон ва қобилият ривожланиши тўғрисида ёки ижтимоий ҳаёт тажрибаси» асари амалий социологик тадқиқот методологияси ва услубиётини ишлаб чиқишда, умуман социологиянинг фан сифатида вужудга келишида катта аҳамият касб этади.

3 савол. Социологиянинг фан сифатида асосий ривожланиш босқичлари: классик, ноклассик, марксистик ва XX аср Америка социологияси.

Социологиянинг фан сифатида шаклланишига асос солган, унинг классик вакиллари О.Конт, Г.Спенсер, Э.Дюркгеймлардир. Социологиянинг классик методологияси қўйидаги 4 та тамойилдан иборат бўлган:

1. Ижтимоий ҳаёт барча воқеликка умумий хос бўлган қонуниятга бўйсунди. Ҳеч қандай ўзига хос, аҳолида ижтимоий қонунлар бўлиши мумкин эмас.

2. Шунинг учун социология табиатшунослик фанлари каби тузилмоғи керак.

3. Ижтимоий тадқиқот усуллари ҳам аниқ ва қатъий бўлиши зарур. Бутун ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ҳудди табиат ҳодисалари каби миқдорий тавсифланмоғи лозим.

4. Ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги билимларнинг илмийлиги унинг мазмуни объективлиги мезони билан белгиланади. Социологик билимлар ҳар қандай субъектив таасуротлардан, ақлий-назарий ҳукмлардан холи бўлмоғи зарур.

Социал воқелик бизнинг унга муносабатимиз қандай бўлишидан қатъий назар, қандай бўлса, шундайлигича тавсифланмоғи керак. Бошқача қилиб айтганда, социология ҳар қандай мафкурадан ва қадрият ҳукмларидан холи бўлиши талаб қилинади.

Классик социологиянинг йирик намоёндаларидан бири, француз социологи Э.Дюркгеймдир (1858-1917). У ўзининг 1895 йилда ёзган «Социологик усул қонидаси» асарида социологияни социал маълумот сифатидаги предметини таърифлаб беради. Э.Дюркгейм фикрига кўра, социология социал маълумотларни билишга асосланмоғи керак. Унингча, социал маълумотларни объектив реал равишда эътироф этмоқ социологик усулнинг асосий талабидир. «Социология – деб ёзади Э.Дюркгейм,

қанчалик ихтисослашган бўлса, фалсафий мушоҳада учун шунчалик бой, ўзига хос маълумотлар етказиб беради».

Социологиянинг ноклассик типи немис файласуф – социологи Г.Зиммель (1858-1918) ва М.Вебер (1864-1920) лар томонидан ишлаб чиқилган. Ушбу методология асосида жамият ва табиат қонунларининг бутунлай қарама-қарши эканлиги тушунчаси ётади.

Г.Зиммель ва М.Веберлар социологик билимлар предмети сифатидаги «жамият», «халқ», «инсоният», «жамоатчилик» каби тушунчаларини рад этадилар. Улар социологик тадқиқот предмет фақат индивид бўлмоғи керак, деб ҳисоблайдилар. «Социология» - Г.Зиммелнинг фикрича-хусусий ижтимоий фанларнинг билиш назариясидир». У жамиятнинг умумсоциологик қонунларини рад этиб, шундай фикрларни ёзади: «Ижтимоий ривожланиш қонунлари тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Албатта, ҳар қандай ижтимоий унсур ҳаракати табиий қонунларга бўйсунди: аммо умумий жамият қонуни йўқ: бунда барча табиатдагидек қонунлар устида ҳукмронлик қиладиган қонун йўқ. Шунинг учун биз ҳар қандай икки бир хил ижтимоий шароитда мутлақо бошқа-бошқа ҳодисаларни келтириб чиқарадиган кучни била олмаймиз».

М.Вебер эса қадриятли ҳукмлар доим шахсий ва субъектив хусусиятга эга деб билган. Улар ахлоқий, сиёсий ёки бошқа қарашлар билан боғлиқ, деб ҳисоблайди. М.Веберда социал билишнинг асосий қуроли «идеал тип» ҳисобланади. Идеал – бу социал тарихий реалликни таққослаш орқали билиш тўғрисидаги тушунча. Унингча барча социал маълумот социал тип билан тушунтирилмоғи лозим. Вебер давлат типлари ва рационаллик типлари каби социал фаол типологиясини илгари суради. «Капитализм», «Бюрократизм», дин» ва шу каби идеал типларга асосланади.

К.Маркс (1818-1883) ва Ф.Энгельс (1820-1895) нинг жамият тўғрисидаги материалистик таълимоти социологиянинг классик а ноклассик типларининг ўзига хос синтези сифатида вужудга келди. Марксизмда социология предмети жамиятнинг асосий ривожланиш қонуниятларини, унинг ижтимоий бирликлари ва институтларини ўз ичига олади. Жамият тараққиётини материалистик тушунишнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?

1. Тарихий материализмнинг асосий тамойилларидан бири ижтимоий ривожланиш қонуниятини эътироф этиш. Ҳақиқатдан ҳам К.Маркс жамият тарихи ривожланишининг умумий қонуниятини кашф этди.

2. К.Маркс ва Ф.Энгельс жамият ҳаётида амал қиладиган хилма-хил кўплаб ижтимоий муносабатларни, бошқаларининг белгиловчисини аниқлаш зарур деб билдилар. Бу ижтимоий муносабатлар – моддий неъматларни ишлаб чиқариш усули бўлиб, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат. «Кишилар ўз турмушини ижтимоий ишлаб чиқаришда уларнинг иродаларига боғлиқ бўлмаган, муайян, зарур муносабатларга у ишлаб чиқариш муносабатларига киришадилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи

кучлари ривожининг муайян босқичига мувофиқ бўлади, - деб ҳисобладилар.

«... Моддий ҳаётни ишлаб чиқариш усули умуман социал, сиёсий ва маънавий ҳаёт жараёнларини белгилайди. Кишиларнинг онги уларнинг борлигини белгиламайди, балки аксинча, уларнинг ижтимоий борлиги уларнинг онгини белгилайди», - деб кўрсатади.

3. Жамият тўғрисидаги материалистик таълимотининг яна бир муҳим тамойили жамият ҳаётининг прогрессив ривожланиб бориши характерига эга эканлиги. Шу тамойил асосида Маркс ва Энгельс ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги қонуниятни очдилар.

4. Табиий-тарихий жараёнлар табиатда рўй берадиган жараёнлар сингари қонуниятли, зарурият орқали содир бўлиб, ўз моҳиятига кўра объектив характерига эга. Аммо, табиат ҳодисаларидан фарқ қилиб, жамият ҳодисалари стихияли тарзда эмас, балки унда яшовчи кишиларнинг онгли фаолияти натижасидан иборатдир. Жамият ҳаётида ҳеч бир ҳодиса кишилар онгида акс этмай содир бўлмайди.

5. Г.Зиммель ва М.Вебер социологик қарашларидан фарқ қилиб, Маркс ва Энгельс социологик қараршларида эмпирик социологик маълумотлар ва назарий хулосалар «тарихий давр манфаатлари»га пролетариат манфаатларига қаратилган эди. В.И.Ленин бу ёндашувини партиявийлик тамойили сифатида янада ривожлантиради. Бу эса, жамият тараққиёт тўғрисидаги барча «буржуача» социологик таълимотлар ноилмий деб, инкор этилишига олиб келди. Умуминсоний қадриятлар ўрнини синфий, партиявий қадриятлар эгаллади.

XX аср 20-йилларидан бошлаб жаҳон социологиясининг маркази Ғарбий Оврупадан АҚШга кўчди. АҚШда социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишида кўйидаги омил муҳим роль ўйнади. Капитализмнинг юқори босқичига кўтарилиши, Оврупада синфий курашнинг кучаюви натижасида АҚШда мавжуд ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддиятларни ҳал этишга қаратилган эмпирик тадқиқотларнинг катта ҳажмда тўпланганлиги АҚШда социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишига сабаб бўлди.

Ғарбий Оврупада социология узок вақт социолог олимларнинг шахсий жонбозликлари асосида ривожлантирилган эди. Масалан, О.Конт ва бошқа кўплаб социологлар доимий иш ҳақига эга эмас эдилар. АҚШда социология университетларда ўрганилди. Жаҳонда биринчи марта 1892 йил Чикаго университетидеда социология кафедраси ва факультети очилди. 1901 йилга келиб 169 университетда фан сифатида ўқитилди. 80-йилларнинг охирига келиб эса 250 коллеж ва университетларда ўқитилди.

АҚШда социология ўзининг илк ўрганилишидан бошлаб эмпирик-амалий фан сифатида шаклланди. Ҳозирги социологик тадқиқотлар ўзининг жуда катта молиявий асосига эга. Социологик тадқиқотлар ўтказиш учун йилига 2 миллиард доллар ажратилади. Бу харажатларнинг ярмини АҚШ ҳукумати, қолган ярмини эса хусусий мулк эгалари ўз зиммасига олган. АҚШда ҳозир 100 минг нафар социология мутахассислари фаолият кўрсатмоқда. Ҳукумат ва мулк эгалари

социологияга социал зиддиятларни ҳал этиш қуроли сифатида, ижтимоий барқарорликни таъминлаш воситаси, ижтимоий назорат ва бошқарув омили, меҳнат унумдорлигини оширувчи кишиларнинг моддий ва маънавий муносабатларини тартибга солиб туришнинг илмий асоси сифатида жиддий эътибор бериб келмоқдалар. Эмпирик тадқиқотларнинг мунтазам равишда олиб борилиши, фундаментал методологик ва назарий асосининг ишлаб чиқилганлиги, унинг математик ва статистик, компьютер технологияси юқори даражадалиги, моделлаштириш ва социал экспериментларнинг юқори савияда олиб борилиши оқибатида ҳозирга келиб АҚШда социология аниқ прогнозлар берувчи фанга айланган.

Эмпирик социологик тадқиқотларга эҳтиёж ижтимоий-тарихий талабдир. Жамият ҳаётини тўғри бошқариш энг аввало илмий социологик тадқиқотларга таянмоғи зарур.

XX асрнинг 20-йиллардан бошлаб АҚШ социологиясида айниқса меҳнат муносабатлари, инсоний муносабатларни ўрганиш янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ўтиш жараёнини тезлаштирди. Масалан, 1927-1932 йилларда Э.Мэйо раҳбарлигида меҳнат ва бошқарув муносабатларини ўрганишга қаратилган ва Хоторн экспериментлари номи билан машҳур бўлган социологик тадқиқотлар, шу асосда, 1943 йилда Абрахам Маслоу томонидан ишлаб чиқилган истеъмолнинг иерархик назарияси ишлаб чиқилди ва амалиётда қўлланилди. Кейинчалик шу назария асосида 1950 йили Ф.Херцберг томонидан мотивация назарияси ва 1957 йили Д.Макгрегор томонидан бошқарув усуллари назарияси яратилди. Ф.Херцберг назариясига кўра, фақат ички омиллар меҳнат мазмунини, меҳнатдан қониқишини оширади, - деган хулосага келган. Меҳнат шароитлари, иш ҳақи, шахслараро муносабатлар, корхона раҳбариятининг тутган сиёсати, бошқариш усули ва бошқа шу кабиларга у ташқи омиллар сифатида қарайди.

Бу омиллар меҳнатдан қониқмаслик даражасини пасайтириб, кадрларнинг, мутахассисларнинг корхонага боғланишини мустаҳкамлайди. Аммо, бу омиллар меҳнат унумдорлигининг ошишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмайди. Бу билан Ф.Херцберг қўйидаги ўзаро боғлиқликни асослайди: меҳнатдан қониқиш, ҳосил қилиш меҳнат мазмунининг функциясидир, қониқмаслик эса меҳнат шароитининг функциясидир. Ҳар икки тизим турли томонга йўналган ҳулқий жиҳатдир.

60 йилларда АҚШ назарий социологияси феноминологик йўналишнинг кучайганлиги билан характерланади. Феноминологик социологиянинг шаклланиши А.Шнетц номи билан боғлиқ. Ўз моҳиятига кўра феноминологик социология антипозитив йўналишда бўлди. АҚШда яна бир антипозитив социологик йўналиш символик интеракционизм бўлиб, унга Г.Блумер асос солган. «Янги социология» номи билан аталмиш учинчи антипозитив социологик йўналиш Ч.Р.Миллс номи билан боғлиқ. Символик интеракционизм феноминологик социологияси, «янги социология», конфликт социологияси, ижтимоий айирбошлаш назарияси, неофункционализм ва бошқа шу каби назариялар – ҳозирги замон АҚШ социологиясининг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Америка социологиясида 60-йилларга қадар марксистик ғоялар таъсири йўқ эди. 60-йиллардан бошлаб АҚШда марксистик социологияга қизиқиш орта бошлади. 70-йилларда Р.Фридрихс каби социологлар «диалектик социология» дастурини ишлаб чиқиш ғояси билан чиқдилар. Унга кўра, марксистик ва номарксистик социологик назариялар, концепциялар ўртасидаги зиддиятни, ажралишни бартараф қилиш масаласи илгари сурилди. Бундай уринишлар 60 йилларда ҳам давом этди. Шу даврларда АҚШ университетларида К.Маркснинг социологик таълимоти ўқитила бошланди.

АҚШда ўтказилган эмпирик социологик тадқиқотлар ва ишлаб чиқилган турли хусусий-амалий социологик назариялар муайян методологияга асосланган эди. АҚШ социологиясида узоқ вақт бихевиоризм методология сифатида ҳукмрон бўлди. Бихевиоризм инглизча сўздан келиб чиқиб, хулқ маъносини англатади. Бунга кўра, социология инсон хулқи тўғрисидаги фандир. Бихевиоризм асосчилари Э.Торндайк, Д.Б.Уотсон, Б.Скиннерлар эди. Уларнинг фикрига кўра инсон хулқи кўп жиҳатдан бошқариладиган руҳий жараёндр. Шунинг учун бихевиоризм намоёндалари социология, ижтимоий психология каби фанларнинг асосий вазифаси инсон хулқини бошқаришдан иборат бўлмоғи лозим деб ҳисоблайдилар.

Бихевиоризм социологиясининг эмпирик усулларига катта аҳамият беради. Бу методология асосчилари социологияда, айниқса кузатиш ва эксперимент усуллари муҳим ўрин тутишини таъкидлайдилар. Эмпирик маълумотларни қайта ишлашда эса миқдорий, математик ва статистик усуллар кўпроқ аҳамиятли эканлигини кўрсатдилар.

Социология фани ривожидида бихевиоризм катта аҳамият касб этди. Инсон хулқининг чуқур ички яширин, ботиний дунёсини ўрганишга сезиларли таъсир кўрсатди.

АҚШ социологиясида бихевиоризм методологиясидан ташқари, яна Парсонс ва Мертонларнинг таркибий-функционал таҳлил мактаби методологияси ҳам муҳим аҳамият касб этди. Ҳозирги замон АҚШ социологиясида этнометодологик ва экзистенционал социология бўйича жиддий изланишлар олиб борилмоқда.

4 савол. АҚШ ва Ғарбий Оврупа социологик тадқиқот назариялари ва методологияси совет марксистик социологиясида етарлича қадрланмади. Улар буржуа назариялари сифатида танқид қилинди ва бутунлай инкор этилди. Коммунистик мафкурага асосланган совет марксистик социология фани тобора ўзининг фан сифатидаги моҳиятини йўқота борди. Бошқа ижтимоий ва гуманитар фанлар қатори ҳукмрон сиёсий мафкурага бўйсундирилди, унинг ожиз хазматкорига айлантирилди. Натижада социология мавжуд ижтимоий реалликни бир томонлама сохта ифодаловчи тоталитар давлат буюртмасини бажарувчи бўлиб қолди.

Совет давлатининг дастлабки йилларидаёқ, яъни 1918-1919 йилларда Петроград ва Ярославль университетларида социология кафедралари очилди. Социология мутахассислиги бўйича илмий даража жорий

қилинди. 1919 йилда эса социологик институт ташкил этилди. 1922 йилда эса ВКП (б) МК қарори билан рус зиёлиларининг катта гуруҳи Россиядан чет элга бадарға қилинди. Улар ичида йирик социолог П.А.Сорокин ҳам бор эди. У АҚШда яшади ва ўз илмий фаолиятини давом эттирди.

20-йилларда социология бўйича қатор асарлар нашр этилди. Булар жумласига 1922 йил чоп этилган П.А.Сорокиннинг «Социология асослари» 1928 В.М.Хвостовнинг «Социология асослари», «Ижтимоий прогресс қонуниятлари тўғрисидаги таълимот». 1922 йилда Н.А.Бухариннинг «Тарихий материализм назарияси. Марксистик социологиянинг оммабоп дасрслиги». 1923 йилда М.С.Солинскийнинг «Кишиларнинг ижтимоий ҳаёти, Марксистик социологияга кириш» ва бошқалар киради. Уларда асосан социологиянинг назарий масалалари ишлаб чиқилган.

50-йилларда социология тўла фалсафий фан сифатида эълон қилинди. Тарихий материализм-марксизм социологияси сифатида қаралиб, эмпирик аниқ социологик тадқиқотлар фалсафий назариянинг предмети бўлмаслиги учун социологиядан суриб чиқарилди. Шу даврдан бошлаб социология собиқ СССРда ўзининг фан сифатидаги мазмунини йўқотди.

50-йиллар охири, 60-йиллар бошларидан социология фани ривожидан бирмунча ижобий ўзгаришлар рўй берди. Эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказила бошланди. 60-йиллар ўрталарида биринчи социологик муассаса – СССР ФА фалсафа институти қошида социологик тадқиқотлар бўлими ташкил қилинди. Ленинград университетидан социологик тадқиқот лабораторияси очилди. 1962 йилда Совет социологик ассоциацияси, 1964 йилда эса МДУ фалсафа факультетидан конкрет социологик тадқиқотлар кафедраси ташкил қилинди. 1969 йилга келиб СССР ФА иттифокдош республикаларда ўз бўлимларига эга бўлган конкрет социологик тадқиқот институти ташкил қилинди. 1974 йилдан бошлаб Москвада, Свердловск, Ленинград, Новосибирск каби йирик илмий марказларда «Социологик тадқиқотлар» ойномаси чиқа бошлади. 1988 йилга келиб Москва, Ленинград, Свердловск, Киев университетларида социологик факультетлари очилди.

Совет тузуми даврида тарихни материалистик тушунишга синфий ва партиявий ёндашишни абсолютлаштириш оқибатида умумсоциологик қонуният моҳиятига путур етказилди. Жамият таракқиётини бир томонлама бўрттириб тушунтириш оқибатида субъективизмга, волонтаризмга олиб келди. Социология фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар сингари сиёсатга бўйсундирилиб, унинг хизматкорига айлантирилди. Социологиянинг асосий ижтимоий вазифаси муайян андозага солинган, олдиндан қатъий белгиланган сиёсий буюртмани бажаришдан иборат бўлиб қолди. Мавжуд мафкура доирасидан чиқиш қатъий таъқиқланди.

Шундай қилиб, ўша давр ижтимоий фанлари учун методологик асос қилиб олинган тарихни материалистик тушунишдан четлашилди. Ижтимоий онг ижтимоий ҳаётни эмас, балки ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди, деган материалистик моҳиятга эга бўлган умумсоциологик қонуниятга ҳилоф равишда иш юритилди.

Совет Иттифоқи даврида социологиянинг фан сифатида ривожланиши учун тўла имконият бўлмади. Бунинг асосий сабаби, демократиянинг йўқлиги, ижтимоий муносабатга фақат синфийлик, партиявийлик нуқтаи назаридан қаралганлиги бўлди. Социология эса фақат тўлақонли демократия бўлгандагина фан даражасида амал қилади. Чунки, социология моҳият эътибори билан жамият ҳаётининг ўзаро боғлиқ бўлган сиёсий, ижтимоий маънавий ва ижтимоий турмуш соҳалари ривожланиши ва функционал қонунларини объектив жиҳатдан илмий таҳлил қилади.

Бинобарин, эмпирик тадқиқот даражасида олинган маълумотлар ўрганилаётган объектнинг салбий жиҳатларини ҳам ифодалаш мумкин.

Кишиларнинг давлат сиёсатига, мавжуд сиёсий режимга муносабатини моддий турмуш даражаси, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш орқали мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий ҳолат юзага чиқарилади. Фақат тўлақонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Социологияда тадқиқот натижаси қандай бўлишидан қатъий назар, илмий асосланган ва объектив ҳарактерда бўлиши талаб қилинади. Агар давлат демократик асосда бошқарилмаса, ҳокимият тепасидаги сиёсий кучлар манфаатига хизмат қилмайдиган ҳар қандай илмий социологик тадқиқотдан воз кечилади ва у таъқиқланади. Сиёсий идеологияга бўйсундирилган социология эса ўзининг илмийлигини йўқотиб субъектив, сунъий ва сохта хусусиятга эга бўлиб қолади.

Ўзбекистонда дастлаб 1989 йилда Тошкент Давлат Университети фалсафа факультети таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Шу йилдан бошлаб социологлар тайёрлана бошланди ва 1994 йили 40 та мутахассис битириб чиқди. 1995 йилда 30 та, 1996 йили 21 та талаба социолог мутахассислигига эга бўлдилар.

Социология кафедраси 8 мутахассис профессор Н.С.Алиқориев раҳбарлигида фаолият кўрсатмоқда. 1996 йили кафедра доцента А.Ж.Холбековнинг «Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти» китоби «Университет» нашриёти томонидан 350 нусхада чоп этилди.

Фарғона Давлат Университетида дастлаб 1990 йилда социология кафедраси ташкил этилди. 1992 йилда эса шу кафедра асосида «Умумий социология» ва «Амалий социология» кафедралари ташкил этилди. «Амалий социология» кафедрасининг илмий тадқиқот йўналиши – ёшлар фаолиятида меҳнат омилини фаоллаштириш йўллари бўлиб, бу борада аниқ тадқиқотлар олиб борилмоқда.

1991 йилда социология бўйича мутахассислар тайёрлаш бўлими очилиб, унга қабул қилинган дастлабки талабалардан 17 киши 1996 йилда социология бўйича мутахассис сифатида битириб чиқди.

Ўзбекистон ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти қошида 1993 йилда Ўзбекистон социологларининг ассоциацияси тузилди. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 18 июл 1994 йил

87-01-242 сонли буйруғи билан олий ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Аммо, республика ижтимоий ҳаёти муаммоларини барча ўқув юртлари олимлари томонидан ўрганилиши сустлик билан бормоқда. Социологик тадқиқотларнинг жамиятимиз ижтимоий ҳаётини ўрганишдаги салмоғи ҳали жуда паст даражада.

Ўзбекистонда социология фанини ривожлантиришда президентимиз И.А.Каримовнинг роли бекиёсдир. Чунки И.Каримов баён қилган иқтисодий ислохотларнинг беш тамойили, шу жумладан унинг биринчиси иқтисодиёт сиёсат устидан устивор бўлган, уни ҳар қандай мафкурадан озод қилиш лозимлиги ўқтирилди. Иқтисодиёт ўз қоидаларига асосланиб ривож топиши керак» - деган қоидага кўра иқтисодиётни асосий ижтимоий тизим сифатида социология фани доирасида ўрганиш жамиятнинг бошқа жиҳатларини ўрганишга асос бўлади.

И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон буюк келажак сари», «Маънавий юксалиш йўлида», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Миллий истиқлол мафкураси», «Баркамол авлод орзуси» ва бошқа асарларида мустақил миллий давлатимиз ижтимоий тизимидаги мавжуд системалар таркибий функционал ҳолатининг социологик тадқиқотлар орқали аниқлаш ва ўрганиш муаммоси ҳозирги куннинг муҳим масаласи эканлиги, уларнинг миллий тузилиш ва турли миллатларнинг ўзаро тотув яшашини таъминловчи омилларни кучайтириш йўллари аниқлаш; оила ёшлар билан боғлиқ бўлган мавжуд муаммоларни жиддий таҳлил қилиб, реал тадбирлар, ишлаб чиқиш ва ҳатто тадбиқ қилиш: салбий характердаги турли гуруҳлар, гиёҳвандлар, террорчилар, умуман мамлакат сиёсий вазиятига, иқтисодиётига, маънавиятига, тинчлигига ва кишиларнинг ижтимоий турмуш тарзига етказётган катта зарарига ва гуруҳлар фаолиятига чек қўйиш каби муаммоларни ўрганиш социологларнинг асосий фазифаси эканлиги алоҳида қайд қилинган. Бу асарларда бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш концепцияси ва жамият ҳаётида бозор муносабатларининг таркиб топиб бориш жараёнини ўрганиш, назарий социологиянинг асосий тадқиқот объекти эканлиги алоҳида ўқтириб ўтилган. И.Каримов томонидан Ўзбекистон социологларининг олдида қўйилган энг долзарб муаммо ва бу муаммони ечиш йўллари 2000 йилда эълон қилинган «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз» деган асарида мукамал ишлаб чиқилган. Биз, - деб ёзади И.Каримов. Бугун мустақил тараққиёт йилларида тўплаган тажрибаларимизга таяниб, ҳаётимизни янгилаш ва ислоҳ қилиш йўлида давлат ва жамият қурилишининг энг асосий мақсад ва вазифаларини, олдимизда турган биринчи галдаги муҳим масалаларни аниқлаб олмоғимиз лозим. Демак, Ўзбекистон социологлари олдида ниҳоятда мураккаб ва шу билан бирга ҳал қилиниши лозим бўлган муаммо турибдики, бу муаммони ҳал қилиш йўлини ҳам президент И.Каримов ўз асарларида аниқ ва равшан қилиб кўрсатиб берган. «Бизнинг, - деган эди И.Каримов ўз асарларида, - бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига

асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборат»дир.

А Д А Б И Ё Т Л А Р :

1. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Тошкент, 1998.
2. Каримов И.А. «Истиклол ва маънавият». Тошкент, 1994.
3. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...». Тошкент, 1997
4. Абу Наср Форобий. «Фозил одамлар шаҳри». Тошкент, 1993
5. Аҳмад Яссавий. «Девони ҳикмат».
6. Абу Райҳон Бериуний. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Маъсудия».
7. Абу Али ибн Сино. «Гадбири манзил».
8. Низом ал-Мулк. «Саёҳатнома».
9. «Социология» дарслик. М.1990
10. К.Юнусов. «Социология» (ўқув қўлланма), Андижон, 1998
11. Ўзбек педагогикаси антологияси. Тошкент, 1995. 3-320 бетлар.
12. М.Бекмурадов. «Социология асослари». Т.»Фан», 1994.

Таянч иборалар:

- Ижтимоий қараш, қарашлар – ижтимоий жамият тараққиёти тўғрисида илмий, амалий фикрлар, таълимот ва назариялар.

- Ижтимоий таълимот, назария – ижтимоий жамият тараққиёти тўғрисидаги илмий асосда назарий жиҳатдан асосланган ғоя, қараш ва назария, ҳаёт ривожланиш қонунларига доир соҳа.

- Ижтимоий тизим – жамият, ижтимоий жамиятни ташкил этувчи тармоқлар, соҳалар, бирликлар, уюшма ва бошқа алоҳида соҳалар бўлиб, жамият эҳтиёжларини қондирувчи бирликдир.

- Умумий ва хусусий қонуниятлар – жамиятда, ижтимоий жамиятда умумий хусусий (алоҳида) қонуниятлар мавжуд бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради.

- Фозил шаҳар – адолатли, саҳоватли, фазилатли инсонпарвар шаҳар.

- Манбаъ, манбаълар – илмий-амалий, назарий жиҳатдан қадимдан ёзилиб қолдирилган ва ҳозирги кунгача етиб келган асарлар.

- Эмпирик социология – социал тадқиқотларда аниқ маълумот ва ҳужжатлар.

- Эмпирик маълумот – жамият тараққиётининг илк ва ундан кейинги даврларини махсус услуб билан анализ қилиш методларидир.

- Социал эволюция – жамиятнинг қонуний ривожланиши, тараққиёти ҳақида таълимот бўлиб, қадимдан Аристотель, Лукреций, Вико, Гегель, Конт ва бошқалар томонидан ривожлантирилган таълимот.

- Бихевиоризм – у англизча сўз бўлиб, хулқ маъносини англатади, унга кўра социология инсон хулқи тўғрисидаги фандир.

ЖАМИЯТ, УНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТИЗИМЛАРИ

1. Жамиятда муносабат ва социал структура.
2. Социологияда жамиятнинг тузилиши ва таркиби масаласи.
3. Ҳозирги кун жамиятининг кўринишлари.
4. Жамият тизимлари. Фуқаролик жамияти.

1 савол. Жамият бу инсоният тараққиёти жараёни бўлиб кишиларнинг табиат билан узвий боғлиқда яшаши, ривожланиш, ҳаёт кечириш манбаидир. Ҳаёт борлиқдир.

Жамият бу мураккаб жараён бўлиб жамиятдаги ҳамма социал институтлар, этник гуруҳларнинг ўзаро алоқа ва муносабатлари мажмуаси бўлиб унда моддий ноз-неъматлар яратадиган, уни тақсимлайдиган тараққий этиб янада ривожланадиган социал тарихий жараёндир. Жамият ўз таркибига кирадиган бир қатор структуралари билан фарқ қилади. Улар жамият структураларига, яъни социал структура, миллий структура ва ирқий, демографик ва бошқа структуралардан иборатдир.

Жамият ва ижтимоий муносабатлар тараққиёти дастлаб унинг социал структурасида жиддий ўзгаришларни ўзида таққоза этади ва унинг бутун динамикаси ва ўзгариш сабабида моҳиятини тушунтирмасдан жамият ва ижтимоий тизимлар ҳақида бирон хулоса қилиш мумкин эмас. Чунки социологик текширишлар шундай далолат беради, яъни жамият социал структурасида, ҳаётнинг ва ижтимоий тараққиётнинг ҳамма қарама-қаршилик ва зиддиятлари ётади.

Жамият социал структураси тушунчасида илмий социологик адабиётларда бир қанча кўрсатмалар, трактовкалар (ёки тушунчалар) мавжуд.

Кенг маънода социал структураси, бу жамият элементларнинг ўзаро алоқалари ва муносабатлари ҳосиласидир. Аниқроғи «социал структура» турли бирликлар ва улар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар билан характерланади:

Умумий социал структура тор маънода жамиятнинг социал тоифалар, социал группалар ва бошқа социал-қатламлар, ўртасидаги муносабатлар жамиятнинг социал-тоифа, табақали структураси дейилади. Улар кўйидагилардан иборат:

1. Социал-синфий табақавийлиги (унга синфлар, социал группалар, социал-қатламлар) ташкил қилади.

2. Социал-демографик ҳолати, (унга ёшлар, хотин-қизлар), (она, аёл, хотин-қиз), эркаклар (ота, эр, ўғил-эркак), кексаларни ташкил қилади.

3. Социал-этник, бирлиги, унга-миллат, халқ, халқчилик, эл-элат, уруғ, қабилалар киради.

4. Профессионаллик – касбкорлик, унга (турли касб, мутахассислик, ҳунармандлик киради).

5. Иркий бирлик, унга (оқ танли, қора танли, монголоидлар).

Унда асосан жамиятнинг моддий жараёни, яъни иқтисодиёт ва унинг тақсимланиши муҳим роль ўйнаб, иқтисодий социологияси ташкил этади.

Жамиятда иқтисодий социологик ёки жамият иқтисодиётининг ижтимоийлиги ижтимоий қонуниятларни ўрганади, шу билан бирга бу моҳият жараёнларига, тақсимот муносабатларига моддий мўл-кўлчиликка, турмуш шароитларига – умуман жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига боғлиқ эканлигини ўрганади. Бу жамият ижтимоий структурасининг социал иқтисодий муносабатлари дейилади.

Бунда энг муҳим асос меҳнатнинг ижтимоий муаммолари меҳнат фаолиятлари, тақсимот муносабатлари ҳисобланади.

Демак, социал жамиятда маҳсулотлар мўл-кўлчилиги меҳнат ва меҳнат жараёнига боғлиқ экан, тақсимот муносабатлари эса жамиятда социал проблемаларни вужудга келтириб социал тенглик, социал адолат ва ҳоказолар жамиятнинг энг муҳим ҳукмрон воситаси, ҳал қилувчи жараёнини ташкил этади. Тақсимот муаммоси ижтимоий-иқтисодий системанинг асосини ташкил этиб, ижтимоий жамият тараққиётига ижобий ёки салбий таъсир этади.

Масалан, Ф.Энгельс фикрича ҳатто ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ қабила аъзолари ўртасида тақсимот масаласида бирон бир тенгсизлик вужудга келдими, дарҳол ўша жамоа бузула борган деб ҳулоса қилган. (Ф.Энгельс, т.20, 186 бет).

Тақсимотдаги фарқлар социал жамиятдаги бир қатор социал-синфий тафоутлар, қарама-қарши фарқларни ҳам вужудга келтиради.

«Жамият синфларга бўлинган экан – яъни имкониятларга эга бўлганлар, имкониятсизлар, эзувчи ва эзилувчилар, ҳукмрон ва эзилганлар ва умуман ДАВЛАТ – вужудга келган бўлиб, бу давлат ўз характери, моҳияти билан зўравонликка, ҳукмрон синфларни эзилувчи синфлардан ҳимоя қилишга асосланган воситадир, - деб Энгельс таърифлайди. (ўша жой т.20, 152 бет).

Шу сабабли жамиятнинг ижтимоий тақсимотидаги ижтимоий тенгсизлиги-ижтимоий яъни – социал революцияларни вужудга келтирган ва келтиради, социал, социалистик революцияларга сабаб бўлган ва сабаб бўлади.

Тақсимот муносабатлари деганда асосан ишлаб чиқариш қуроллари тақсимланиши, яъни ҳар бир жамият аъзоси жамиятдаги синфлар ўртасида (ишлаб чиқариш турига қараб, яъни ҳар бир индивид ишлаб чиқариш муносабатига мувофиқ) тақсимланиши ва энг муҳими ишлаб чиқариш воситалари, ишлаб чиқариш қуроллари, ишлаб чиқариш кучлари орқали жамиятда озиқ-овқат ва кийим-кечак маҳсулотлар ёки ишлаб чиқариш қуроли ва истеъмол маҳсулотларининг жамият аъзолари ўртасидаги тақсимоти тушунилади. Ишлаб чиқариш воситалари доимо ишлаб

чиқаришга уни кенгайтириш ва қайта кенгайтириш учун ва иккинчиси тақсимот эса истеъмол сифатида ишлаб чиқаришни вужудга келишига доимо шароит яратади.

Шу сабабли жамиятда тақсимот синфий, мулкый ҳарактерга эга бўлиб доимо ишлаб чиқаришни ва тақсимотни вужудга келтириб, жамият экономикасини доимо вужудга келтириб, пайдо қилиб туради. Тақсимот 2 маънода:

1. Тақсимот муносабатлари кенг маънода жамият аъзолари, жамиятдаги турли социал группалар, (социал-синфий, социал-профессионал, квалификацион гуруҳлар), ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик ва унинг турли ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги алоқалар, охири оқибатда жамиятда ишлаб чиқара олган ҳамма маҳсулотларнинг ҳам ўзаро тақсимоти тушунилади.

2. Тор маънода эса тақсимот жамиятда ишлаб чиқилган маҳсулотларнинг (умумий жамият маҳсулоти қиймати) жамият аъзолари ўртасида тақсимоти тушунилади. Умуман қурсимизда ва ушбу темада тақсимот масаласини тор маънодагисини тушуниб, шу маънода сўз юритамиз.

Демак, шу асосда жамиятдаги айрим маълум социал группалар (синф, қатламлар) нинг миллий даромадининг умумий ҳажми (тақсимотдан теккан қисми) жамиятдаги ушбу социал группалар, қатламларнинг объектив, аниқ иқтисодий ва социал ҳолати кўрсаткичини ташкил этади.

Шу сабабли жамиятдаги ҳамма социал группаларнинг иқтисодий, социал, сиёсий фаолияти умуман ана шу жамиятдаги тақсимот муносабатига, унинг кўп ёки оз ҳолатига боғлиқ бўлиб, бундаги тенгсизлик социал тенгсизликни вужудга келтиради.

Жамиятнинг айрим аҳоли қатлами ва социал группаларнинг реал даромадлари ва келажак тараққиёт имкониятлари фақат уларнинг жамият экономиясидан тақсимот орқали оладиган даромадига боғлиқ. Тақсимот муносабатларининг айрим социал группа ёки алоҳида шахслар ёки бир қатор группа шахсларнинг турли махинациялар орқали социал манфаатдорлиги объектив социал-иқтисодий манфаатдорлик принципини бузишлиги тақсимот муносабатида ҳақиқатсизликка нообъективликка сабаб бўлади, социал конфликтни вужудга келтиради. Масалан, 1988 йилда собиқ СССР территориясида ўтказилган ҳамма социал қатлам вакилларининг қарийб 67 фоизигача жалб этилган социологик кузатиш натижасида аҳолининг ҳамма мавжуд социал группа ва қатламлари ўртасида моддий таъминот кескин фарқ қилишлигини кўрсатди.

Собиқ Социализм принципи бўлган «Ҳар кимнинг меҳнатига яраша ва ҳар кимда қобилиятига мувофиқ» принципига асосан тақсимот муносабатлари кўпол бузилганлиги, жамиятда аҳоли социал қатламлари ўртасида тафовут тобора кескинлашганлигини кўрсатди.

Бу тафовут собиқ Совет жамияти жараёнида социал-иқтисодий ҳолат, жиддий тафовут бўлсада, кескин тенглаштириш «уровниловка» тобора аҳоли ўртасида, кўпчилик социал группаларда кенгайиб

бораётганини ўша социал текшириш материаллари исботлади. Масалан, жамиятнинг социал группаларидан бири интеллигенцияни олиб кўрайлик. Илмий ходимлар орасида то 60 фоизгача тенглаштириш «уровниловка»да, санъат ва маданият ижодий ходимларнинг то 46 фоизгача, Олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг қарийб 48 фоизини ташкил қилувчилар тақсимотда «тенглаштириш» принципида ўзгармас ойлик иш ҳақида яшаган.

Қишлоқ хўжалик ходимлари эса кўпроқ меҳнати учун ҳақ олган, ҳозир эса аренда принципига ўтиш кенг қўллаб-қувватланмоқда.

«Тенглаштириш-уровниловка» принципининг дастлаб ўзига хос объектив иқтисодий социал асослари бўлиб, бу принципни тугатмасдан туриб, жамиятнинг реал социал-иқтисодий ривожланиши ва такомиллашиши ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Чунки мамлакатда интеллигенция айрим ходимларнинг 1/3 қисми қамбағаллик ҳолатида яшамоқда. Ана шундай вазият жамиятнинг бошқа социал гуруҳларига ҳам таалуклидир.

Шу сабабли бу социал қатламдаги ходимларнинг оилаларига кўпгина озиқ-овқат ва саноат маҳсулотлари камдан-кам насиб этади, ҳатто бўлмади ҳам, сабаби моддий даромадининг ниҳоятда пастлигидир.

Бу ҳолат кўпинча энг оғир аҳвол эски СССРда, Қозоғистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Грузияга тўғри келган, бошқаларида Россия, Украина, Болтиқ бўйи, Белоруссия ва бошқаларда аҳвол яхшилигини статистик маълумотлар кўрсатмоқда ёки («Теневой экономика») ёпиқ-яширин иқтисодни олиб қарайлик. Ўртача истеъмол бозорида собиқ совет даврида у қарийб мулкӣ даромаднинг 30 фоизини, айрим ҳолларда эса то 50 фоизгача бориб етган, аҳоли қатлами ичида «яширин иқтисод»га мойиллик кўпроқ маъмурий савдо ва интеллигенцияда кўпроқ учраб турган, социал тадқиқотлар шуни таъкидлайдики, жамиятда ана шу аҳоли қатлами ичида «яширин иқтисод»га мойиллик шу аҳоли қатламининг 40 ҳатто 50 фоизгача бориб етган.

Хуллас, иқтисодиёт омиллари социал жамиятнинг пойдевори тошини ташкил этиб, тараққиётнинг асоси ҳисобланади. Социология жамиятнинг ана шу томонга жиддий эътибор бериб ўрганишни талаб этади.

Хўш демак жамият, жамият ҳодисалари тушунчалари, ҳозирги жамиятнинг назарий кўринишлари, фуқаролик жамияти нима ва уни қандай тушунса бўлади, унинг моҳиятчи каби саволларига бериладиган жавобига тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, жамият-кишилар ҳаётӣ фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатдан мураккб тизимни ташкил қилади. Социология тарихда жамият ўз ижтимоӣ эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шунинг учун ҳам социологиянинг асосий вазифаларидан бири ижтимоӣ ҳаёт ва ижтимоӣ муносабатларни ўрганишдир. Чунки социология фанининг ўзи жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоӣ тизимлар ривожланиш ва функционал қонуниятлари, ҳаракатлантирувчи кучлари ўрганувчи

фандир. Социология терминининг ўзи таржима қилинганда «Жамият ҳақидаги сўз» деган маънони англатади. Демак, социология турли ижтимоий ҳодисалар, жамит ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек шахс, кишиларнинг ижтимоий ҳулқи, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Шундай экан социология фани бошқа фанларга нисбатан жамиятни қандай нуқтаи назардан ўрганади?

Биринчидан, жамиятнинг тузилиши ва таркиби ўрганилади, яъни жамият қандай кишилардан иборат, улар қанча ва қандай синф ёки табақаларга мансублиги кўринади.

Иккинчидан, жамиятда истиқомат қилаётган кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари нималардан иборат, яъни уларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳарактерлари кўринади. Бунда Сиз жамиятда истеқомат қилаётган кишиларнинг фаолиятларини тасодифий эмас, балки айнан ўша жамият қонунлари асосида ривожланиб боришини таъкидлашимиз керак.

Учинчидан, жамият тараққиёти унинг ривожланиши нуқтаи-назаридан урганилади. Чунки, дунёдаги барча нарсалар вақтлар ўтиши билан ўзгаради. Шунинг учун жамиятни тўлиқ тушуниш учун нафақат унинг тузилиши ва ривожланиши, балки унинг ўтмишини, яъни тарихини ҳам синчиклаб ўрганиш, бу жамиятни қандай таркиб топганлигини, қандай шаклланганлигини, ривожланганлиги билмоқ жамиятни тўлиқ тушунмоқликка имкон яратади.

Демак, жамият ижтимоий ҳодисанинг умумий ва мураккаб системасидир. Айтиш лозимки, жамият умумий табиий-тарихий система сифатида ўзида ишлаб чиқариш кучлари ва иқтисодий муносабатларнинг ижтимоий, идеологик, сиёсий структураларининг органик бирлигини ташкил этади. Кишиларнинг турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро бирлиги ёки жамият ҳаётининг турли соҳаларда иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, ижтимоий фаолиятлари жамият системасининг табиий-тарихий ҳарактерини белгилашда муҳим омил ҳисобланади. Чунки, жамият ҳар бир соҳаси ишлаб чиқариш тараққиётида маълум бир функцияларни бажаради. Иқтисодий муносабатлар – моддий ишлаб чиқариш функциясини, ижтимоий муносабатлар – ижтимоийлашувини (социализация); сиёсий муносабатлар – ижтимоий бошқарувни (элементлар назорати); мафкуравий муносабатлар – маънавий ишлаб чиқариш функциясини ифода этади.

Шу нарсани аоҳида таъкидлаш лозимки, социологик назария барча ижтимоий системаларини социэталъ ва ижтимоий муносабатларда кўради.

1. Социэталъ системаларга – жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий муносабатлари киради. Бунда иқтисодий муносабат белгиловчи омил бўлиб, ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий муносабатлар унинг ишлаб чиқарувчиси бўлади. Шунинг учун социэталъ системалар ўз таркибига кўра қўйидагича жойлаштирилади:

1. Иқтисодий. 2. Ижтимоий. 3. Сиёсий. 4. Мафкуравий.

Кўриниб турибдики, социэталъ системалар бир-бири билан узвий алоқада бўлиб, диалектик ҳарактерига эга. Шунинг учун шу системада ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, базис ва

устқурма ижтимоий онг каби фалсафий категориялар ишлатилади. Сиёсий иқтисод назариясининг етакчиси Адам Смит жамият тараққиёти ва ривожланишини кўйидагича ифодалаган эди. «Дунёдаги барча нарсалар меҳнатнинг маҳсулидир, меҳнат тақсимооти натижасида ҳа бир индивид ўзи учун ишлайди ва бошқалар учун ишлашга ҳам мажбур бўлади, у бошқалар учун ишлаганда, аксинча ўзи учун ҳам ишлайди». Биз социологик нуқтаи-назардан жамият-бу биргаликда яшовчи кишиларнинг-ўзаро бир-бири билан ижтимоий алоқада бўлиб, ўз фаолиятларида бир-бирига таъсир кўрсатувчи уюшмасидир деган фикрда бунақа жамият ташкил топиши учун энг камида икки киши бўлиши керак ва булар ўзаро ҳамкорликда бўлиб туришлари керак, бу жамиятнинг оддий кўриниши бўлиб, унинг мураккаб шакллари шакллантириб боради, яъни оиланинг кўриниши бу оддий жамият, бу жамиятда А.Смит таърифи бўйича жамият аъзоси ҳам ўзи учун ҳам ўзга бир кишилар учун ишлайди, мураккаб жамиятни шаклланишига ўз оиласи билан ҳисса қўшади. Биз бу мисолларни яна партиялар тузилишида, диний ёки замонавий гуруҳларнинг пайдо бўлишида кўриб боришимиз мумкин.

2. Энди «Ижтимоийлик» системасининг асосий унсурларини эса ижтимоий жамоалар ташкил этади, яъни булар синфлар, миллатлар, профессионал, демократик, ҳудудий ва сиёсий гуруҳлардир. «Ижтимоий» системанинг элементини кишилар ташкил этади. Бунда ҳар хил ижтимоий жамоаларда бирлашган кишилар бир-бирлари билан ўзаро алоқадорликда бўладилар.

Жамият тушунчаси ва жамият тўғрисидаги фикрлар О.Контнинг социологик назариясида ҳам акс эттирилган. О.Конт, Д.Юм, А.Смит, Руссо, Сен-Симонларнинг жамият тўғрисидаги назарияларни ривожлантирди. О.Конт социологияда психология, сиёсий иқтисод, этика, фалсафа тарихи фанларининг тушунчаси ва методологияси синтезлаштирилади. Жамият- оила, халқ, миллат, барча инсониятнинг ахлоқий ҳиссиятларини қамраб олган ахлоқий ҳиссиятнинг органик натижаси дейилади.

Ижтимоийликнинг ажралмас унсури сифатида инсон эмас, оилани олиб, оила жамиятнинг ижтимоий организмни, бирлигини ташкил этади, дейди. Бу ерда кишиларнинг ўзаро алоқадорлиги (ассоциация) эмас, балки ажралмас бирлиги ҳукмронлик қилади, деб ўз фикрларини О.Конт давом эттиради.

Жамият тўғрисидаги қарашларини Г.Спенсер органицистик таълимот нуқтаи-назаридан олиб қарайди. Бу билан Г.Спенсер жамиятнинг тараққиёти биологиянинг янги ютуқлари билан шаклланиб, ривожланиб боради, - деган фикрни беради. Жамият аъзолари жамият фаровонлиги учун эмас, балки жамият, жамият аъзолари фаровонлиги учун хизмат қилиши керак, деб Г.Спенсер – инсонни социологиянинг энг асосий муаммоси сифатида олиб қарайди.

Жамият ва унинг ривожланиш қонуниятлари тўғрисида кўпгина социологлар ўз таълимотларини яратганлар, жамият тўғрисидаги

назарияларини бойитиб, ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшганлар, булар Зиммель, Парсонс, Лумин, Чикага жамияти намоёндалари ва бошқалар.

Умуман олганимизда, социологияда жамиятнинг қўйидаги йўналишлари мавжуд.

1. Механицистик. 2. Органицистик. 3. Культурологик.

1. Жамиятнинг механицистик йўналиши XIX асрда вужудга келди. Механицистик йўналишда классик механика концепцияси, оламни механик ташкил қилиш, жамият ривожланиши қонунларини асосан физик ва механик қонуниятлар асосида деб билиш билан асосланар эди. Механизм тарафдорлари, масалан, Т.Керн жамият структурасини ва ундаги жараёнларни ноорганик олам билан солиштириб, шунинг асосида жамият қонунларини яратишга ҳаракат қилдилар. Табиий фанларнинг ривожланиши натижасида механизмда металлларни, энг аввало темирни эритишнинг кашф қилишини ва ундан меҳнат қуроллари ясалиши ибтидоий жамоа тизими доирасида содир бўлди, натижада ибтидоий тузум емирилиб ўрнига қулдорлик жамияти пайдо бўлди, сўнгра феодализм пайдо бўлди, бу биринчи сакраш, иккинчи сакраш бу саноат революцияси, бу сакраш йирик саноатни вужудга келтирди.

Жамиятнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлик, бу бирликнинг иқтисодий асоси-ишлаб чиқариш воситалари, мулк, ишлаб чиқариш муносабатлари, унинг сиёсий асосини демократик ҳуқуқи давлат, демократияни ташкил этади, ғоявий бирликни вужудга келтиради. Шу мақсадда:

1. Платон қулдорларнинг қулларни бошқариш «ҳуқуқини» асослади.
2. Ўрта аср руҳонийлари феодаллар ҳокимиятининг келиб чиқиши илоҳий эканлигини исботладилар.

Инглиз философи Спенсер «жамиятнинг органик назария»сида синфий тенгсизликни исботлади. У жамият органларининг уч системаси: озиқлантириш, тақсимот ва тарбияга солиб туриш системаси ишлаб чиқариш, яъни жамиятда ҳам учта ёшлар «озиклантирувчи»-ишчилар синфи, тақсимотни ва айрибошлашни амалга оширувчи савдогарлар синфи ҳамда ишлаб чиқаришни тартибга солиб турувчи капиталистлар синфи мавжуд бўлиши керак, дейди.

Янги «энергетик» ва «термодинамик» деган терминлар пайдо бўлди. Механизм намоёндалари асосан аниқликка риоя этишни ўз вазифалари деб билиб, миқдор ва статистик методларга суяниб жамият қонунларини белгиладилар. Намоёндалари В.Остералед, Парето, А.Барсела ва бошқалар.

2. Жамиятнинг органицистик концепцияси XIX аср охири XX аср бошларида вужудга кела бошлади. Бу таълимотга кўра, жамиятни организм билан айнан бир нарса деб қараш ташкил этади.

3. Культурология йўналиш. Ижтимоий ахлоқ нормалари ва кадриятларнинг тарихий мураккаблашиши натижасида ушбу ижтимоий система маданиятини вужудга келтиради. Маданият тушунчасидан келиб чиққан ҳолда культурологик жамиятнинг вазифаси коллективнинг мақсадли тузилиш даражасини қиёслаб, унинг динамикасини ёритиш, ижтимоий факт эканлигини кўрсатишдан иборат. Культурологик

жамиятнинг функцияси ўзаро алоқадорликни системали равишда изохлаб, шарҳлаб беради. Культурологик жамият тўғрисида М.Вебер, Зиммель, Ф.Тенорук, В.Липп, Й.Вайс ва бошқалар ўз социологик қарашларида фикрлар билдирганлар.

2 савол. Ҳозирги кун жамиятининг кўринишлари назарияси асосан қўйидагиларни ташкил этади:

1. Фаровонлик (мўл-кўлчилик) жамияти
2. Истеъмол қилиш жамияти
3. Очиқ ва ёпиқ жамият
4. Индустириал (саноат) жамияти
5. Постиндустириал жамият

1. Фаровонлик (мўл-кўлчилик) жамияти ғарб социологиясида ҳозирги капиталистик давлатларнинг қиёфасини ифодалаб, «умумий роҳат-фароғат» ва «истеъмол қилиш жамияти» деган жамият назарияси вужудга келди. Ушбу назарияга кўра иқтисодиётнинг ўсиши ва янги технологиянинг ишлаб чиқаришга тадбиқ этилиши натижасида жамиятнинг ижтимоий иқтисодий фаровонлиги ортиб боради, мўл-кўлчилик натижасида истеъмол маҳсулотларининг кўплаб реализация қилиниши натижасида жамиятдаги ҳар бир кишининг бахтли ва нидоларсиз ҳаёт кечириши таъминланади. Ҳозирги кунда шундай давлатлар фикримизча ривожланган капиталистик давлатларда ва уларнинг ҳаётида аста-секин намоён бўлиб бормоқда.

2. Истеъмол қилиш жамияти. Унчалик назарий, эмпирик ва амалий аҳамиятга эга бўлмаган тушунча. АҚШ социологлари томонидан XX аср 40-50 йилларида жамиятнинг ҳар бир аъзосининг ҳаёт даражасини яхшилаш мақсадида пайдо бўлаётган тасаввурларнинг кенг ёйилиши натижасида вужудга келган назария.

3. Очиқ ва ёпиқ жамият социологияга К.Топпер томонидан киритилган бўлиб, тараққиётнинг турли босқичларида турли жамиятларнинг маданий-тарихий ва сиёсий тасвирланиши ифода этилади. Очиқ жамият-демократик жамият бўлиб, ташқи муҳит шароитларида осон ўзгарувчи ва мослашувчи, танқидни ёриб ўтмоққа мослашган жамият, ёпиқ жамият эса догматик-авторитар режим асосида бўлиб, сеҳрли (магик) тафаккур, догмаизм ва коллективизм тамойиллари билан ҳарактерланади. Очиқ ва ёпиқ жамият концепцияси ҳозирги замон давлатларининг идеологик, сиёсий ва ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ўрганиш учун асосий омиллардан бири ҳисобланади.

4. Индустириал (саноат) жамияти. Анъанавий жамият категориясидан ажратиб турувчи, ғарб социологиясида ривожланган жамиятнинг келиб чиқиши ва табиати тўғрисидаги икки асосий категориянинг бири. Ушбу терминни биринчи бўлиб Сен-Симон ишлатган, уни О.Конт, Т.Спенсер, Форкгейм ва бошқалар ривожлантирдилар. Бунда саноат ишлаб чиқариш корхоналарини менеджер-администраторлар назорат қиладилар.

5. Постиндустириал жамият. Америкалик олим социолог Д.Белл томонидан ишлаб чиқилган концепция. Постиндустириал жамият концепциясининг назариясига кўра жамият тараққиёти учта босқичда

кўрилади: а) индустриал жамиятгача бўлган давр; б) индустриал саноат жамият даври; в) постиндустриал жамият даври. Индустриал жамиятгача бўлган даврда асосий омил қишлоқ хўжалиги муносабатлари, черков ва армия жамиятнинг асосий социал институти ҳисобланар эди, бу даврдан индустриал саноат жамиятига ўтилгач, саноат корпорациялар ва фирмалар жамиятнинг асосий омили бўлиб қолди, постиндустриал жамият даврида эса университетлар асосий жойи бўлган назарий билимлар саноат ва ишлаб чиқаришнинг бир жойга тўпланиб қолишида асосий роль ўйнайди. Бу жамият Д.Беллнинг фикрича, капиталистлар ҳукмронлиги йўқолиб, унинг ўрнини юқори билимга эга бўлган малакали ҳуқуқий элита эгаллайди. Хусусийлик жамиятнинг асосий мезони сифатида ўзининг маъносини йўқотади, унинг ўрнини таълим ва билимнинг юксак даражаси эгаллайди. Индустриал жамиятда асосий низо меҳнат ва капитал орасида бўлса, постиндустриал жамиятда асосий билим ва чуқур билимга эга эмаслиги ўртасида боради.

3 савол. Тоталитар жамият. Сиёсий бошқарувнинг зўравонликка асосланган системасидир. Тотолитар сўзининг маъноси, лотинча *kokus* – умумий, бутун, жамики деган маънони англатади, яъни жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, мафкуравий ва ҳатто бошқарувчи раҳбар элитанинг маиший ҳаётини якка лидер, (фюрер, дучо, каудильовая) томонидан ўрнатилган ҳарбий бюрократик аппарат томонидан бошқарилиши тушунилади. Тотолитаризмнинг асосий ижтимоий кучи шаҳар ва қишлоқларда аҳоли табақасининг синфий қиёфасини йўқотиш бўлиб, барча ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг турмуш тарзида муайянлик ва мулкка эгалик тўғрисида ҳато фикр туғдирадиган тузимдир. Тоталитаризм шароитида ижтимоий муносабатларнинг бошқарувчи ва ҳукмрон кучи зўравонликка асосланган сиёсат бўлади, шунинг учун тоталитар жамиятнинг «сиёсатлашуви», жамиятни муқаррар равишда ҳарбийлашувига (милитаризация) олиб боради. Тоталитар тузумга Гитлер, Муссолини, Сталин ва бир қанча диктаторларнинг идеологиясини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

- Авторитар жамият (лотинча *auctor* – бошловчи, асосчи, ижодкор, автор, фикр, нигоҳ, ҳокимият, ҳуқуқ) демократик бўлмаган сиёсий режимга асосланган ва сиёсий онгнинг авторитетга, умуман ҳокимият авторитетига бўлган муносабатларни акс эттирувчи шаклидир. Авторитаризм жамияти қандайдир бир вазиятда, нодемократик йўл билан тоталитаризмнинг баъзи бир элементларини қабул қилган жамиятдир. Авторитаризм патологик, яъни нормал ҳолатини йўқотган (ўзини бошқалардан устун қўйиш, мақтовларга маҳлиё бўлиш) авторитетга агрессив мухлисликка ҳос бўлган онг шаклини акс эттиради. Авторитаризм ўз таълимотидан келиб чиқиб кўринмас қобиқ остида фашистик ва диктаторлик режимларига замин яратади.

- Демократик жамият (грекча *demos* – халқ ва *kratos* – куч, ҳокимият) ҳокимият шаклларида бири бўлиб, унинг характерли томони, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi тамойили, ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлигининг эътироф этилишидир. Бунда

фуқароларнинг ҳуқуқлари жамият ҳаётининг ижтимоий ва иқтисодий шароитларидан қатъий назар қонун олдида тенглиги таъминланади. Демократик жамиятда конституция ишлаб чиқилади ва бошқа вакиллик муассасалари тузилади, фуқароларнинг умумий сайлов ҳуқуқи ва сиёсий эркинликлари (сўз эркинлиги, виждон эркинлиги ва бошқа) таъминланади. Демократик жамият учун ҳарактерли нарса унда парламентнинг мавжудлигидир, яъни унда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинганлигидадир, бунда ижро этувчи ҳокимиятнинг роли тобора ошиб боради.

Жаҳон тарихий тараққиёти шундан далолат берадики, давлат билан ҳуқуқ бир хил асосларда ва бир вақтда вужудга келган, шунинг учун ҳам улар бир-бири билан узвий ва чамбарчас боғланиб кетган. Яъни давлатсиз ҳуқуқ бўлмаганидек, ҳуқуқсиз давлатнинг ҳукм суриши мумкин эмас. Давлатнинг демократик моҳияти, мазмуни шу икки нарсадан қайси бирининг устунлигига боғлиқдир. Агар мамлакатда энг олий кучга эга бўлган ҳуқуқ ва қонун бўлса, бундай давлат ҳуқуқий давлат, аксинча, яъни давлат ва унинг аппарати устун бўлса, бундай давлат маъмурий буйруқбозлик давлати бўлади.

Шуни айтиш керакки, ҳуқуқий давлат ҳақидаги изланишлар қадим даврлардан бошланган. Биринчи бўлиб, ҳуқуқий давлатга асос солган шахс эрамиздан олдинги VI асрда Афинада ҳукмрон бўлган жаҳондаги дастлабки конституциянинг муаллифи Салон ҳисобланади. У ўз ислохотининг моҳиятини кўйидагича тасвирлайди: «Мен ҳаммани озод қилдим. Бунга куч билан ҳукмни мослаштириб, қонун ҳокимлиги билан эришдим». (Аристотель, Афина сиёсати, М.1937 йил 21 бет).

Жамиятда ҳамма соҳалар қонунлаштирилмоғи лозим. Аммо, қонунлар иложи борича майдаланмаслиги керак, қонунларнинг сонини кўпайтириш ҳам ўзига яраша ожизликдир. Француз ёзувчиси ва файласуфи Ф.Вольтер айтганидек, «Давлатда қонунларнинг кўплиги бамисоли табибларнинг кўплигига ўхшайди. Табибларнинг кўплиги эса касаллик ва ожизлик белгисидир».

Ҳуқуқий давлатнинг амал қилишидаги энг бош нарса, ҳамма нарсадан ҳам қонуннинг олийлигини, устуворлигини таъминлашдир. Лўнда қилиб айтганда, ҳамма соҳада қонун ҳоким бўлиши керак. Қонунни давлат бошлиғи, президентдан тортиб, оддий фуқарогача сўзсиз бажаришлари лозим.

Давлат ва фуқаролар бир-бири олдида ўзаро масъулиятли ва ҳамма қонун олдида тенг бўлиши лозим. Ҳокимиятнинг бўлиниши ва унга сўзсиз амал қилиниши ҳамда суд мустақиллигини таъминлаш ҳуқуқий давлат барпо этишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги ғоялар анча илгари пайдо бўлган. Унинг бошида халқ ҳокимияти ташкил этишнинг назарий асосларини қурган Салон, Платон, Аристотель, Цицерон турган эди. Буюк мутафаккир Платон ҳуқуқий давлат тўғрисидаги назарий тафаккурнинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшган эди. У ўзининг «Давлат», «Қонунлар» деб номланган диалогларида

идеал ҳуқуқий давлатнинг ўзи анланган тушунчаларини берди. Платоннинг ҳуқуқий давлат тўғрисидаги назарияси Аристотель таълимотида янада ривожлантирилди. Аристотель давлатда эркин ва тенг кишиларнинг сиёсий муомалада бўлишлари воситасини кўрди. Цицерон эса давлат деганда кўпчилик бир-бири билан яшовчи кишилар эмас, балки ҳамма учун ягона бўйсунувчи, жамиятнинг ҳуқуқий ўзаро ҳаракат қилувчи эркин аъзоларидан иборат муносабатини тушунган эди. XVII асрнинг мутафаккири Д.Локк эса ҳуқуқий ҳукмронликни қонун ҳукмронлик қиладиган давлат кўринишида тасаввур қилди. Д.Локкнинг фикрича, давлатнинг мақсади – эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Д.Локк фикрига кўра 1) қонун чиқарувчи ҳокимият, 2) ижро этувчи ҳокимиятга ва 3) иттифок, федератив ҳокимиятга бўлиниши лозим.

Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги назарий тасаввурларнинг ривожланишига Шарль Лук Монтескью катта таъсир кўрсатди. Монтескью давлатда ҳуқуқнинг ҳукмрон бўлишини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири қилиб ҳокимиятни бўлиш тўғрисидаги ғоянинг тизимини ишлаб чиқди. Шундай қилиб, Д.Локк ҳамда Ш.Монтескью асарларида ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгилари ишлаб чиқилганлиги туфайли, бу ғояларнинг кўп қисми 1787 йилги АҚШ конституциясига, 1789 йилги Француз инсон ва фуқаро ҳуқуқи декларациясига асос қилиб олинган эди. Унда қонуннинг устуворлиги ва барчанинг қонун олдида тенглиги, жамиятга зарарли фаолиятни қонун рад қилиши, қонун олдидаги тенглик асосида ҳокимият бўлиниши алоҳида таъкидлаб кўрсатилган.

Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги назариянинг фалсафий асосини буюк мутафаккир Иммануил Кант берди. У «давлат – бу ҳуқуқий қонунларга бўйсундирилган жуда кўп одамларнинг бирлашувидир» - деб таъкидлаган эди. Унинг фикрича, фуқароларнинг бегоналашмаслигининг асоси уларнинг қонун олдидаги тенглигидир. Демак, барча фуқаро шундай ҳокимиятни тан олиши мумкинки, ҳокимият ҳам, фуқаро ҳам шу қонунга сўзсиз амал қилиши шарт.

Ҳуқуқ ва адолатли ижтимоий тузум ғояси Марказий Осиёда яшаб ижод этган буюк мутафаккирларнинг ва давлат арбобларининг асарларида ҳам марказий ўринни эгаллаб келган. Хусусан V-VI асрларда Марказий Осиё ҳудудида кўтарилган халқ кўзғолонининг йўлбошчиси Маздак таълимоти бу жиҳатдан катта қизиқиш уйғотади. Унинг одамлар тенглиги тўғрисидаги таълимоти ўша даврда кенг ёйилди. Айниқса, Маздакчиларнинг қонуний атрибути – талаби тўртта «З» (ҳарфдан иборат) шиори, яъни – «Зар» - олтин, бойлик; «Замин» - ер; «Зан» - аёл; «Зўрлик» каби талаблари – бойлик, ер ҳаммага баробар бўлиши, аёллар жамиятда хўрланмаслиги, иззат-ҳурматда бўлиши, жамиятда зўрлик, зўравонликка барҳам берилишини талаб қилиб чиқдилар. Муқанна эса яратган ғояларининг издоши эди. IX-X асрларда яшаган Ал-Фаробий оқилона давлат тузуми тўғрисидаги тасаввурларга катта ҳисса қўшди. Идеал, адолатли жамият, Ал-Фаробийнинг фикрича, унда яшовчиларнинг бир-

бирини тушунишга, инсонпарварликка, инсонга муҳаббатга, унда юксак ахлоқий қадриятларни кўришга, унинг ҳаётини яхшилаш учун интилишга асосланади. Ал-Фаробийнинг ижтимоий-сиёсий таълимоти, Ибн-Сино ва Ал-Беруний асарларида янада ривожлантирилди. Ибн-Сино фикрича жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдали иш билан машғул бўлиши, ишқмаслар қораланган идеал давлат деб ҳисоблаган. Ал-Беруний эса фуқаролар томонидан навбати билан бошқариладиган давлатни адолатли давлат деб ҳисоблар эди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, давлат ва ҳуқуқ масаласи Амир Темур сиёсий фаолиятида катта ўринни эгаллаган. Масалан, «Темур тузуклари»да А.Темур ҳокимиятнинг кучи қонунга қаттиқ риоя қилинишида эканлигига алоҳида эътибор берган. Бу тўғрида «Темур тузуклари»да шундай ёзилган: «...Ҳукумат, қонунга таянмайдиган ҳокимият, ўз мавқеини ва кучини узоқ вақт сақлаб қололмайди».

Буюк ўзбек мутафаккири А.Навоий Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий ғоялар ривожланиши тарихида алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг давлат, адолатли жамият тўғрисидаги қарашларининг асосий қоидалари «Садди Искандарий», «Ажам подшолари тарихи» деган асарларида баён қилинган.

А.Навоий ўзининг сиёсий қарашларида одил ҳукмдорга, эл-юрт адолатли тузум ўрнатилишига қатъий ишонч, катта умид ғояси ётади. Ўз асарларида тасвирланган ўтмишнинг афсонавий ва тарихий одил ҳукмдорлари образи орқали ҳукмдорларни адолатли, мурувватли ҳокимият эгаси бўлишига чақиради. А.Навоий сиёсий ахлоқ ва халқчилик, ободончилик учун жон куйдириш фазилатлари билан уйғунлаштирган ҳолда тараннум этади. Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида тинчлик, дўстлик ғоялари асосий ўринни олади. У барча давлатларни, халқларни тинч-тотув яшашга чақиради. Унинг фикрича, барча халқлар, катта-кичиклигига қарамасдан, ўзаро тенг бўлиши ва бир-бирлари билан савдо-сотиқни, ижтимоий алоқани ривожлантирган ҳолда яшаши керак.

А.Навоий ўзининг «Тарихи мулки ажам» асарида давлатга раҳбарлик қилган 65 та шоҳга ва уларнинг бошқариш соҳасида олиб борган сиёсатида баҳо беради. Улар орасида мамлакат ва салтанатни бошқариш соҳасида адолатли иш тутган шоҳлар ҳақида, уларнинг мамлакатни бошқариш ва давлат ишларини йўлга қўйиш соҳасидаги ишлари ҳақида муҳим ғояларни илгари суради.

Давлатнинг келиб чиқиши, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги ғояларни кейинчалик янада ривожлантирган мутафаккирлардан Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, кейинчалик жадиализм намоёндаларининг ўрни ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, кўрамизки ҳуқуқий давлат цивилизация қўлга киритган энг катта буюк ютуқдир. Ҳуқуқий давлат назарияси, унинг белгилари ва тамойиллари асрлар мобайнида мутафаккирлар ҳамда давлат арбоблари томонидан ишлаб чиқарилди ва янада такомиллаштирилди.

Ҳозирги даврда ривожланган демократик давлатларда амал қилаётган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд

ҳокимиятлари принципига асосланиши, амалдаги ҳуқуқий давлат тузумини бунёдга келтиришда, айтиш мумкинки, энг аҳамиятли бўлган чора-тадбирларидан ҳисобланади. Чунки, ҳокимият муассасаларининг ҳар бири фақат ўзи учун ажратилган соҳа иши ҳажмига ва унинг сифатли даражада бажарилишини ўз зиммасига олади ва самарали амал қилади. Лекин айтиш жоизки, ҳуқуқий давлатнинг барпо бўлиши учун ўзи кифоя қилмайди. Асл ҳуқуқий давлатнинг моҳияти мазкур жамият ҳаётининг барча жабҳаларида давлат ҳокимиятининг ваколати муассасалари ишлаб чиқиб қабул қилган қонунларнинг тўла ҳукмронлигида ўз ифодасини топади. Қонунга тўла бўйсуниб, қонунга тўла амал қилиш, жамиятда, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий муносабатлар жараёнининг барча палларида қонун ҳукмрон бўлишини тан олишни таъминлаш амалдаги ҳуқуқий давлатнинг қарор топишига олиб келади.

Маълумки ҳуқуқий давлат – бу фуқаролик жамияти шаклида ва давлат ҳуқуқий демократик бўлиши учун кучли, ҳаёт кечириб кета оладиган, эрксевар, ҳар қандай антидемократик авторитор тажовузларга қаршилик кўрсата оладиган жамият бўлиши керак.

Бунинг учун эса давлат ҳокимиятини тўла демократиялаш, ҳуқуқий давлат тамойилларига етарли даражада эътибор бериб, уни амалга ошириш зарурдир. Чунки ҳуқуқий давлатнинг тамойиллари деганда биз, давлатнинг хусусиятлари, уни ташкил этишнинг асослари, унинг бошқа давлат шаклларида фарқини тушинамиз. Тамойиллар – бу ҳуқуқий давлатни ташкил этишнинг меъёрий ва уни сақланишининг шароитлари, норматив хусусиятларидир. Сабаби бу тамойиллар ҳуқуқий давлат манзарасини тўла контурини беради. Демак, давлат ҳокимиятини демократия, ўзини-ўзи бошқариш ва халқнинг тўла ҳокимлиги тамойиллари асосида қайта ташкил этиш зарур. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан бири давлат ва шахс ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий тусда бўлишидир. Ҳуқуқий давлатнинг бу тамойили инсон ҳуқуқи ва эркига кафолат бериш фуқароларнинг амалдаги тенглигини таъминлашдан иборат. Чунки, шахснинг ҳуқуқий ва эркинлиги – бу инсоният тарихида муҳим роль ўйнаган ва унинг ажралмас бир қисми, ижтимоий тузумнинг маҳсулотидир. Шу билан бирга, қонунчиликка риоя қилиш, қонуннинг инсонга хизмат қилиш устунлиги билан узвий боғлиқлигини таъмин этиш ҳуқуқий давлат табиати ва моҳиятини ифода этади, уни инсоният тарихий тараққиётида янги шароит босқичи эканлигини англатади. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан яна бири давлат ва шахснинг жавобгарлигидир. Чунки, фуқаролар олдида жуда катта жавобгарликни ўз устига олган давлат ҳам фуқаролардан ўз фуқаролик бурчини тўла бажаришини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади, шу билан бирга ҳуқуқий давлатнинг яна бир муҳим тамойили бу қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилишдир.

Шундан қилиб, ҳуқуқий давлат – бу фуқаролар ҳуқуқий жамият, яъни ҳуқуқий ҳукмронлик қилувчи жамиятни қуришнинг бошланғич босқичидир. Ҳуқуқий давлат тўла амал қилган шароитдаги демократик эркинликлар ва инсон ҳуқуқлари кенг қулоч ёяди.

Хулоса қилиб, шу нарсани таъкидлаш лозимки, давлат ҳокимиятлари фаолият ва меҳнат соҳаларининг бўлиниши, турли давлат органлари ўртасида функциялар ва ваколатларнинг аниқ тақсимланиш, яъни қонунчилик, ижрочилик ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши давлатнинг ҳуқуқий ҳарактерини ифодаловчи муҳим элементиدير. Бу эса амалдаги ҳуқуқий давлат тузимини бунёдга келтиришдаги муҳим қадамдир.

4 савол. Мустақиллик йилларида жамиятимиз сиёсати, иқтисодий ва маънавий ҳаётида амалга оширилаётган кенг қамровли ишларни ўрганиш, уларнинг натижаларини сарҳисоб қилиш, тўпланган тажрибаларни умумлаштириш асосида вазият таҳлилини бериш шу куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб қолмоқда. Шу боис, биз Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш борасида олиб борилган айрим ишлар ва айрим тажрибалар ҳақида фикр юритамиз.

90-йиллар бошига келиб, ёш мустақил давлатлардаги сиёсий вазият шундай эдики, улар олдида ижтимоий ривожланишнинг икки йўли турар эди. Биринчиси, халқ хўжалигини аввалгидек социалистик йўналишда ривожлантириш, коммунистик ғояларни амалга ошириш учун курашиш. Иккинчиси, тараққиётни социалистик ҳам эмас, капиталистик ҳам эмас, балки жаҳон амалиёти синовидан ўтган бозор иқтисодиётига асосланган адолатли, демократик жамият куриш йўлидан бориш эди. Маълум бўлдики, социалистик тараққиёт йўли совет жамияти мисолида ўзини оқламади. У маъмурий буйруқбозлик усулига асосланган, халқнинг ижодий эркин меҳнатига шароит яратмас эди, иккинчи йўл эса ривожланган мамлакатлар синовига бардош берган, халқнинг турмушини яхшилашга қаратилган йўл эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон иккинчи йўлни далиллик билан танлади, шу йўлнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини яратишга доир ислоҳотларни амалга оширишга киришди. Бинобарин, бу вақтда Ўзбекистон мустақил, ҳуқуқий, демократик давлат ва фуқаролик жамияти куриш, бозор иқтисодиётига ўтиш, халқаро ҳуқуқнинг мустақил субъекти сифатида жаҳон ҳамжамиятига кириш йўлини танлаб олган эди.

«Биз,-деган эди И.Каримов, - тадрижий-эволюцион ислоҳотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз, мамалакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятларини, халқимиз табиатини-менталитетини инобатга олсак, ривожланишнинг мазкур йўли биз учун ниҳоятда мақбулдир.

Шу нуқтаи назардан, ҳаётнинг ўзи, иқтисодиётни ислоҳ этиш ва жамиятни янгилашни «Ўзбекча модели танланган йўлимиз ва тамойилларимизнинг тўғри эканини кўрсатмоқда»¹.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси ўз олдида ҳуқуқий давлат куриш мақсадини қўйганлигини эълон қилди. Лекин бу бир зумда ва ўз-ўзидан бўлиб қолмайди, албатта. Маъмурий бюрократик тизимнинг емирилиши мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон майдонига чиқиши, бозор иқтисодиёти муносабатлари тарқиб топа бориши ҳам бу масалани долзарб қилиб қўйди. «Бизнинг, - деган эди И.Каримов, - бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига

---

¹ И.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т. 1999. 14-15 бетлар.

асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборат»¹.

Шундай экан биз демократик ҳуқуқий давлат қуриш борасида нималарга эришдик?

Мустақиллик- бу илмий давлатчилик қуриш ҳуқуқидир.

Авваламбор, истиқлол туфайли ўзбек халқининг ажралмас ҳуқуқи – ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқарилади. Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигини барпо этиш ҳуқуқига эришди. Бу юртбошимиз таъкидлаганларидек, халқимизнинг кўп минг асрлик тарихида буюк воқеадир.

Истиқлол туфайли тарихан жуда қисқа вақт ичида асрлар мобайнида давлат қурилиши соҳасида амалга оширилмаган кўп нарсаларга эришилди. Бу нималарда намоён бўлмоқда.

Мустақил Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос давлат-ҳуқуқий йўли танлаб олинди. Давлат қурилиши соҳасида танқидий нуқтаи назарсиз қабул қилинадиган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат йўқ. «Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосилдир. Унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир», - деб таъкидлаган эди, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида демократик кадриятларини, шахс ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган эркин бозор иқтисодиётини барпо этишни, халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланиши ўзи учун энг устувор кадриятлар сифатида танланди.

Чунки ўзбек давлатчилигининг қарор топиш жараёнида эски маъмурий буйруқбозлик тизими ва унга хос бўлган ҳокимият ва бошқарув органлари тугатилди. Сиёсий ва иқтисодий бошқариш ва тартибга солишнинг кўпгина тузилмалари барҳам топтирилди.

Демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳуқуқий ва конституциявий асослари яратилди. Истиқлол йиллари ўзбек парламенти қонун яратувчилик фаолияти билан шуғулланиб, ёш мустақил давлатнинг шаклланишини ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама таъминлашга қаратилган 300 дан ортиқ қонунлар қабул қилди. Бу қонунлар янги давлат ҳокимияти органлари тизими ва ижтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор муносабатларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини тақсимлаш конституциявий принципи изчиллик билан жорий этилди. Уларнинг ҳар бири ўз фаолиятида ҳуқуқий асосда тоталитаризм иллатларини истисно қиладиган умуминсоний меъёрларини қарор топтирмоқда.

---

¹ И.Каримов. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз”. “Фидокор” газетаси, 2000 йил 23 январ сони.

Ижро этувчи ҳокимият органлари режалаш-тақсимлаш вазифаларидан ҳоли бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш ролини бажармоқда. Марказий иқтисодий идораларнинг вазифалари ва фаолият йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Кўплаб вазирликлар ўрнига бозор шароитларига мос бўлган хўжалик бирлашмалари, уюшмалар, концернлар, корпорациялар, холдинг компаниялари ташкил қилинди.

Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг янги тизими вужудга келтирилди. Унинг асосини ҳокимлар институти ташкил этди. Унда жойларда ижро этувчи ҳокимият билан вакиллик раҳбарининг вазифалари бирлаштирилган. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва руҳиятини ҳисобга олган ҳолда, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тузилди. Уларнинг асосини фуқаролар йиғинлари-маҳаллар ташкил қилади.

Мутлақо янги суд тизими мустақил ва бошқа давлат органларига боғлиқ бўлмаган ҳокимият сифатида қарор топтирилди. Суд ҳокимиятининг Конституциявий суд ва Олий хўжалик суди каби янги тузилмалар вужудга келди. Вилоят, шаҳар ва туман судлари судьялари давлат бошлиғи томонидан тайинланиши каби ижобий тарихий-ҳуқуқий анъана тикланади. Судьяларнинг ваколат ва ҳуқуқ доираси кенгайтирилди.

Ўзбекистонни давлат мустақиллигини амалда камоён қиладиган ва рўёбга чиқарадиган ташкилот тузилмалари тизими шакллантирилди. Бу тизимга Мудофаа ва ташқи иқтисодий алоқалар вазирликлари, миллий хавфсизлик хизмати, Давлат божхона ва солиқ қўмиталари тузилди. Миллий армия – Ўзбекистон Қуролли кучларининг, ҳамда Ўзбекистон миллий чегара қўшинларининг ташкил этилиши миллий давлатчиликни қарор топтириш йўлидаги ғоят муҳим қадам бўлди. Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш, қимматбаҳо металллар, фан ва техника қўмиталари, Олий Аттестация комиссияси биринчи маротаба ташкил этилди. Банк тизими тубдан қайта шакллантирилди. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки очилди. Мустақил Миллий авиакомпания, ахборот агентлиги, кинокомпания ва бошқа умумдавлат хизматлари фаолият кўрсатмоқда.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамият қурилиши – бу фақат сиёсий тизимни демократлаштириш эмас, балки иқтисодда ҳуқуқий принципларни тиклаш, хўжалик фаолиятини демократик асосларда тубдан қайта қуриш ҳамдир. «Иқтисодиёт соҳасини янада эркинлаштириш мақсади, - деган эди И.Каримов, - биринчи навбатда давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсида кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш демакдир».

«Фуқаролик жамиятини қуриш, - деган эди И.Каримов, - бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди». Бундан шундай хулоса чиқадики давлат тасарруфида асосан конституцион тузумни, мамлакатнинг

мустақиллигини ва худудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ тартибот ва мудофаа қобилиятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, самарали ташқи сиёсат ўтказиш каби вазифалар ҳамда стратегик аҳамиятга молик масалалар қолиши керак, ҳамда давлат миқёсида ҳал этилиши лозим.

Қолган барча вазифалар ва айниқса биринчи навбатда, бозор ислохотларини амалга ошириш, тадбиркорликни рағбатлантириш, хусусий мулкни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфра тузилмани ривожлантириш, одамларнинг моддий фаровонлигини ошириш ва аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ҳал этилиши керак. «Айни шу йўл билан, - деган эди И.Каримов, - биз фуқаролик жамиятининг мустақкам асосларини барпо этишимиз мумкин».

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамият томонидан тан олинди. Ҳозир Ўзбекистонни 165 давлат тан олган. Тарихда илк бор, 1992 йилнинг 2 мартда Ўзбекистон халқаро ҳуқуқининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистон дунёдаги деярли ҳамма ташкилотларга аъзо бўлиб кирди. Дунёдаги 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатик муносабатлари ўрнатилган, Тошкентда 35 мамлакат ўз элчихонасини очган. Мамлакатимизда 88 та чет давлат ваколатхоналари рўйхатдан ўтган. 24 та ҳукуматлараро ташкилот ва 13 та ноҳукумат ташкилот ишлаб турибди. Ўзбекистоннинг 30 дан ортиқ чет элда фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон суверен давлат сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган муассасалари, Оврупода хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа энг обрўли ва нуфузли, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлди.

1994 йилнинг июл ойида Ўзбекистон НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига қўшилди.

Мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари конституциявий даражада эътироф этилди. Конституциямиз инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғоялари садоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда эътироф этилган қоидаларини тан олиш, Ўзбекистон фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий жамият барпо этиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафошлаш каби олийжаноб мақсадларни кўзлайди.

Қомусимизнинг асосий ғояси – бу жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи – инсон деган фикрдир Конституция «фуқаро – жамият – давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий ечимини беради. Эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиймати ва

бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан қароқўлатланади.

«Жамиятда, - деган эди И.Каримов, - фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминланганда у чинакам ҳуқуқий, фуқаролар жамияти бўлади. Ҳар бир киши ўз ҳуқуқларини аниқ ва равшан билиши, улардан фойдалана олиши, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қила олиши лозим»¹.

Конституция қоидаларини ривожлантира бориб, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларини оширишнинг ҳуқуқий асосларини яратишга қаратилган 100 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Улуғ бобоқалонимиз соҳибқирон Амир Темур айтганидек, «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади».

Демак, ҳуқуқий давлат қонун асосида ўз фаолиятини давом эттиради, у қонунга, демократияга асосланади, фуқаролар манфаатига хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасида кўрсатилганидек, «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларига асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиймати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократия ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»².

Шу билан бир қаторда жамиятнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти, ҳуқуқий давлатнинг муҳим омили ва шартидир. Айтиш мумкинки, давлат ҳуқуқий давлатга, жамият фуқаролар жамиятига айланиши учун мустақил Ўзбекистонда ҳам анча ўзгаришлар рўй бериб келмоқда. «Биз учун, - деган эди И.Каримов, - фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади».

Мамлакатимизда адолатпарвар, демократик жамият қуриш асосий мақсадимиздир. Бу ўринда ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқий саводхон бўлишига эришиш, жамиятимизда қонунларнинг устуворлигини таъминлашга алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Оила эса шахс ҳуқуқий маданиятини шакллантиришнинг асосий бўғини ҳисобланади. Оилада ҳар бир шахснинг ўз бурчи ва вазифаларига онгли муносабати, ҳуқуқий лаёқати, муомала маданияти, ўз насл-насаби, шажарасига ҳурмат ва садоқат, ўз Ватанига меҳр-муҳаббатнинг шаклланиши муваффақияти кечади. Бу жараённинг самарали кечишини таъминлаш мақсадида оиланинг ҳуқуқий саводхонлигини тубдан яхшилаш ва ҳимоялаш бўйича илмий-амалий фаолият кўрсатиш, оилада боланинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилиниши, соғлом ўсиши, мактабга тайёрланишида ота-оналарнинг мураббийлик фаолиятларини такомиллаштириш ҳамда масъулиятларини ошириш юзасидан ўқув-

¹ И.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда». Т. 1999. 31-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон», 1992. 11-бет.

услубий тавсиялар ишлаб чиқиш ва уларни амалиётда тадбиқ этиш ҳуқуқий жамият барпо этиш негизидир.

Маънавий етук оила – маънавий юксак жамият таянчидир.

Шу нарсага алоҳида аҳамият бериш зарурки, демократик ҳуқуқий давлатни куриш, адолатли фуқаролик жамиятини бунёд этиш кўп жиҳатдан янги мафқурани талаб қилар эди.

Аҳолини янги йўлдан бошлаб бориш, унинг қарашлари ва орзу-мақсадларини бир йўналишга буриб, кучларини уйғунлаштириш учун ягона ғоявий қурол зарур эди. Бу қурол миллий истиқлол мафқурасидир.

Маълумки, Ўзбекистон бошқа иттифоқдош республикалар ичида биринчилардан бўлиб, ўзини мустақил республика деб эълон қилган эди. Бу албатта, Ўзбекистон учун ўлкан тарихий воқеа, миллий мафқура шаклланишида янги даврнинг бошланиши ва табиий суръатда кишиларнинг сиёсий онгининг ошишига олиб келди. Дастлаб, одамлар жамиятда юз бераётган ўзгаришлар шиддати олдида бир мунча гангиб қолишди. Турли сафсаталар, ҳатти-ҳаракатлар, «ғоявий» курашлар авж олиб, «хонаки» ва ажнабий сиёсатдонлар кўпайиб кетди. Бир маромдаги турмуш ва бир қолипдаги фикрлаш тарзи бузилиб, саросималик ва парокандалик кайфиятлари кучая бошлади. Ана шундай пайтда умумхалқ ва умумдавлат манфаатига мос келадиган энг мақбул йўлни танлаш, бунинг учун эса мафқуравий яккаҳоқимликка барҳам берган ҳолда аҳолининг барча табақалари, қатламларини, талаб-эҳтиёжларини, маънавий-руҳий чанқоқлигини қондира оладиган етук ва баркамол ғояни яратиш зарур эди.

Масаланинг яна бошқа томони ҳам бор. Бу бевосита узоқ йиллар мобайнида ҳукмрон бўлган ғоя ва ақидалардан халос бўлиш, унинг бир ёқлама, ҳавойи, баландпарвоз даъватларини суриб ташлаш, воз кечиш каби оғир, вақт талаб этадиган жараён билан боғлиқ. Энди тафаккур тарзи ва қарашларни ишга солиш лозим эди.

Ана шундай шароитда Ўзбекистон Мустақиллигининг ташаббускори ва ташкилотчиси Президент И.А.Каримов биринчилардан бўлиб жамиятда маънавий покланишни амалга ошириш, эски ақидалардан холи бўлиш зарурлигини, кейинчалик эса миллий истиқлол мафқурасини яратиш лозимлигини пайқади ва уни долзарб вазифа қилиб кўтарди.

Президент И.А.Каримов Ўзбекистоннинг маънавий ривожини негизларини белгилаб берар экан, ватанпарварлик ғоясига алоҳида эътибор берди. Бинобарин, Ватанни севиш халқимизга хос азалий қадрият ҳисобланади.

Мафқурасизлик – эътиқодсизликка олиб келади. Эътиқодсизлик эса ҳар кимнинг ўзича яшашга, кўнгил тусаганича кун кўришга, ҳаёлига келган иш билан шуғулланишга олиб келади. Бу якка-якка шахсларнинг ҳатти-ҳаракатидан бутан жамият маънавий-руҳий қиёфаси шаклланади.

Мафқурасизлик охир-оқибатда одамлар онгида манқуртлик, қалбида феъл-атворида андишасизлик ва ниҳоят ўзлигини англамаслик каби нуқсонларини чуқурлаштиради. Жамиятда эса порокандаликни келтириб чиқаради. Шундай қилиб одамлар ҳаётида файзу тароват қолмайди.

Мустақиллик туфайли шаклланаётган миллий истиқлол мафкураси ана шу бўшлиқни тўлдириб жамиятимиз равнақига хизмат қиладиган мафкурадир. Бу бевосита онг ва тафаккур билан боғлиқ бўлган, доимий ривожланиб, шаклланиб борадиган ҳаракатдаги ҳодиса. Миллий, истиқлол мафкураси айна шу мустақил фикрлаш маҳсули бўлиб, онг ва тафаккур ҳосиласи ҳисобланади.

Демак, миллий онг таъсирида миллий ғоялар яратилади. Ана шу ғоялар асосида миллий мафкура, миллий дунёқараш шаклланади.

Миллий истиқлол мафкураси, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ҳақидаги сиёсий, илмий, назарий, фалсафий, бадий ва диний қарашлар мажмуи халқни келажакка ишонч, эътиқод руҳида тарбияловчи ғоявий қурол, барча тоифа кишиларини шу мақсад йўлида бирлаштирувчи, элтувчи ғоят қудратли маънавий омил ҳисобланади.

Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришишини тарихий муқаррар жараёнлигини кўрсатиш орқали энг аввало, Конституцияда адолатли, тарихий, демократик давлат ва фуқаролик жамияти ҳақидаги ғояларни қонунлаштириш қўйилди.

Миллий истиқлол мафкурасининг назарий жиҳатлари президент И.А.Каримовнинг, айниқса, кейинги йиллардаги нутқ ва рисоаларида атрофлича ёритиб берилди.

Мазкур асарларда йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатига эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишга, инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитини вужудга келтириш, жамиятни маънавий ахлоқий жиҳатдан янгилаш ва тараққий эттиришнинг назарий ҳамда амалий негизларини белгилаб бериш тамойиллари ишлаб чиқилди.

Хуллас, президент И.А.Каримов ўзининг бир қатор асарларида илгари сурилган қоида ва қарашлари билан дастлабки йилларда маънавий ҳаётда юз берган мафкуравий бўшлиқни тўлдирди, миллий истиқлол мафкурасининг назарий заминини яратди.

Маълумки, жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминлангандангина у чинакам ҳуқуқий, фуқаролик жамияти бўлади. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш мақсадида инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизими барпо этилди. Бу тизимга кирувчи Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази, «Ижтимоий фикр» жамоатчилик маркази ташкил этилди. Ўзбекистон Судьялар Ассоциацияси ва адвокатлар уюшмаси ўз фаолиятини бошлади.

Ўзбекистон инсон ҳуқуқларига оид 40 дан ортиқ халқаро шартномаларга қўшилган. Бу халқаро ҳужжатларда ўз фуқаролари олдидаги мажбуриятлари ва уларга нисбатан қилиши шарт бўлмаган ишлар белгилаб берилган. Қабул қилинаётган қонунларимиз инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ва стандартларга мувофиқлаштирилмоқда.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги халқаро ташкилотлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик ривожланмоқда.

Шундай қилиб, Президентимиз таъбирлари билан айтганда, «Мустақиллик йилларида мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинлигининг устунлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойиллар ва талабаларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди».

Яна шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақил Ўзбекистонда миллий давлатчилик қуриш бўйича амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар кимларгадир демократик ва инсон ҳуқуқлари тарафдори эканимизни кўрсатиш учун қилинаётгани йўқ. Бу борада қандайдир обрў орттиришга ҳам интилаётганимиз йўқ. Бу Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг объектив заруратидир, объектив қонуниятидир. Бу эса бизнинг чинакам миллий манфаатларимизга мос келади.

Ҳозирги даврда ва келажакда бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақам пойдеворини шакллантириш борасида сиёсий соҳада, иқтисоди соҳада, маънавий маданий соҳада амалга оширадиган вазифалар асосан нимадан иборат? Улар қўйидагилардан иборатдир.

«Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этиш; жамиятнинг сиёсий тизимини давлат идораларининг тузилмасини тубдан яхшилаш, республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимиятининг ваколатлари ва вазифаларини аниқ белгилаб қўйиш, адолатли ва инсонпарвар қонунчиликни вужудга келтириш лозим» бўлган вазифалардир.

Идеологик муносабатлар ҳам ижтимоий тизим сифатида маънавий ҳаёт қирраларини ўз ичига олади. Унинг таркибига маънавий муносабатлар ва улар билан боғлиқ бўлган ташкилотлар: маданий муассасалар, фан, мафкура, кадриятларга доир вазифалар киради. Бу ҳақда кенгроқ жамият ва ижтимоий тизимлар мавзуида давом эттирилади.

ЖАМИЯТ ВА УНИНГ ТИЗИМЛАРИ

1. Ижтимоий тизим тушунчаси.
2. Жамиятдаги ўзаро ижтимоий алоқадорлик ва ижтимоий ташкилотлар.
3. Ижтимоий муносабатлар, ижтимоий мавқе (статус), ижтимоий санкция ва ижтимоий роль тушунчалари.
4. Маънавият ижтимоий тизим сифатида.

Жамият – кишилар ҳаётининг фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатдан мураккаб тизимни ташкил қилади. Бизнинг ҳозирда яшаб турган жамиятимизни социал тизимнинг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлакчаларининг, социал турларининг ўзига хос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир.

Чунки, ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётида салбий из қолдиради.

Бизнинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз республиканинг ўзига хос турмуш тарзини, шарт-шароитлари ва хусусиятларини, халқ анъаналари ва урф-одатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланганлиги социологик тадқиқотларда ўз аксини топмоғи зарур.

1. Ижтимоий тизимлар.

Бу ҳақда қисман олдинги мавзуда тушунча берган эдик, бу мавзуда эса назарий таълимотларга таҳлил берилади. Социология тарихида жамият – ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим кишиларнинг бирлигигина эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиш ва функционал қонуниятлари, ҳаракатланувчи кучларини ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс, кишиларининг ижтимоий ҳуқуқи, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Ҳозиргача жамият ҳаётини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш, асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш О.Контдан француз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган америкалик социолог Т.Парсонсларнинг социологик таълимотидир. Бу йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик омилларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, бунда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида, ички куч таъсири орқали тушунтирилиб, материалистик моҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгиловчи ролига асосий эътибор қаратилган.

Ушбу мавзуни ёритишга биз ҳар иккала таълимотнинг ўзига хос томонларини, хусусиятларини тушинтириб уларнинг афзал ва камтик жиҳатларини китобхон эътиборига ҳавола этамиз.

2. Жамиятдаги ўзаро ижтимоий алоқадорлик ва ижтимоий ташкилотлар.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби – ижтимоий тизимлар ва уларнинг элементлари ўртасидаги ижтимоий алоқалар турини ташкил қилиб, ижтимоий муносабатлар мафқурасини ифодалайди ҳамда турли ижтимоий гуруҳлар, меҳнат тақсимоти, ижтимоий институтлар ҳарактерини акс эттиради.

Жамият, унинг тизимлари ўзига хос таркибий тузилишга эга бўлиб уларнинг асосий компоненти инсон ҳисобланади. Кишилар ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, оила-турмушда фаолият кўрсатадилар. Уларнинг асосида ижтимоий таркиблар тузилади. Ижтимоий тизимларнинг мураккаблиги, таркибидаги элементларнинг сони кўплиги билан эмас, асосан, бу элементлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар характери билан белгиланади. Шунинг учун ҳам ҳозирда «Республика барча фуқаролари ва юридик шахсларга ташаббус кўрсатиш ва ишбилармонликни ривожлантириш учун хўжалик фаолиятининг қонун томонидан ман этилмаган барча турларини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратишга алоҳида эътибор қаратиш лозим»¹ - деб таъкидлаган эди И.А.Каримов.

Ижтимоий иизимлар занжирида турли, ўзига хос халқага эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи фаолият шакли ва усуллари билан қадриятлар тизим, норма ғоялари, қарашлари ва бошқа жиҳатлари билан ўзаро фарқ қиладилар.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет тарихий давр системасида олиб қараш талаб қилинади. Чунки кўпчилик тарихий ижтимоий тизим таркиби ўзаро сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини социологик жиҳатдан ўрганишда уни уч маънода: энг умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қараш зарур.

Умумий маънодаги ижтимоий таркиб-жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади. Бу ижтимоий таркибнинг элемент сифатида жамиятнинг ижтимоий муносабатларига мос тушувчи иқтисодиёти, сиёсати, идеологияси каби соҳалар киради. Иккинчи, махсус, кенг маънодаги ижтимоий таркибга ижтимоий тарихий бирлик мажмуаси ва улар ўртасидаги алоқа, муносабатлар киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ихтисослик ва бошқа шу каби соҳалар киради.

Тор маънодаги ижтимоий таркиб тушунчасига меҳнат жамоалари, ҳудудий бирлик, нисбатан тез ўзгарувчан гуруҳлар киради. Бозор муносабатларининг таркиб топиши жараёнида Ўзбекистон ижтимоий таркибида кескин ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришларни юқорида

¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафқура”. 65-бет.

кўрсатилган уч методологик босқич бўйича социологик тадқиқ қилиш – асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

«Социологиянинг умумназарий муаммолари» асарида Америкалик социолог Парсонс, жамият таркибий тузилишининг функционал моделини ишлаб чиқди. Унга мувофиқ, ҳар қандай ижтимоий тизим қўйидаги тўртта таркибий иерархик даражадан иборат:

1. «Бирламчи» ёки «техник» даража ижтимоий тизим элементларининг бевосита алоқадорлигини ифодалайди.

2. Бошқарув ёки «менеджериял» даража, бирламчи даражадаги ижтимоий тизимлар элементларининг ўзаро алоқадорлигини тартибга солиб туради. Бу даража ташқи таркибий алоқалар бўғинлари билан муносабатлар ўртасида воситачилик ролини бажаради. Ижтимоий тартибни назорат қилади, кузатади, кишиларнинг моддий жиҳатдан таъминотини бошқаради.

3. «Институтли» даража янада умумийроқ масалалар билан шуғулланади. Бунга бошқарув, институтлар ва раҳбарият, маъмурий идора органлари, уларнинг вакиллари киради.

4. Олий даражадаги, умумдавлат даражасидаги жамият ташкилотлари. Бунга давлат ҳокимияти, ҳуқуқий ва бошқа ташкилотлар киради. Улар қуйи даражалар устидан назорат қилади ва уларни тартибга келтиради. Парсонс социологик мактаб қарашича, жамият функционал тизимлардан иборат. Бу мактаб вакиллари диннинг жамият ҳаётидаги функционал аҳамиятига ҳам юқори баҳо берганлар. Дин-жамиятнинг «бир бутун» ҳолда бўлишига хизмат қилади – деб, атеизмга жамиятнинг бир бутунлигини бузувчи номутаносибликни келтириб чиқарувчи омил сифатида қарашган.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтиш керакки, жамият ҳаёти ўзининг мураккаб тузилишига эга бўлганлигини ҳисобга олиб, уни фақат бир томонлама асослаш кифоя қилмайди. Ижтимоий таркибни эмпирик жиҳатдан социологик тадқиқ қилишда психологик маънавий, субъектив, тарбиявий, ахлоқий миллий ва бошқа ёндашувлар муштараклигида олиб қараш мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий ҳодисалар таркибини социологик тадқиқ қилишда ҳаётдан ажралиб қолган, мавҳум, аниқ мазмундан узоқда бўлган умумназарий қарашлар концепцияларни эмас, балки унинг барча мураккаб жиҳатларини, таркибий тузилишини, ижтимоий шарт-шароитларини, тарихий вақт ва миллий хусусиятларини, функционал ва ривожланиш жараёнини ҳисобга олиш зарур.

Социологияда ижтимоий бирлик тушунчаси ҳам муҳим ўрин тутади. Ижтимоий бирлик – деб тарихан шаклланган, нисбатан барқарор ижтимоий алоқалар ва муносабатларга, ўзига хос умумий хусусиятларга эга бўлган кишилар бирлигига айтилади. Бошқа ижтимоий ташкилот ва институтлардан фарқ қилиб, ижтимоий бирлик табиий ва тарихий жараёнда вужудга келиб, онгли кишиларнинг иродаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади. Ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида объектив зарурат сифатида вужудга келган кишиларнинг ижтимоий

бирлиги характери жамият ишлаб чиқариш усули ҳарактерига боғлиқ бўлади ва у билан белгиланади.

Буюк мутафаккир юртдошимиз Абу Наср Фаробийнинг кишилар ижтимоий бирлиги тўғрисида бундан ўн бир аср муқаддам ёзиб қолдирган қўйидаги фикри диққатига сазовордир: «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришиш учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди»¹.

Марказий Осиёнинг яна бир буюк мутафаккири Абу Райҳон Беруний ҳам кишиларнинг ижтимоий бирлиги тўғрисида фикр юритиб, шундай деган: «Ҳамма гап шундаки, инсон, эҳтиёжларининг кўпчилиги ва ҳимоя воситаларидан маҳрум бўлганда чидамсизлиги ҳамда душманларнинг сероблиги орқасида ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ҳар бири ўзини ҳам, бошқаларни ҳам таъминлайдиган ишни қилиш мақсадларида ўз ҳамтавоқлари билан жамият бўлиб бирлашишга мажбур бўлган эди»².

Жамиятнинг тарихий ривожланиши жараёндан вужудга келган эл-элат, қабила, уруғ, оила, жамоа каби кишиларнинг ижтимоий бирлиги ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши ва янги ишлаб чиқариш муносабатларининг таркиб топиши билан халқ миллат каби ижтимоий birlikларга ўз ўрнини бўшатиб берган. Бу жараёнда меҳнат тақсимоти, ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Яқингача илмий адабиётларда «совет халқи»-деган кишиларнинг янги ижтимоий бирлиги таркиб топганлиги хусусида кўп ёзилар эди. Совет Иттифоқининг парчланиб кетиши ва мустақил миллий республикаларнинг вужудга келганлиги оқибатида бу ибора ҳаётда асосли бўлмаганлиги сабабли ўз моҳиятини йўқотди. Чунки табиий-тарихий жараён натижасида эмас, балки мажбурий сиёсий тазйиқ асосида тузилган бу ижтимоий birlik тарихий давр синовида дош бера олмади. «Совет халқи» ибораси остида буюк миллатчилик ҳам кўп сонли миллат ва элатларни руслаштириш сиёсати ҳам ётар эди. Бу ибора остида рус бўлмаган миллат ва халқларнинг тили, урф-одатлари, анъаналари камситилди. Миллий қадриятларни, маданиятни менсимаслик авж олди.

Социологияда ижтимоий birlik тушунчаси остида жамият ижтимоий таркибидаги барча тизим ва элементларни тушуниш мумкин. Улар ўзаро ҳарактери ижтимоий кўлами ва жамият ҳаётида тутган ўрни билан фарқ қилади.

¹ Абу Наср Фаробий. «Фозил одамлар шахри». Т. А.Қодирий номидаги халқ маорифи нашриёти, 1993, 186-бет.

² Беруний. Танланган асарлар, 3-том. Т. 1969, 83-бет.

Социологияда жамият ҳаётини ўрганишда «ижтимоий ташкилотлар», «институтлар» каби илмий тушунчалардан ҳам фойдаланилади. Ижтимоий ташкилотлар-кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар ривожининг маҳсулоти бўлиб, муайян дастур ёки мақсадни бажаришга қаратилган, белгиланган кишилар бирликларидир. Ижтимоий ташкилотлар моддий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келади. Бу тушунча кенг маънода алоҳида кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг фаолиятини бошқариш ва тартибга солиш усулини ҳаётга соғинади. Ижтимоий ташкилот тушунчаси, кишилар ўртасидаги алоқадорликнинг барча соҳа ва даражаларини ўз ичига олади. Ижтимоий тизим томонидан айрим индивидлар фаолиятини бошқаришни таъминлайди.

Топ маънодаги ижтимоий ташкилотлар нисбатан барқарор ва алоҳида кишилар гуруҳини ўз ичига олади. Унинг аниқ белгиланган мақсади бўлиб, шу мақсадни амалга ошириш учун фаолият қилади.

Ғарб социологиясида ижтимоий ташкилотларни тадқиқ қилишда, уларнинг психологик қонуниятларига кўпроқ эътибор берилади. Масалан, М.П.Блау, Г.Зиммел социологик назарияларида ижтимоий ташкилотлардаги субъектнинг хулқи ва мотивини психологик асосда тўғридан-тўғри асосланади.

Америкалик машҳур социологик Ж.Хоманснинг ижтимоий ташкилотларни тадқиқ қилишда социология, психология ва позитив мантиққа асосланиш зарурлиги тўғрисидаги фикри ҳозирги назарий камтиклик даврида биз учун муҳим аҳамиятга эга.

Т.Парсонснинг таркибий-функционал таҳлил социологик мактабида ҳам ижтимоий ташкилотларни ўрганишда жамият ҳаётидаги тартиб, «ижтимоий мувозанат»ни сақлашда психологик иқлимни ўрганишга асосий эътибор қаратилади. Яна бир америкалик социолог Д.Белл университет, институтлар ижтимоий ташкилотларнинг марказий ўринларини эгаллайди, деб кўрсатади. Унинг маориф ва фан ижтимоий прогрессни таъминловчи, асосан, институтлар ҳисобланади, деган фикри ҳозирда бир қатор илғор давлатлар тажрибасида исботланди.

Ижтимоий институтлар орқали кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг фаолиятини ва хулқи тартибга солинади. Жамият ҳаётининг барқарорлиги таъминланади.

Социологияда ижтимоий институт сифатида жамият таркибий тузилишига мос тушувчи ижтимоий ташкилот, муассаса бирлиги, ижтимоий хулқ ва фаолиятининг барқарор шакллари белгиланган ижтимоий норма ва маданият ташкилотлари тушунилади.

Ижтимоий муносабатлар соҳаларига қараб ижтимоий институтлар қўйидаги турларга бўлинади:

1. иқтисодий институтлар;
2. сиёсий институтлар;
3. никоҳ, оила ва қон-қариндошлик;
4. тарбия институтлари;

5. маданият соҳаси институтлари. Уларнинг ҳарактери жамият ишлаб чиқариш усули ва ижтимоий муносабатлар ҳарактери билан белгиланади.

Ғарб социологиясида «ўрта даражада»ги ижтимоий институтлар, масалан, индустриал ташкилотлар социологияси, оммавий коммуникация социологияси, дин социологияси каби социологик тадқиқот йўналишлари кенг ривожланган. Нисбатан тор доирадаги ижтимоий институтларнинг тадқиқ қилиш ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Жамият кишиларининг ўзаро алоқадорлик бирлигидан иборатдир. Ҳар қандай ижтимоий тизим ва унинг элементлари бошқа тизимлар, уларнинг элементлари билан функционал алоқадорликда бўлади.

3. Ижтимоий муносабатлар, ижтимоий мавқе (статус), ижтимоий санкция ва ижтимоий роль тушунчалари.

Ижтимоий муносабатлар кишилар, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, ташқи табақалар ва бошқа ижтимоий тузилмалар ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг ички иқтисодий, ижтимоий, сиёсий мафкуравий ва маданий соҳалардаги фаолиятини ташкил қилади. Алоҳида олинган инсон-жамиятнинг, ижтимоий муносабатларнинг бошланғич унсури ҳисобланади. Ўз моҳият эътибори билан ижтимоий муносабатлар моддий ва маънавий мазмунда бўлади. Моддий ижтимоий муносабатларга иқтисодий ишлаб чиқариш муносабатлари киради. Устқурмавий муносабатлар сиёсий, ҳуқуқий муносабатларни ўз ичига олади. Маънавий муносабатларга ахлоқий, мафкуравий, диний ва бошқа муносабатлар жамланади. Жамият ривожланиш ижтимоий муносабатлар ривожини билан белгиланади. Бошқача айтганда, бир бутун тизим сифатидаги жамият моҳиятини унинг соҳалари, тизимлари ўртасидаги ўзаро функционал алоқадорлик қонунлари ифодалайди.

Социологияда ижтимоий муносабатлардаги объектив жиҳатлар бир бир қаторда, субъектив омилларни ўрганишда алоҳида аҳамият беради. Собиқ Совет тузуми даврида ижтимоий муносабатларда субъектив омилларнинг аҳамияти объектив қонуниятлар даражасидан анча пасайтирилиб, уни тадқиқ қилишга кам эътибор берилган эди. Ўз навбатида собиқ Совет жамиятининг 70 йилдан ортиқ ривожланиши давомида объектив қонуниятларидан кўра кўпроқ субъектив омилларнинг таъсири асосий ўрин тутган. Сталинизмнинг оммавий репрессия, Н.С.Хрушевнинг субъектив волюнтаристик сиёсати, Л.И.Брежнев бош секретарлиги давридаги Афғон уруши, М.С.Горбачевнинг абстракт «қайта қуриш» сиёсати ва унинг барбод бўлганлиги фикримизга ёрқин мисол бўла олади.

Ғарб социологиясида, хусусан, бихевиористик назарияда ижтимоий муносабатлар: инсон-«психологик машина» тамойилидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Унга кўра, индивид ижтимоий алоқадорликнинг фаол яратувчиси сифатида ўз шахсий хулқини ва ҳаётидаги мавқеини яратади.

Феноменологик социология вакиллари А.Шуте, Х.Лукман, А.Сипувер ва бошқалар ижтимоий муносабатларнинг субъектив табиатига

кўпроқ эътиборни қаратдилар. Субъектив кечинмалар жараёнини ижтимоий ҳаётининг асосий соҳаси сифатида тадқиқ қиладилар.

Ижтимоий муносабатлар моҳиятини тушунтириб, «табiiй қурилма» тушунчасини қўллайдилар. Бу тушунча инсонни кундалик экзистенцияси мавжудлигини ифодалайди, «содда реализм», «интерсубъективлик» каби тушунчалар ҳам мавжуд ижтимоий алоқадорлик ва муносабатларнинг ўзига хос социологик қонуниятларини ифодалайди ва ўзида мужассамлаштирилади.

Америка социологи Т. Парсонс фикрича, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий тузулмалар элементлари тартибли муносабатлардан иборатдир. Бундай тартиблилик икки жараёнда таъминланади.

1. Ижтимоий тизимларнинг ўз муносабатларини сақлашига интилиши.

2. Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳитга нисбатан ўз чегарасини сақлашга интилиши орқали.

Ижтимоий муносабатларда моддий ишлаб чиқариш муносабатларида, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, маданий, ахлоқий ва бошқа муносабатларда нисбатан белгиловчи характерга эга бўлиб, жамият ҳаётининг умумсоциологик қонуниятини ифодалайди. Унда рўй берадиган ўзгаришлар аста-секин, бошқа барча муносабатлардаги фарқларга олиб келади, шунингдек маънавиятдаги туб ўзгаришларга сабаб бўлади.

Ҳозирда жамиятимиз ҳаётида бозор муносабатларнинг аста-секин таркиб топиб бориши ўз навбатида бошқа барча ижтимоий муносабатларда муайян ўзгаришларни келтириб чиқариши табiiй. Айниқса, бундай ўзгаришлар шахс ва унинг жамият ҳаётидаги муносабатларида яққол кўрина бошлайди. Ҳозирда шахснинг фаоллиги ижтимоий мавқеи ортмоқда.

Ижтимоий мавқе (статус) тушунчаси-алоҳида олинган бўлиб, бу инсон ёки ривожланиш гуруҳининг жамиятда мавжуд ижтимоий тузумда тутган ўрни, эгаллаб турган мавқеини ифодалайди. Бу тушунча орқали кишиларнинг ижтимоий келиб чиқиши ирқий ёки ўзининг ҳаракати (маълумоти, кўрсатган хизмати) орқали эришган даражаси ўрганилади.

Жамият ҳаётини илмий таҳлил қилиш жараёнида, социологияда ижтимоий санкциялар тушунчаси муҳим аҳамиятга эга. «Санкция» сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб, қатъий қарор маъносини англатади.

Ижтимоий санкция деб, ижтимоий гуруҳ ёки тизимнинг индивид хулқига ижтимоий нормадан ижобий ёки салбий томонга ўзгаришига нисбатан реакцияси тушунилади. Ижтимоий санкциялар деб жамият ҳаётини бошқаришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, шахснинг ижобий ҳатти-ҳаракати учун рағбатлантириш ёки ёмон, салбий ҳатти-ҳаракати учун жазо бериши билан ижтимоий назорат воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий санкциялар кишиларнинг муайян ижтимоий гуруҳлар таркибида жамоа билан биргаликда давомли фаолият кўрсатишни таъминлайди.

Алоҳида индивид таъсир этишининг восита ва усулига қараб жисмоний санкциями «калтақлаш, озодликдан маҳрум этиш, ўлим жазоси

ва бошқалар», иқтисодий «мукофотлаш, моддий рағбатлантириш, жарима солиш, мол-мулкидан маҳрум этиш ва бошқалар) ва рамзий (хурмат билдириш, иззат қилиш, хайфсан эълон қилиш каби) санкция турлари мавжуд.

Агар ижтимоий санкция аввалдан шаклланган (давлат қонунларида, низомларида, қонунда ва фармонларида белгиланган) тартибда бўлса, формал ёки расмийлашган секциялар дейилади.

Салбий (хибсга олиш, жарима, хайфсан бериш) ва ижобий (хизмат лавозимини кўтариш, орден ва фахрий ёрликлар илан мукофотлаш) санкциялар ижтимоий гуруҳлар ва кишилар фаолиятини муайян тартибда бошқаришни таъминлайди. Расмий ижтимоий санкциялар давлат томонидан сайланган ёки тайинланган мутасадди шахслар томонидан амалга оширилади. Норасмий ижтимоий санкциялар бехосдан, стихияли юзага келиб, ижтимоий тартибдан четлашилганда ижтимоий муҳит (хизматдошлар, дўстлар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар ва шу кабилар) томонидан амалга оширилади.

Ҳар бир киши, шахс маълум бир ижтимоий гуруҳга, тизимга мансуб бўлади. Шунинг учун, ижтимоий санкциялар доимо шахс фаолияти йўналиши, тартиби ва объект ўртасида билвосита таъсирда бўлади.

Ҳозирги мураккаб ижтимоий ривожланиш жараёнида, бозор муносабатларига ўтишдаги иқтисодий қийинчиликлар даврида социологияда ижтимоий санкцияларнинг яширин (патент) оқибатларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Жиноят содир қилган шахс бериладиган жазодан қўрқиб ўз жиноятини яшириш мақсадида, онгли равишда янада каттароқ, мутҳишроқ жиноятларни содир қилиши мумкин.

Фикримизга мисол қилиб, қўйидаги воқеани олишмиз мумкин. Кўнгил куйига кириб, ёшлик хатоси билан С. исмли қиз турмушга чиқмай ҳомиладор бўлиб қолади. Кўпчиликдан уни яширмоқчи бўлади. Сирни ошкор қилишга юраги дов бермайди. “Касални яширса иситмаси ошкора”, - деганларидек, вақт-соати келиб, чақалоқ дунёга келади. Қиз атрофдагиларнинг тавқи-лаънатидан қўрқиб, ўз фарзанди-беғуноҳ бола жонига қасд қилади. Афсуски, бундай ҳодисалар ягона эмас.

Шунинг учун ҳам, ижтимоий санкцияни социология фани доирасида ўрганиш жамият ва шахс ривожланиши ижтимоий оқибатларини очиш, аниқлаш ва зарур чора-тадбирларни ишлаб чиқишни талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, жамиятни, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг жамоада ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашга ва шахс тарбиясини яхшилашга хизмат қилади. Жамият ҳаётида ижтимоий тизимлар тузилмаларнинг айрим олинган шахсдан тортиб, то юқори даражадаги тизимгача ўзининг муайян аҳамияти, вазифаси, мақсадга йўналганлиги бўлади. Ижтимоий рол жамият ижтимоий таркибида боғловчи аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг асосини ташкил қилади. Ижтимоий рол жамият ижтимоий таркибида психологик жиҳатни ҳам ўзида намоён қилади. Шунинг учун Ғарб социологиясида ижтимоий ролга жуда катта эътибор берилади.

Америкалик социолог, таркибий функционал таҳлил социологик мактаби асосчиси Т.Парсонс: жамиятдаги ижтимоий фаолият тизими ва ижтимоий таркибнинг характерли хусусияти фаолиятидаги шахслар муносабати «бир бутун моҳият» сифатида эмас, балки қандай ижтимоий рол бажариш, қандай аҳамият касб этиши билан белгиланади,- деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ижтимоий таркиб фаолият кўрсатувчи кишилар ўртасидаги ўзаро бир-бирига нисбатан муайян ижтимоий ролни бажарувчи стандартлашган муносабатлар тизимини ифодалайди. Кўриниб турибдики, жамият ижтимоий тизимида ижтимоий ролнинг психологик жиҳатига асосий эътибор қаратилади.

Т.Парсонс ижтимоий ролни «фаолиятидаги индивид ориентирининг бир бутун тизими» сифатида қарайди. Ижтимоий рол ҳар бир кишига жамият томонидан юкланади ва баҳоланади.

Ғарб социологларининг фикрича, индивид ижтимоий ҳаёт сахнасининг ўзига хос актёрига ўхшайди. «Бошқарувчи (менеджер), илмий маслаҳатчи, ҳисобчи, корхонадаги ҳамма ходимлар устадан тортиб, то ишлаб чиқариш кенгаши аъзосида ҳам, деб ёзади Н.Дерендорф,- бажарилиши мажбурий ҳисобланган муайян фаолият масъулияти бўлади. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш ижтимоий таркибининг қисмларини ифодалайди. Биз буларни ижтимоий рол деб айтамыз»¹.

«Социология учун, деб давом эттиради фикрини, - ижтимоий роли бўлмаган индивид ёки гуруҳ билмайди»².

Ижтимоий рол тушунчаси орқали ғарб социологлари инсоннинг ижтимоий табиатини тушунтиришга ҳаракат қиладилар.

4. Маънавият ижтимоий тизим сифатида. Жамият ҳаётининг муҳим томонларидан бири маънавият бўлиб, ўзига хос ижтимоий тизим сифатида таркибий тузилишга эгадир. Ижтимоий ҳаётнинг маънавият соҳаси мазмуни, энг аввало, мафкура, ахлоқ, санъат, дин ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа номоддий жиҳатларида намоён бўлади. Бу соҳа ўзининг хусусиятлари билан жамиятнинг ижтимоий – сиёсий тизимидан ҳам фарқ қилади. Ўзбек халқи ўзининг миллий мустақиллигига эришганлиги муносабати билан жамиятимиз маънавият тизимида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Ишлаб чиқариш муносабатларининг янги иқтисодий ва ижтимоий моҳияти маънавий мазмун билан тўлдирилмоқда. Бу соҳада дунёқараш муҳим рол ўйнайди.

Дунёқараш – шахс маънавиятининг асосий мазмунини ташкил қилади. Жамиятнинг маънавият тизими ўз таркибига сиёсий, ҳуқуқий онг, ахлоқ, фан, фалсафа, санъат, диний онг, мафкуравий қарашлар ва бошқа қарашларни қамраб олади. Уларнинг ҳар бири ижтимоий тарихий фаолиятнинг муайян томонини ташкил қилиб, маънавий озик воситаси сифатида амал қилади.

Маънавият тизими юқорида кўрсатилганлар билан чекланмайди. У яна бой мазмунга эга. Кундалик онг, ижтимоий психология, ғоя, мафкура ва бошқа маънавий муносабатлар ҳам бу таркибга киради. Ижтимоий онг

¹ «Критика современных буржуазных социалистических теорий». Москва, «Прогресс», 1976, стр 84-85.

² «Критика современных буржуазных социалистических теорий». Москва, «Прогресс», 1976, стр 84-85.

шакллари маънавиятда асосий ўрин тутади, мафкура эса йўналтирувчи кучга эга бўлади.

Муайян ижтимоий – иқтисодий, сиёсий муносабатлар асосида маънавий муносабатлар таркиб топади. Шунинг учун ҳам инсон маънавий дунёсининг мазмуни жуда мураккаб бўлади. Шахс маънавияти жамияти маънавий, ахлоқий, ҳаёти, тизимнинг ўзаги, юраги ҳисобланади.

Маънавиятни социологик жиҳатдан ўрганишда, ижтимоий ҳаётда айниқса, миллий мустақилликнинг ҳозирги илк ривожланиш босқичидан шахснинг ҳиссий эҳтирос даражасига эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, унда шахснинг миллий Ватан туйғуси, халқ иши учун фидоийлик, ижодкорлик, шижоат, келажакка ишонч билан қараш каби юзага келтириш зарур бўлган яширин кучлар ётади.

Мустақил Ўзбекистон миллий мафкурасининг шаклланиш маънавият соҳасида жиддий ўзгаришлар ясаши аниқ. Миллий истиқлол мафкураси жамият маънавиятининг таркибий қисми бўлган маданий меросимизга бўлган муносабатда ҳам катта ўрин тутади. Маданий, маънавий мерос ҳар қандай миллат, халқнинг улкан хазинасидир. «Бу хазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик ортириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди»¹.

Қадрият тушунчаси ҳам фалсафа ва социологияда кенг қўлланилиб, ижтимоий воқеъликнинг инсоний, ижтимоий ва маданий аҳамияти тушунилади. Ўз мазмунига кўра ижтимоий қадриятлар инсон фаолиятининг барча хилма-хил предметли фаолиятини акс эттиради. Улар ижтимоий регуляциянинг юқори даражасини англатади.

Ижтимоий қадриятлар тизими жамиятнинг тарихий ривожланиши давомида шаклланиб, янада ривожланиб, бойиб боради.

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришиши туфайли миллий қадриятлар қайта тиклана бошлади. Бу жараён жамиятнинг маънавий юксалишида миллий истиқлол мафкураси шаклланишида муҳим ўрин тутади.

Ғарб ва Америка социологиясида ижтимоий тизимнинг муҳитида «мувозанати»ни сақлашга асосий эътибор берилади. О.Конт ва Дюргейм социологик қарашларига асосланиб, жамиятнинг бир бутунлиги унинг «ижтимоий муҳитдаги доимий мувозанати», ички ва ташқи таъсирини мувофиқлаштириш-социологиянинг асосий вазифаси қилиб олган. Умуман, ижтимоий тизим таркибидаги ўзгариш ва интеграция сифатидаги Парсонснинг функционал социологик таълимоти мувозанат тўғрисидаги назариядир. Марксизм социологиясида эса ижтимоий тизимларнинг ўзаро зиддиятчилик характери «муайян мувозанатда оғиш» эмас, балки уларнинг таркибий тузилиши моҳияти қонуниятли ички ривожланишнинг зарурий натижасидир. Ижтимоий тизимлар моҳиятини бундай тушиниш-жамиятда ички ижтимоий зиддиятлар, синфий курашлар рўй беришини ва улар жамият ривожининг асосини, моҳиятини белгилашини англатади.

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистоннинг шз истиқлол ва тараққиёт йўли». Т. «Ўзбекистон», 1992 йил 72-бет.

Маркс ва Энгельснинг «Ҳозиргача ўтган жамият тарихи синфлар кураши тарихидан иборатдир» деган ибораси юқоридаги фикримизга далил бўлади.

Ҳозирги замон социологияси қайси таълимотга асосланади?

Ҳар икки таълимот ҳам жамият ҳаётидаги муҳим белгиларни ўзида мужассамлаштирган.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилисиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашга уринувчи таълимот жамият ҳаётини бир томонлама ўрганишга олиб келишини кўрсатмоқда.

Буржуа социологияси номи билан аталган ғарб социологик таълимотида ҳам ўзига хос ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички зиддиятли хусусиятларини ҳисобга олмаслик ҳамжамятни бир томонлама тушунишни билдиради.

«Жамият ҳаётининг индустрлашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий иерархия бир хил типига олиб боради, - деган Америка социологларининг фикри ҳозирги тарихий ривожланиш амалиётида тасдиқланмоқда. Ижтимоий ҳаёт нисбатан мустақил, барқарор функционал ва ривожланиш қонуниятларига эга бўлган ижтимоий тизимлар бирлигидан иборатдир.

Ижтимоий тизим мураккаб ички тузилишга эга бўлиб, тартибли, бир бутун ўзига хос ижтимоий алоқадорлик ва турли ижтимоий муносабатлар бирлигини ташкил қилади.

Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши табиий-тарихий жараён тарзида боради. Ҳар бир ижтимоий тизим бошқасининг, юқори даражадаги тизими таркибига киради. Ўзи эса қуйи, кичик тартибдаги тизимларни ўз таркибига олади. Жамият ҳаётидаги бирон бир ижтимоий тизим алоҳида равишда, бошқаларидан, ижтимоий муҳитдан ажраган ҳолда яшай олмайди.

Ҳар бир ижтимоий тизим ўзгармас ва абадий эмас. Улар тарихий тараққиёт давомида доимо ўзгариб, ривожланиб боради. Ички ташқи функционал ва зиддиятли муносабатда бўлади. Ҳар қандай ижтимоий тизим ўзининг таркиб топиб ривожланиш гуллаб-яшнаш ва таназзулига эга бўлади.

Ижтимоий тизимларга тарихийлик хос бўлиб, таркибидаги элемент ва майда тизимларнинг ўзаро алоқадорлиги, зиддиятлилиги – уларнинг ривожланиш моҳиятини белгилайди. Ташқи ўзаро алоқадорлик ҳам ижтимоий тизимлараро муносабатлар асосини ташкил қилади.

Алоҳида олинган инсон ва жамият ҳаётидаги барча ижтимоий жараёнлар тизими ўртасидаги муносабатлар ўзаро иерархик тузилишга эгадир. Ўзаро иерархик тузилиш уларни бошқариш имконини беради.

- Ижтимоий тизимлар мақсадга йўлланганлигини, мослашувчи, очиқ ўзини қайта тиклаш, функционал ва ривожланиш каби ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир ижтимоий тизим ташқи ижтимоий муҳит билан

доимий алоқадорликда бўлади. Кишилар ижтимоий воқелик, жараёнлар ва ғоялар ижтимоий муҳит элементлари сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги янги ижтимоий муносабатларнинг таркиб топиши жараёнида ижтимоий муҳитни социологик жиҳатдан таҳлил қилиш масаласи муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

- Ижтимоий тизимлар ўзларининг ижтимоий вазифалари, функциялари билан ўзаро фарқланади. Улар муайян иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва бошқа қонуниятлар асосида фаолият кўрсатадилар.

Ҳар қандай ижтимоий тизимларда икки типдаги: функционал ва ривожланиш қонуниятлари амал қилади. Уларнинг функционал ва ривожланиш хусусиятлари икки омил-ички ва ташқи омиллар билан белгиланади. Ички омилларга биринчи навбатда тизим ва унинг компонентлари, компонентларининг ўзаро муносабати киради. Ташқи омилларга ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан алоқадорлиги киради.

Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқадорлиги уларнинг асосий мавжудлик ва яшаш шarti ҳисобланади. Ташқи ижтимоий муҳит увозанатини сақлаш ва ўзгаришини ҳисобга олиш-ижтимоий тизимларнинг функционал ўзгариш ва ривожланишини социологик тадқиқ қилишда биринчи даражали аҳамиятга эга.

Демак, социологияда ижтимоий тизимларда ички ва ташқи жиҳатдан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Жамятнинг моддий ишлаб чиқариш жараёни социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қараб ўрганилади. Моддий ишлаб чиқариш тизими-ижтимоий ҳаёт соҳаси бўлиб кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ. Моддий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидан ташкил топади.

Сиёсий-тизим-жамятни бошқариш билан боғлиқ бўлган тизим ҳисобланади. Бу тизим таркибига барча сиёсий ташкилотлар: давлат, ҳуқуқий органлар, сиёсий партиялар, жамоа ташкилотлари ва улар билан боғлиқ бўлган сиёсий муносабатлар киради.

Мустақил Ўзбекистон давлати сиёсий тизимини социологик жиҳатдан ўрганиш сиёсий соҳада қилиниши керак бўлган юқорида айтилган асосий вазифалардан келиб чиқади. Бу ҳақда олдинги мавзуда тўхталиб ўтилган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, 1992, I-II бўлимлар, 16-17, 21-22 бетлар.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли». Тошкент, 1992, 6-10 бетлар.
3. Каримов И.А. «Истиклол йўли. Муаммолар ва режалар». Тошкент, 1992
4. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Тошкент, 1998

5. «Тараққиёт ва ҳамкорлик йўлларида». (Ўзбекистон ташқи сиёсати ва дипломатияси) Тошкент, Ўзбекистон, 1993
6. Шайхова Х, Назаров К. “Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот”. Тошкент, 1992
7. Бекмурадов М, «Социология асослари». Тошкент «Фан» 1994
8. Юнусов К. «Социология» (ўқув қўлланма). А-1997
9. Маъруза матни.

Таянч иборалар:

- Жамият-кишилар ҳаёти фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жихатдан мураккаб жараёндр.
- Психологик омил-жамиятда ва ҳар бир жамият аъзосида юз берадиган руҳий ҳолат ва руҳий жараён.
- Социал мувозанат-ижтимоий ҳаётда, кишиларда, жамиятда юз берадиган ижтимоий ҳолатлар мувозанатидир.
- Инсон-бу ижтимоий мавжудот бўлиб, жамият тараққиётининг фаол иштирокчиси, унинг ўзгартирувчиси, Яратувчи ва бунёдкоридир.
- Социал психология – бу кишиларнинг, группа ва алоҳида жамоанинг социал ҳарактерида ички кечинмалари механизми руҳий сабаблари қонуниятларини ўрганадиган фандир.
- Ижтимоий муносабатлар-бу кишилар, ижтимоий гуруҳлар, халқлар, элатлар ўртасидаги тизилма ва тузумлар ўртасидаги алоқа муносабатларидир.
- Ижтимоий санкция-қонун асосида турли формаларда индивидуал таъсир этиш, куч ишлатиш.
- Ижтимоий тушунчалар-кишилар руҳий ва тафаккурида ҳосил бўладиган онг фикрдир.
- Дунёқараш-шахс маънавий савияси, билими атроф муҳитга, ижтимоий жамиятга муносабати, уни тушуниши, билиши жараёнларининг асосий мазмуни ҳосиласидир.

ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ СИСТЕМАСИ, УНИНГ МОҲИЯТИ, ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Р Е Ж А :

1. Жамиятнинг сиёсий системаси ва сиёсий ҳокимияти
2. Жамиятнинг сиёсий тузилишида жамият ташкилотларининг ўрни ва роли
3. Жамият сиёсий системаси амалий жараёнлари ва унинг элементлари. Функциялари, жамиятни барқарорлаштиришдаги роли.

1 савол. Ер юзидаги одамлар жамоа бўлиб яшай бошлаганларидан буён жамият ҳаёти амал қила бошлаган, лекин жамиятнинг сиёсий ҳаётини мутадиллаштириш ва муайян бир тартибга солиш зарурияти ижтимоий-

иқтисодий тенгсизлик вужудга келиши натижасида туғилади. Секин-аста мазкур зарурият кучайиб жамиятнинг шу соҳа ҳаётини уйғунлаштириб турадиган сиёсий системасига айланиб бораверади, такомиллашаверади. У ёки бу жамиятнинг сиёсий системаси деганимизда, унинг доирасида амал қилинадиган сиёсий ҳаёт на сиёсий ҳокимият муассасалари системасини англаймиз. Муқаррар тарзда жамиятнинг сиёсий системаси табиати унинг ижтимоий-иқтисодий базисидан, ишлаб чиқариш усулидан келиб чиқади ва унинг устига қурилади., иқтисодий базис сиёсий устқурмасини ташкил қилади.

Жамият сиёсий системасининг муассасалар системасига сиёсий ҳокимият идоралари, сиёсий фирқалар, оммавий жамоат ташкилотлари киради. Демак, жамиятнинг сиёсий системаси – маъмурий муассасалар, сиёсий ва оммавий жамоат ташкилотлари мажмуидан иборат экан, яъни яхлит бир системанинг алоҳида-алоҳида амал қиладиган, лекин диалектик тарзда бир-бири билан узвий боғланиб кетган ва бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиб турадиган бўлақларидан ташкил топар экан.

Сиёсий система жамиятнинг иқтисодий ва маънавий системаси бир қатордаги кичик социэтал-қўйи системалардан иборат системалардан биридир. Социэтал системалар ўз моҳияти ва таркибий тузилишига кўра қўйидаги 4 та: 1) иқтисодий; 2) ижтимоий; 3) сиёсий ва 4) мафкуравий қўйи системаларга бўлиниб, сиёсий система маълум жараёнда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Сиёсий система жамиятнинг бошқа системаларидек, қайси томонлари билан фарқ қилади?

Биринчидан, бу фарқ сиёсий системанинг устунлигида намоён бўлади, бу унинг доирасида қабул қилинадиган қарорларнинг бутун жамият ва унинг кичик системалари учун мажбурийлигини англатади.

Иккинчидан, унинг ижтимоий муҳит ва энг биринчи галда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий структураси билан боғланиб кетганлигидир.

Сиёсий системанинг учинчи энг муҳим хусусияти- унинг нисбий мустақиллигидир, у структуралар, роллар, функцияларнинг махсус қурилмаси мавжудлиги билан белгиланади.

Ҳар бир жамиятнинг сиёсий системаси ўзига барқарорлик ва ҳаётийликни кафолатловчи маълум қурилма мавжудлиги билан ҳарактерланади. Бу эса сиёсий ташкилотлар (давлат ва сиёсий партиялар) асосида сиёсий ҳокимиятда намоён бўлади.

Шунинг учун жамиятнинг сиёсий системасини ташкил этган таркибий қисмлари ва бўлақлари ўртасидаги боғлиқлик, алоқадорлик, ўз таъсир ўтказиши жараёнларига уйғунлик ва мутаносиблик зарурлигини сингдирган ҳолда уларнинг ҳам ҳар бири зинапоялашган комплекс ҳолдаги муассасавий системалар сифатида ички мустақиллик қонунларига амал қилиш жамият сиёсий системасининг омили ва самарали амал қилиши гаровидир.

Жамиятда содир бўладиган ижтимоий муносабатларнинг туб моҳияти унда кечадиган сиёсий ҳаёт оқимини бошқаришда ўз ифодасини топар экан, жамиятнинг сиёсий системаси мазкур жараённинг ягона

субъекти бўлиб қолаверади. Жамиятга илмий раҳбарлик қилиш ҳам, раҳбарнинг сиёсий маданият даражаси ҳам уни сиёсий жиҳатдан бошқариш жараёни ҳам сиёсий система моҳияти, асосий мазмуни ва асосий йўналишлари билан белгиланади, ҳамда амал қилади.

Ижтимоий-сиёсий муносабатлар жамиятда сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида сиёсий муассасалар, сиёсий ва оммавий жамоат ташкилотларининг фаолиятлари мазмуни билан белгиланади, ҳамда шулар орқали баҳоланади. Демак, ижтимоий-сиёсий муносабатлар қанчалик осойишта ва уйғун амал қилса, сиёсий муассасалар иш фаолиятининг мазмуни шунчалик объектив талабларга тўғри, мутаносиб тарзда шаклланган бўлади.

Ҳар қандай ижтимоий жамиятнинг сиёсий системаси жамоа бўлиб яшаётган одамларнинг ижтимоий синфларга бўлиниб кетиши ва давлатнинг вужудга келиши жараёнида шаклланиб, кейин синфий давлат ҳокимияти жамиятнинг тарихий тараққиёти давомида тобора такомиллашиб, илдиз отиб, амал қилиш кўлами кенгайиб ва чуқурлашиб бораверади. Лекин унинг таркибий қисмлари ва бўлаклари ҳар қандай жамиятда ҳам бир хил ўзгармай сақланиб қолавермайди.

Сиёсий система таркибида шаклланган ўзгармайдиган бўлаklar ва қисмлар, системачалар, яъни социетил системалар мавжуд бўлиб, улар бир жамиятдан иккинчисига ўтиб амал қилаверади, аммо уларнинг мазмуни ўрнатилган тузум мазмунига мос равишда ўзгаради ва ўзгара боради. Масалан, давлат, сиёсий фирқалар каби таркибий бўлаklar кўпчилик синфий жамиятларнинг муқаррар тарзда амал қилинадиган таркибий қисмларини ташкил қилиб, сиёсий системани ҳаракатга келтириб туради.

Сиёсий система таркибига шундай бўлаklar ва қисмлар ҳам кирадик, улар ўзларидан олдин, яъни мазкур жамиятдан олдинги жамият бағрида эндигина куртак отиб, асосан ўзи туғдирган жамият бағрида сиёсий системанинг таркибий қисми сифатида кенг равишда амал қилади. Масалан, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, бир қатор кўнгилли ва оммавий жамиятлар, ижодий уюшмалар, хотин-қизлар ташкилотлари кейинг вақтда шаклланган нодавлат ташкилотлар, маҳаллар шулар жумласидандир.

Мазкур уюшмалар, иттифоқлар, жамиятлар ва ташкилотлар кўп ва кенг миқёсда ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳосиласи сифатида вужудга келдилар ва амал қила бошладилар. Лекин собиқ Совет даврида фанда одат тусига кирган номлар капитализмдан социализмга ўтиш жараёнида ҳам улар жамиятнинг сиёсий системаси таркибий қисмлари сифатида янги жамият табиатига ҳамда мазмунига мослашган ҳолда амал қилишни давом эттирадилар, чунки синфий муносабатлар жараёни сиёсий муносабатлар орқали намоён бўлишни давом эттираверадилар, жамиятда аҳоли табақаланишига ҳам мувофиқлаша боради.

Инсоният тарихий тараққиётида ўрнатилган ва амал қилган сиёсий системалар ўз туб моҳияти жиҳатидан тўрт хил эканлиги маълум. Улар қулдорлик жамиятининг сиёсий системаси, феодализм сиёсий системаси, капитализм жамиятининг сиёсий системаси, социалистик жамиятнинг

сиёсий системаси бўлиб, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузумнинг ўзига хос хизмат қиладиган сиёсий усткурмаси бўлади, улар тарихан ҳодиса ва воқеалардир.

Шунинг билан бирга ҳар бир ижтимоий иқтисодий тузум доирасида амал қиладиган сиёсий система мазкур тузум ҳаёти давомида ўзининг унга содиқлик моҳиятини сақлаб қолгани ҳолда доимий ўзгариб туриш, бойиб, такомиллашиб бориш тартибига эга эканлигини ҳам эътироф этиш зарурдир. Ундан ташқари, бир ижтимоий-иқтисодий тизимдан иккинчисига ўтиш давларида ҳам ўзига хос мазмунга ва таркибий қисмларга эга бўлган сиёсий системаларнинг юзага келиши ва амал қилиши мумкинлигини тарихий тараққиёт тажрибаси келтириб чиқаради. Сиёсий системаларининг ўтиш давларида амал қилинадиган кўринишларини айниқса «одатий» капитализмда ёки капитализмгача бўлган, тузумлардан собиқ социализмгача ўтиш жараёнларида, мустамлакачилик тузумидан сиёсий мустақиллик тартиботларига ўтиш давларида амал қилишни бу ерда алоҳида эътироф этиш керак бўлади.

Буржуа деб аталувчи тузумини узил-кесил қарор топтириш ва уни мустаҳкамлаб олиш, унинг йўлида ғов бўлиб ётган тўсиқларни бартараф қилиб илгарига интилиш жараёнида «одатий» ном билан аталган капиталистик жамиятнинг сиёсий системаси феодализм асоратларидан ва унинг қолдиқларидан халос бўлишдан туб манфаатдор бўлган барча ижтимоий синфлар, табақалар, гуруҳларни бу эзгу йўлда ҳамжихатликда умум демократия сари ҳаракат қилишга сафарбар қила олди. Бу давр XVI асрнинг охирларидан бошланган бўлиб, то XIX асрнинг ўрталаригача, яъни деярли икки ярим аср давом этди.

Иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олишга муваффақ бўлган (сиёсий) буржуазия синфи деб номланган ҳолатни эндиликда жамият сиёсий системасини ўзининг туб синфий манфаатлари йўлида хизмат қилишга мослаштира боради ва бу билан сиёсий система тарихий тараққиётидаги иккинчи босқични бошлаб беради. Мазкур босқич XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган, XX асрнинг ўрталаригача давом этган бўлиб, юз йилдан ортиқроқ муддатни ўз ичига олади.

Бу давр ичида капитализм деб номланган сиёсий системасининг барчасида бошда бой тажриба орттирди, кенг ва чуқур маънода такомиллашди, айти вақтда капиталистик жамият деб аталган тузумнинг мисли кўрилмаган куч-қудратга эга бўлишига, ер юзи бўйлаб ўз мавқеини ниҳоят даражада мустаҳкамлаб олишга хизмат қилди.

Тўғри бу босқич давомида капитализм деб номланган сиёсий системаси ишлаб чиқариш кучларининг юксак даражада раванқ топиб, ўлкан иқтисодий қудратнинг вужудга келишига, маънавий ҳаётнинг юксак суръатлар билан ривожланиши натижасида мисли кўрилмаган даражада жамият ақлий (интеллектуал) қудратининг ҳам яратилишига хизмат қилди.

Худди мана шу босқич йилларида капитализм деб аталган сиёсий системасида ўрин эгаллаган мустабидликнинг энг даҳшатли тури бўлган фашизм сиёсий ҳукмронлиги натижасида бир неча ўн йилликлар давомида ер юзида ҳукмронликка даъво қилиб, миллион-миллион одамларнинг

ёстиғини қуритганлигини бутун инсоният, ер юзида яшаётган ҳар бир соф виждонли фуқаро асло унутмаслиги лозим.

Капитализм деб аталган сиёсий системаси таркибидаги давлат ҳокимиятининг барча бостириш механизми буржуа синфи деб номланган синфнинг туб синфий манфаатларини қурол ва бошқа зўравонлик воситаларини ишга солиб қатъий ҳимоя қилди. Сиёсий системанинг таркибий қисмлари бўлган армия, полиция, ҳакамлик идоралари, ҳокимият муассасалари буржуа деб аталган синф туб манфаатларини жонбозлик кўрсатиб, «фидокорона» ҳимоя қилганликларини жуда кўп ривожланган капиталистик мамлакатлар тарихий тараққиётида содир бўлган мисоллар билан исботлаш мумкин, лекин уларни кўпчилик, жаҳон жамоатчилиги яхши билишини инобатга олиб, бунга бу ерда алоҳида ўрин ажратиш зарурияти йўқ деб ҳисоблаймиз.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин бошланиб ҳозир ҳам давом этаётган капиталистик жамият деб аталган сиёсий системаси амал қилиши жараёнининг учинчи босқичи ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу босқич кўп жиҳатлардан асримизнинг иккинчи ярмида бошланиб, изчил амал қилаётган фан-техника инқилоби ва унинг заминида жаҳондаги барча мамлакатларнинг ҳаёт жабҳаларига жорий қилинаётган илмий-техник тараққиёт билан чамбарчас боғлиқдир.

Сиёсий системанинг маъмурий муассасалари жаҳондаги ривожланган мамлакатлар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий ҳаёт жабҳаларида илмий-техник инқилоб юзага келтирган чуқур таркибий ўзгаришларни тез илғаб, идрок эта олиши билан мазкур туб ўзгаришларга нисбатан социал сиёсат юритишнинг усул ва воситаларини мутаносиб тарзда мослаштириш билан капитализм деб аталувчи тузумининг ҳаётчанлигини оширишга уни ҳар томонлама такомиллашиб мустаҳкамланишига хизмат қилмоқда.

Илмий-техника инқилобининг равнақ топиши, илм-фаннинг ўзи бквосита ишлаб чиқариш кучига тобора айланиб бориши, атом асридан фазогирлар асрига, компьютерлаштириш асрига ўтиш жараёнлари синфий система учун ҳокимиятли бошқаришнинг янги шарт-шароитларини, кенг имкониятларини яратиб берди. Шу билан бирга ҳозирги бевосита ишлаб чиқариш жараёнида банд бўлган ишчилар ўзларининг мисли кўрилмаган даражада юксак малакага, техник ва маданий савияга эга эканликлари билан жамият таркибида ўз мавқеларини ҳамда мақомларини анчагина мустаҳкамлаб олишга муваффақ бўлганлар.

Буржуа жамияти сиёсий системасининг ҳозирда изчил амал қилаётган ижтимоий мураса воситаси яна шунинг учун самарали натижаларга олиб келмоқдаки, давлат ҳокимияти муассасаларининг ташаббуси ҳамда раҳбарлигида кенг кўламда ўтказилаётган ишлаб чиқариш жараёнларини хусусийлаштириш, майда ва ўрта корхоналар равнақини рағбатлантириш туфайли меҳнаткашларнинг жуда кенг қатламларини ҳам ишлаб чиқариш воситаларига қисман эга қилиш билан уларда капитализм тузум деб аталувчи тузумининг «тенг ҳуқуқли» шиорий руҳини шакллантиришга муваффақ бўлдилар.

Яқинда мустамлакачилик асоратидан озод бўлган ва ҳозирги пайтда мустақил тараққиёт йўлига кириб бораётган Осиё, Африка ҳамда Лотин Америкасидаги 100 дан ортиқ мамлакатлардаги социал сиёсий системалар ўзининг мураккаблиги, хилма-хиллиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Бу мамлакатларда ўрнатилган сиёсий системалар социал сиёсий мустақилликка эришилгандан кейинги 40-50 йил ичида деярли барча давлатларда бир неча марта ўзгарганлигини алоҳида кўрсатиш ўринлидир. Бу мамлакатларнинг сиёсий ҳаётида демократик ва кўп фирқали социал-сиёсий системалардан тортиб то ялпи ёки миллий маҳаллий мустабидлик, ҳарбий зўравонлик сиёсий системаларигача ўрин эгаллаб келаётганлигини эътироф этиш билан кифояланиб бўлмайди. Бу гуруҳ мамлакатлари қаторида Ҳиндистон, Покистон, Кения, Камерун, Того, Тунис, Марокаш, Ливан, Исроил, Тайван, Сингапур, Жанубий Корея ва бошқаларни кўриш мумкин.

Ўз-ўзидан маълумки, мазкур гуруҳ мамлакатларининг сиёсий системалари ўрта асрларда бўлган тузумлардан барчаси капитализмга ўтиш даври сиёсий системаси бўлиб, капитализм деб аталувчи сиёсий системасининг моҳияти, мазмуни, таркибий қисмлари томон ўсиб боради ва бормоқда.

Иккинчи гуруҳ мамлакатлар ёки ўзини оқлай олмаган «социализм асосларини» қуришга (Вьетнам, Лаос, Шимолий Курия) ёки нокапиталистик тараққиёт йўлига мойилликларини баён қилган (Жазоир, Сурия, Конго, Яман, Гана, Гвинея, Мали, Танзания, Никарагуа, Афғонистон)¹ ва бошқа мамлакатларнинг сиёсий системалари ўз таркибий жиҳатдан ўта мураккаб, бир-бирларига қарама-қарши бирикмаларни сунъий бирлаштирган: шунинг учун ҳам ўта барқарор сиёсий системани юзага келтирган эди.

Мазкур сиёсий системалар ўз таркибида жуда қолоқ иқтисодий базисга таянадиган ижтимоий сиёсий кучлардан тортиб то бирданига «социализм» қуриб олиб, ҳамма бало-қазолардан қутулиб қўя қолишни онгига сингдириб олган, асосий умидини «социализм» қураётган мамлакатларнинг ҳар томонлама (иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий, сиёсий, илмий-техник, маънавий-мафкуравий) ёрдам-мададига боғланиб қолган ижтимоий-сиёсий кучларигача акс эттирар эди.

Собиқ «социалистик» мамлакатлар ўз сиёсий системалари амал қилишда ҳозирги реал воқелик шароитида бу гуруҳ мамлакатларга нисбатан ўтказиладиган сиёсатларни тубдан қайта қуриб чиқаётгандек, уларнинг ўзлари ҳам ҳозир истиқболга аввалгидай сунъий интилиш хом хаёл эканлигини англаётган ҳолда ўз ҳаётларининг барча жабҳаларини, шу жумладан, сиёсий системаларини ҳам янгидан қайта қурмоқдалар. Бора-бора ягона сиёсий фирқанинг мутлоқ ҳукмронлиги собиқ совет жамиятининг сиёсий системасида асосий ўрин эгаллаб, ҳатто

---

¹ Афғонистон ҳозирги кунда толибонлар ҳукмронлиги ўрнатилган ҳудудларда нарқобизнес, терроризмга мойиллик юз бермоқда. Уларда Шимолий Альянс деб аталувчи сиёсий гуруҳларда эса демократик сиёсий йўл танланган. 2002 йил 10-13 июн кунлари Афғонистонда миллий жирға ўтказилиб, мустақил, суверен демократик давлат ташкил этилиб, президентлик лавозимига Ҳамид Карзай сайланди.

мамлакатларнинг асосий қонуни Конституцияга ҳам «Коммунистик фирқа жамиятнинг етакчи ва раҳбар кучи, унинг маркази, мағзи мақомига эга» эканлигини алоҳида модда сифатида ёзиб қўйилиши билан маъмурий,- буйруқбозлик механизмининг якка ҳокимлигига кенг «ҳуқуқий йўл» очиб берилган эди.

Шу тариқа «социализм» деб аталган жамиятнинг сиёсий системаси таркибида бузилиш-издан чиқиш вужудга келиб, унинг таркибий қисмларидан бири бўлган сиёсий фирқа аслида у билан тенг ҳуқуқли тарзда ички мустақилликда амал қилиши лозим бўлган бошқа барча таркибий қисмлар фаолиятини бутунлай ва тўла ўз иродасига бўйсундириб олди. Мана шу ягона сиёсий фирқа раҳбарлиги остида жамият сиёсий системасининг қолган барча таркибий қисмлари-совет давлати, касаба уюшмалари, коммунистик ёшлар иттифоқи, хотин-қизлар кўмиталари, ширкат таъминотлари аҳоли барча қатламлари манфаатларининг «бирлиги ва ўзига хос хусусиятлари» ўз фаолиятларида-«тўла» акс эттириб келдилар.

Собиқ социализм сиёсий системасидаги социал жамиятдаги бундай қўпол бузилишлар ва издан чиқишлар амалиётда меҳнаткашлар кенг қатламларини сиёсий ҳокимиятни бевосита бошқаришда иштирок этишдан, ҳўжалик ҳаётига эғалик қилишдан, умуман жамиятни идора қилиш ишидан маҳрум этиб, четлаштириб қўйишга олиб келди, уларда жамият тақдирига, истикбол тақдирига бефарқ, лоқайд қараш ва худбин руҳда ҳаёт кечиришга мажбур қилиб, шунга ўргатиб қўйди. Оқибат натижада ҳозирги кунда шунга олиб келдики, меҳнаткаш оммасининг жамиятнинг иқтисодий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш жараёнида, меҳнат унумдорлигини юксалтиришдан, сиёсий ҳаёт оқимининг йўналишидан, умуман, ўзлари яшаб турган жамиятнинг раванқ топишидан манфаатдорликлари омилларини йўқотиб қўйганликлари туфайли мазкур жамият барча ҳаёт жабҳаларида-иқтисодиётда, сиёсий системада, ижтимоий ҳаётда, маънавий-ахлоқий соҳада чуқур ва ҳалокатли инқироз вужудга келди.

Бундай ҳолатдан чиқишнинг оқилона йўли-жамият барча ҳаёт жабҳаларини, биринчи навбатда иқтисодиёт ва сиёсий система соҳаларини чуқур ва кескин, тубдан ислоҳот қилишдир. Кескин иқтисодий ислоҳот ўтказиш жараёнини жамият сиёсий системасини ҳам чуқур ислоҳ қилиш билан чамбарчас ва узвий боғлаб олиб бориш мустақил Ўзбекистон жамиятини инқилобий тарзда қайта қуриб янгилаш жараёнининг объектив қонуниятига айланганлигини бу ерда алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурдир.

Бундай ўта долзарб муаммони ҳал этиш вазифаси яқин кунларгача собиқ «жаҳон социализм системаси» таркибига мансуб бўлиб, бизнинг орқамиздан эргашган, бизнинг муваффақиятимиз ҳам, ҳато ва нуқсонларимизни ҳам у ёки бу даражада такрорлаган, ҳозирги кунда сиёсий системаларини ўзларининг аниқ шарт-шароитларига муқобил ва мутаносиб равишда қайта қураётган бир қатор мамлакатлар ва уларнинг халқлари олдиларида ҳам турибди.

Демак, сиёсий системасини социал жихатдан тубдан ислоҳ қилиб қуриш бу биз яшаб турган давр талаби, инсониятнинг истиқболга йўналтирилган тараққиёт талабидир.

Ўз давлат мустақиллиги мақомига эришган Ўзбекистон жумҳурияти сиёсий системасини қайта қуриб ислоҳ қилиш вазифасини амалга ошириш жараёнида давлатчиликнинг асосли ақидаларини тиклаш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, сиёсий системанинг амал қилиш жараёнини шахсга сиғиниш оқибатларидан, маъмурий буйруқбозлик бошқаруви усулларида, улуғ давлат миллатчилигидан, оворагарчилик ҳолатларидан, меҳнаткашлар оммасини сиёсий ҳокимиятдан ажралиб, маҳрум қилиб қўйиш ҳолларидан бутунлай халос қилишни англашимиз лозим.

Бунинг натижасида жамият ўзининг сиёсий системаси тараққиёт тақозоси билан доимо унга мос равишда янгилаб турадиган, ички ва ташқи сиёсий ҳаёт шарт-шароитларини ўз вақтида ҳисобга оладиган тарзда омилкорлик билан ҳамда самарали ҳаракатда бўлишига эриша оладиган, бунинг учун эса тўла мустақиллик, ижтимоий тенглик ва ижтимоий адолат жамиятнинг моҳияти, туб мақсад-манфаатларига мос равишда хизмат қила оладиган ҳуқуқий фуқаролик жамияти сари борадиган сиёсий механизмига айланиши объектив заруратдир.

Энди қайта қурилаётган жамият сиёсий системасида яқка сиёсий фирқа мутлақ ҳукмронлигига бутунлай хотима берилиб, кўп қиррали сиёсий система шакллантирилиши лозим, бу эса воқеликка айлантирилди. Мана шу жуда муҳим вазифа бажарилгандан кейингина сиёсий система амал қилишидаги сиёсий зўравонлик қилиш имкониятларига ҳақиқатда ҳам чек қўйилиб, асл демократик ақидалар ўрин эгаллашини таъминлаш мумкин. Сиёсий хилма-хиллик, кўп фирқалилик ақидалари инсонпарвар ва ҳуқуқий демократик жамиятнинг сиёсий системасини, моҳиятини, асосий мазмунини, асосий йўналишларини ташкил қилиш зарур.

2 савол. Жамиятнинг сиёсий системасини қайта қуриш муқаррар тарзда оммавий ва жамоат ташкилотларининг иш фаолиятини чуқур ҳамда атрофлича демократлаштирилиб, уларнинг мамлакатда содир бўлаётган сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишлари учун барча зарур чоратadbирларни режалаштириш ва амалга оширишни тақозо этади. Оммавий жамоат ташкилотларининг ҳозирги кунда жамият сиёсий системаси доирасида тутган ўринлари аҳамияти бениҳоя ортди ва улар энди сиёсий-ижтимоий ҳаёт оқидамида катта роль ўйнаш имкониятига эга бўлмоқдалар.

Турли ҳаёт соҳалари орқали жамиятни ривожлантириш ишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиш имкониятига эга бўлган оммавий ва жамоат ташкилотларининг ҳар хил жараёндаги бош вазифалари аввало, бефарқлик, лоқайдлик, ҳуқуқсизлик ва тушкунлик ҳолатларидан мумкин қадар тезроқ чиқиб олишдир. Ундан кейин эса фаол ва шунингдек, ижтимоий-сиёсий фаолиятни кенг миқёсда бошлаб юбориш, ўз манфаатларини ифода этаётган фуқароларнинг кўп қиррали хилма-хил талаб эҳтиёжларини тезроқ ҳамда тўлароқ қондириш учун тинмай кураш олиб бориш, уларга ижтимоий ўз-ўзини бошқариш учун кўникмалар ва

тажрибалар ҳосил қилишда ҳар томонлама ёрдам бериш каби вазифаларни амалга оширишдан иборатдир.

Давлат ҳокимиятининг демократик тарзда сайлаб қўйилган ваколатли муассасалари томонидан қабул қилинган қонунлар ва қарорларнинг ўз вақтида, ҳамда оғишмай амал қилиши, изчил, тўла бажарилиши, уларни узлуксиз тарзда ҳаётга жорий қилиниши устидан давлат назоратини вужудга келтириш лозим.

Янги мазмундаги-сиёсий ва иқтисодий мустақил бўлган жумҳуриятларнинг тенг ҳуқуқли ҳамдўстликни тезроқ вужудга келтиришлари ҳозирги кунда иқтисодий ҳамда ижтимоий-сиёсий инқироздан тезроқ чиқиб олишнинг, қайта қуриш жараёнининг хавфли довондан ошиб илгарига томон йўналишининг асосий омили ҳамда гарови бўлиб турибди. Сиёсий система таркибини шундай янги сифат ва янги мазмунга эга бўлган бўлақлар ҳамда қисмларни киритиб, уни шу қадар омилкор ва ҳаракатчан бўлишини таъминлаш, у бутунлай янгиланган, қайта қурилган, мустақил Ўзбекистон жумҳуриятининг муваффақиятли тараққиётини таъминлай оладиган сиёсий системага айлансин ва самарали социал сиёсатга амал қилсин.

Демократлаштириш, ошкоралик жараёни жамият ташкилотлари фаолиятига ҳам уларнинг мустақил равишда ўзларини намоён этишга ҳам, уларнинг фикрлари ва талабалари билан ҳисоблашишга ҳам ижобий таъсир кўрсатади, улар фаолияти учун қулай шарт-шароитини яратиб беради. Улар ҳуқуқий давлат фуқаролар ва уларнинг жамоат ташкилотлари ҳуқуқларини ҳимоя қилади, уларнинг сиёсий фаоллиги, мустақиллигини, жамият иқтисодий ва ижтимоий фаолиятини, бошқа сиёсий тузилмалар ва ҳаракатлар билан мувофиқлаштиришни таъминлайди, ижтимоий ҳаётга ижобий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар жамоат ташкилотлари ва ижтимоий ҳаракатлар билан ҳамкорлик қилишлари талаб этилади. Илгариги даврда сиёсий партия, касаба уюшмаси, ёшлар ташкилотларини ўзгармас ижтимоий тузумлар деб қаралади. Эндиликда бу расмий жамоат ташкилотлари ўз орқасидан жамият аҳолисининг жуда катта табақасини эргаштиришдек илгариги мавқеини йўқотди.

Жамоат ташкилотларининг бирига аъзо бўлган кишиларни сийкаси чиққан ғоялар билан ушлаб туриш мумкин бўлмай қолди, сиёсатда эндиликда уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашиш зарурияти вужудга келди. Жамият тараққиётини таъминлашда мукамал ғоя, амалий фаолият халқнинг оммавий ҳаракати керак бўлиб қолди. Жамоат ташкилотлари жамият аъзоларининг турли ижтимоий қатламларига дахлдор бўлган фуқароларнинг ҳохишлари билан тузилган эркин бирлашмадир. Унга фуқаролар ўзларининг ҳохиш, тенг ҳуқуқлиги, ўз-ўзини бошқариш, қонунийлик қоидалари асосида киради.

Илгари жамоат ташкилотларининг мустақиллигини оёқ ости қилинганини ҳаммамиз яхши биламиз. Коммунистик партия дегани ҳаммасини ўз домига тортиб олган эди. Шундай қилиб, Коммунистик партия ташкилоти, кўпгина жамоат ташкилотлари орасида ўз обрўйини

кетказиб кўйди. Чунки, ҳамма ташкилот ишларига аралашавериш барча жамоат ташкилот аъзоларини жонига теккан эди. 1991 йил 21 декабрда СССР давлат сифатида тугатилган, унинг Конституцияси ҳам барча мустақиллигини кўлга киритган давлатларда ўз кучини йўқотди. Натижада мустақил давлатларнинг ҳар бирининг ҳудудида жамоат ташкилотлари мустақил ташкилотлар бўлиб қолдилар. Энди жамоат ташкилотлари фаолиятига тамоман бошқача статус берилди. Ҳатто мисол тариқасида биргина хотин-қизлар ташкилоти фаолиятини олиб кўрайлик. Президентлик маҳкамасидан тортиб ҳар бир вилоят ҳокимлари ўринбосарлари штатларини ташкил этилишини кўриш мумкин.

Жамоат ташкилотлари давлат ва сиёсий партиялар билан бир қаторда жамият сиёсий тизимининг ўзига хос алоҳида ташкилотлари ҳисобланади. Улар давлат ҳокимияти ташкилотларидан жамиятнинг сиёсий муносабатларида тутган ўринлари билан фарқ қиладилар. Чунки улар давлат ҳокимияти ваколатига эга эмас ва ҳамма фуқаролар учун мажбурий ҳисобланган қарорларни қабул қила олмайдилар.

Бундан ташқари, улар мамлакатдаги барча аҳолининг манфаатини эмас, балки уларнинг алоҳида гуруҳларининг манфаатларини ифода қиладилар ва уларни ўз ташкилотларига бирлаштиришга ҳаракат қиладилар. Уларнинг ҳар бири ўз низомларига асосланган ҳолда фаолият кўрсатадилар. Аммо бундан жамоат ташкилотлари жамиятнинг сиёсий ҳаётида қатнашмайдилар, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак.

Юқорида айтилган фикрлардан шундай хулоса келтириб чиқариш мумкинки, жойларда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларидан тортиб, вакиллик, ижроия, суд органларигача бўлган идора тизимларини барпо этиш барча сиёсий ва жамоатчилик ҳаракатлари ва партиялар шу билан бирга мустақил республикамиз аҳолисининг ҳамма қатламларидан вакиллик бўлган республика парламенти бўлиб ҳисобланган Олий мажлис парламентни янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Жамиятимизнинг турли соҳаларда эришган ютуқларида жамият сиёсий системасидан таркиб топган жамоат ташкилотларига қадар бўлган кучларнинг иштироки жуда катта бўлди. Ислохий жараёнлар, иқтисодий, ижтимоий ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларини қамраб, олиб турмуш тарзимиз, онгимиз чуқурроқ кириб борди. 1995 йил Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамятидан, халқаро тизимларидан мустаҳкам ўрин эгаллаши ҳам давлат ҳокимияти сиёсий тизимининг тобора мустаҳкамлашиб бораётганлигидан далолат беради.

Жамият сиёсий системасини, жамият ташкилотларини тинимсиз ишлари туфайли, республикамизда ишлаб чиқаришнинг ўсиши сезиларли ривож топмоқда, халқимизнинг турмуш шароити барқарорлашиши бошланди, ҳуқуқий давлатнинг демократик принциплари сезиларлик даражада мустаҳкамлашиб бормоқда. Мустақилликка эришган давлатимиз тарихида энг самарали ва мазмунли ютуқларга эришмоқда. Бу ютуқлар мустақиллигимизнинг 15-йиллик юбилейи натижаларидан ҳам маълумдир. Жамиятимизнинг сиёсий соҳадаги яна энг муҳим ютуғи шундан иборатки, фуқаролар ва миллатлараро тотувлик- тинчлик сақланмоқда. Ўзаро ҳурмат

бағрикенглик, дўстлик ҳаётий эҳтиёж эканлигини мамлакатимиз фуқаролари тобора равшан ҳис этмоқдалар. Бугун Ўзбекистонда давлатчилигимизга хавф солиши мумкин бўлган, жамиятимиз асосларини ўзгартира оладиган сиёсий куч йўқ.

Кундан-кунга шаклланиб бораётган ижтимоий-сиёсий, ҳамда давлат тизими, бир томондан-халқимизнинг кўп асрлик тарихий натижалари, маданиятининг юксаклиги, кўлга киритган ютуқлари шу билан бирга, жаҳоннинг яна илғор тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда иш олиб бораётган бўлса, иккинчи томондан мустақил республикамиздаги мавжуд реал шарт-шароитларни тарихий истиқболни назарда тутитиб иш олиб бормоқда. Буларнинг ҳаммаси бизни жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллашимизда ўз ролини кўрсатмоқда.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич кириб бораётган 25 миллионли республикамиз аҳолисининг руҳиятидан ишчанлик, уддабуронлик хусусиятлари шаклланиб бораётир. Жаҳон иқтисодиёт, сиёсат, маданият дарвозалари кенг очилиб турган бугунги кунда Ўзбекистонликларнинг онгида катта бурилиш ишлари юз бермоқда. Тан олишимиз керакки, ҳозирги кунга келиб, хусусийлаштиришнинг биринчи босқичи муваффақият билан ўтди. Ҳориж сармоясини маҳаллий ишлаб чиқаришга жалб қилиш, экспорт, импорт улушларини кўпайтириш борасидаги вазифалар самара билан амалга оширилаётган бир пайтда ислохотларнинг бош ҳаракатга келтирувчиларни-ишбилармонларнинг маънавий қиёфаси муҳим касб этмоқда. Зеро, мамлакат ҳар қанча гуллаб яшнамасин, у маънавий жиҳатдан баркамол ҳолатда бўлмаса, дунё ҳамжамиятида ўз нуфузига эга бўла олмаслигини ҳар қандай сиёсатшунос, социолог яхши билади. Шунинг учун ҳам ижтимоий жамиятнинг сиёсий системаси ва сиёсий ҳокимият органларида иш олиб бораётган ҳар бир ҳодим шуни яхши билиши лозимки, ижтимоий жамиятнинг сиёсий тузилиши ишларида жамият ташкилотлари томонидан олиб борилаётган социал-сиёсий ишларга фақат катта аҳамият берибгина қолмасдан, уларни етарли даражада рағбатлантириб бориш ҳам лозим.

Янги мафкура янада иложи борича шакллантирмасдан туриб, мустақилликни мустаҳкамлаш ва тараққиёт мафкураси шароитида кўп партиявийликка амал қилинмаса, мамлакатда катта ўзгариш ясаб бўлмайди. Ўзбек халқининг бой тарихий мероси, миллий қадриятлари, янги мафкурани яратиш ва ундан ижодий фойдаланишда муҳим ўрин эгаллайди.

Миллий истиқлол мафкураси мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг арча жабҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг бир кўринишидир. Янги мафкура жумҳурият барча қатламлари, гуруҳлари, жумладан талабалар онги, тафаккури, дунёқараши миллий қадриятлар, мустақиллик қадриятлари билан бой этиш ва шу билан бирга уларнинг онгини миллий қадриятлар, маънавий ўтмиш меросимиз истиқлол туйғусини тарбиялаш ва мустаҳкамлаш орқалигина ўтиш даври қийинчилиларини муваффақият билан енгиб чиқишимиз мумкин.

Мамлакатимизда жаҳон жамиятчилиги билан бирга Мирзо Улуғбекнинг, Имом Ал-Бухорий, Аҳмад Фарғонийларнинг юбилейларини тантанали ўтказишди.

Амир Темур нафақат мамлакатимиз тарихида, балки жаҳон тарихида ҳам ўчмас из қолдирган буюк сиймолардан биридир. Бу табаррук зотнинг айниқса, Ўрта Осиё халқлари тақдирида тутган ўрни, мустақиллик учун курашдаги хизматлари беқиёс. Марказлашган давлат барпо этиш, илм-фан ва маданиятни ривожлантириш, халқларни бир-бирига яқинлаштириш соҳасидаги кўп қиррали фаолияти илмий жиҳатдан чуқур ўрганишга лойиқ. Ўша даврга оид манбаларни синчиклаб ўрганиш, Соҳибқирон шахси ва ҳаётига боғлиқ ҳар бир факт ҳужжатга катта эътибор билан ёндашиш, уларни кенг тадқиқ этиш олимларимиз олдида турган энг катта долзарб вазифалардан биридир.

Ўзбекистон халқи социал-сиёсий-ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятни қуришни ўз олдиларига асосий вазифа қилиб қўйган экан, у нафақат бугуннинг, балки эртаги куннинг вазифасини бажариш учун даставвал фан ютуқларини чуқур ўрганиши ва шу билан бирга Соҳибқирон даври, ўтми маънавияти меросимизнинг ҳамма соҳаларини, жумладан: социал-сиёсий соҳаларини, маданияти, маънавияти, ҳамда фан тараққиётида эришилган бой тарихий тажрибалари, манбааларини чуқур ўрганиш орқалигина ҳақиқий, ҳуқуқий фуқаролик ва демократик жамият қуришимиз мумкин.

3 савол. Мавзунинг аввалги саволларида жамият сиёсий системасининг назарий ва илмий соҳасига эътиборни қаратган бўлсак бу саволда амалиётга эътиборни қаратамиз.

Ижтимоий жамиятдаги маълум сиёсий гуруҳларнинг кўп қиррали манфаатларини тўғридан-тўғри ёки уларнинг ташкилотлари ва ҳаракатлар орқали амалга оширилиши маълум сиёсий система орқали ёки жамият сиёсий системаси орқали амалга оширилади. Бундай омма мақсадлари маълум қабул қилинган сиёсий қарорлар, сиёсий жараёнлар орқали жамиятнинг маълум сиёсий бошқарув структураси орқали бажарилади.

Ижтимоий жамиятнинг сиёсий тизими-сиёсатнинг амалдаги намоён бўлиши бўлиб, жамиятда ҳокимият (сиёсатни амалга оширувчи ҳукумат) ва уни бошқаришни амалда бажарадиган маъмурий орган ва унга мувофиқ аппаратлар, дастлаб маъмурий давлат органлари, давлат ҳокимияти, унинг бошқарувининг шаклланиб такомиллашуви, ривожланиб, мустақамланиб бориши жараёнида жамият аъзолари мақсад ва манфаатларига мувофиқ қонуний асослари асосида жамиятнинг бирон бир сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жараёнларини ҳаётда рўёбга чиқариб амалда бажаришга боғлиқ бўлган алоқа ва муносабатлар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатларни, қонуний фаолиятларини амалга оширадиган давлат ва сиёсий, оммавий ташкилотлар, муассасалар бирлиги мажмуасидир.

Жамиятнинг сиёсий тизими-ижтимоий жамиятдаги ҳамма ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тизимларидек ҳамма вақт бир-бири билан узвий боғлиқликда, ижтимоий жамият қонуний тарғиботларига халқ манфаат ва

мақсадларига мувофиқ сиёсий маъно ва маъсулият бериб амалда бажарувчилик моҳияти билан бошқа тизимлардан ажралиб турадиган, фарқ қиладиган тизим ҳисобланади.

Сиёсий тизими шу жиҳатдан олганда ўзининг маъно ва моҳияти бажарадиган функционал вазифалари билан бошқа тузумлардан катта устунликка, бошқарувчи, йўлбошчи, ташкилотчи, раҳбарлик хусусиятларига эгадир.

Сиёсий тизим-ўз фаолиятида жамият манфаатларига мувофиқ сиёсатни, социал сиёсатни қонун ва фармойишларга асосланиб амалга оширишда давлат таркибига кирадиган ҳамма маъмурий органлар, аппаратлар ва шунга молик ташкилотлар, давлат таркибидаги сиёсий партиялар, ижтимоий-оммавий ташкилотлар фаолиятлари орқали бажаришга раҳбарлик қилади ва қонун йўли билан амалга оширишга мажбур этиш имконият ва воситаларига ҳам эгадир.

Шу билан бир қаторда сиёсий тизим-жамият манфаати нуқтаи назардан бошқа жамият тизимларига жумладан, иқтисодий, ижтимоий, маънавий тизим таркибига таалуқли жараёнларга ҳам муассаса, ташкилотлар фаолиятига ҳам раҳбарлик қилиш, сиёсий аҳамиятга эга ва унга мувофиқлашишга боғлиқ муаммоларни бажаришга раҳбарлик қилади ва ҳатто бу муаммовий қарор ва фармойишларни бажарилишига ўз куч-қудрати, имконияти, воситалари орқали мажбурий тус беради.

Сиёсий тизим юқорида келтирилган ижтимоий ва сиёсий имкониятлари ва куч-қудрати фаолиятлари орқали унинг таркибига кирадиган маъмурий орган, муассасалар функционал ахлоқ, ҳуқуқий ва қонуний имкониятлари нуқтаи назаридан мустақиллик мавқеига эга бўлиб, ушбу мавқеи орқали унинг таркибига кирадиган маъмурий орган, муассасалар функционал имкониятлари жамият манфаатлари ва мақсадига мос қонунлар, қарорлар, фармойишлар чиқаради, қабул қилади ва бажаришни сўзсиз амалга очиришни ташкил этади.

Сиёсий тизим-ушбу мавқеи орқали қабул қилинган қонунлар, қарор ва фармойишларнинг жамият аъзолари мақсад ва манфаатларига мувофиқ амалга ошириш жараёнида нафақат ўз таркибида, балки жамиятнинг бошқа тизимлари таркибига ҳам маълум даражада, ҳатто умуман ва кескин ҳолатда реформалар, ўзгаришларни амалга ошириш имкониятларига ҳам эга бўлади. Кўпинча сиёсий тизим ўз мавқеига мувофиқ жамият манфаатлари талабига асосан кўпроқ иқтисодий тизимда ўзгаришларни амалга ошириш имкониятига эгадир.

Сиёсий тизим-бу муҳим муаммоларни амалга оширишда ўзтаркибига кирадиган Давлат, унинг уйғунлашган ижроия ҳокимият, сиёсий партиялар, ижтимоий-оммавий ташкилотлар ва шунга мувофиқ уюшмалар, бирлашмалар, жамоа ва кооперативлар ичида кўпроқ давлат маъмурияти, ҳокимият сиёсий бошқарув органлари ва уларга молик муассаса ва аппаратлар орқали фойдаланади.

Давлат маъмурий органлари, сиёсий куч-қудрати (армия, милиция, суд, прокуратура, фавқулодда вазият, хавфсизлик органлари ва бошқалар) орқали мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини, осойишталигини,

тинчлигини, халқ маданий манфаатларини, тақсимотини, маданий-маиший ҳолатини, маънавий-ахлоқий эҳтиёжларни тинчлик, осойишталигини ҳимоя қилади, сақлайди ва мустаҳкамлайди.

Ижтимоий жамият манфаат ва мақсадларига мувофиқ асосий қонуниятни бўлган Конституция талаб ва тамойилларининг амалда бажаришини, устунлигини, даҳлсизлигини таъминлайди.

Жамиятга турли хил социал-ижтимоий кучларнинг интилиш ва мақсадлари-ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий турмуш нормалари ва ҳоказолар ҳаммаси жамият сиёсий системаси орқали ҳаётда намоён бўлади ва қабул қилган қарорлар орқали амалга оширилади.

Жамият сиёсий системаси ишлаб чиққан ва ҳаракатда бўладиган, маълум ва конкрет механизми орқали халқ оммаси истак ва мақсадлари амалга ошади. Бу механизм орқали кўпинча ва умуман халқ вакиллари фаолияти маълум сиёсий гуруҳлар, ҳаракатлар ёки лидер-йўлбошчилар орқали ўзлаштирилиб келинди ва ўзлаштирилмоқда. Шундай механизм орқали ҳақиқий ҳокимият эгалари ўз имкониятидан четлаштирилиб келинди ва шундай бўлмоқда, ёки халқ истак, мақсадларига мувофиқ сиёсат юргизиш, узок давр фаолият кўрсатишдан иборатдир. Шу сабабли ҳар бир жамият ўзининг сиёсий системаси орқали бошқаришнинг маълум механизми мавжудлигидан огоҳдирлар. Омма шу сиёсий система механизмлари орқали социал келишмовчилик ва конфликтларини ечмоқда, мураккаб муаммоларни координациялаштирмоқда, турли хил социал, сиёсий гуруҳлар, ҳаракатлар, йўлбошловчилар фаол иштирокида бу масала ва муаммолар ҳал қилинмоқда, мақсадларга еришилмоқда, жамият ўз тараққиётига аста-секин еришиб бормоқда. Ана шундай жамият сиёсий система механизми орқали жамиятда унинг тараққиётига қарши кучларга зарба бериш, жамият мустақиллигини сақлаб қолишда катта роль ўйнайди. Шунинг учун ҳар бир сиёсий саводли, билимли жамият аъзоси жамият сиёсий системасининг моҳиятини, функцияларини, унинг ички ва ташқи атрибутларини, механизм сирларини ва уларга таъсир етувчи ижобий, салбий прогрессив ва реакцион факторларни билмоқ зарурдир.

Жамият сиёсий системаси ўз механизми ва моҳиятига мувофиқ маълум структурал элементларга эга бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқликда ва алоқадорликдадир.

«Сиёсий система» категория сифатида жамият сиёсий ҳаётида сиёсий фаолият кўрсатиш, система характерида эгадир.

Сиёсий системанинг марказий элементи ва марказий ўзаги, у ҳам бўлса сиёсий ҳокимият бўлиб, давлат орқали амалда бўлиб, у сиёсий куч, сиёсий ҳолатга ва сиёсий моҳиятга эгадир.

Сиёсий ҳокимият нима? У ҳозир мунозара маркази бўлиб, аниқ бўлмай қолмоқда. Бир нечта чет эллик социологлар фикрича: «Ҳокимият бу кишиларнинг кундалик ишлатиладиган сўзи, нутқи, фаолияти, сиёсий ҳаракати каби қисман маҳкум ва кўп ҳолда эса аниқ маъно берадиган – севгига ўхшаш жараён» - деб таърифлайди. Бу фикрларга қўшилиб бўлмайди, чунки сиёсат у ин сон-шахс фаолиятидир, унинг асосий атрибутини, қонуний асосини ташкил этади.

Умуман у, яъни ҳокимият алоҳида субъект, социал бирлик, сиёсий институтлар томонидан, улар ерки сифатида амалга ошириладиган умумий муносабатлар, фаолият, ҳаракатлар мажмуасидир.

Сиёсий ҳокимият бир қаторда ўзига хос характерли белгилар билан ажралиб туради. У кўп сонли омма манфаатини ўзида акс эттирадиган, маълум иқтисодиётда, ижтимоий ҳаётда ҳукмрон позицияни эгаллаган социал гуруҳларнинг жамиятга раҳбарлигидир. Давлатни ўз қўлида сақлаб ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, ҳаракатлар, сиёсий гуруҳлар ва уларнинг лидерлари фаолияти бўлиб кишиларнинг маълум специфик катлами, бошқаришда эгаллаган малакали кишилар сиёсий фаолиятидир.

Сиёсий ҳокимият - бу сиёсий системанинг асосий ҳал қилувчи элементларидан бири, у ҳокимият механизмининг асосини сиёсий система компонентини ташкил этиб, унинг чегараси ва структурасини аниқлаб беради. Ҳозирги сиёсий ҳокимиятда сиёсий системанинг тўртта бош (чет элда ва МДХ) элементини аниқлаб берганлар:

1. Сиёсий институтлар (ташкилотлар, корхоналар, муассасалар, жамоа уюшмалари ва ҳ.к)
2. Сиёсий муносабатлар
3. Сиёсий принциплар ва нормалар
4. Сиёсий онг ва сиёсий маданият

1) Сиёсий институларга – (ташкилотлар, муассасалар, корхоналарнинг жамоа ва уюшмалари) асосан сиёсий ҳокимиятнинг бевосита фаолияти бўлиб, унинг характерли, мазмуни фаолиятининг сиёсий ҳаётдаги ўрни ва моҳиятига қараб учта асосий ташкилотга ажратиш мумкин.

1. Ўз сиёсий ташкилотлари бўлиб, у бевосита ўз сиёсатини бевосита ёки билвосита амалга оширадиган ташкилотлар бўлиб, у «давлат» ва «сиёсий партиялар» дир.

2. Ўз сиёсий ташкилотлари бўлмай, бу ташкилотлар сиёсий ҳокимиятда унинг сиёсатини тўғридан-тўғри амалга оширмасда, қисман алоҳида бўлади ва сиёсий ҳокимият сиёсатини бажаришда иштирок этади. (У бизда умуман Касаба уюшмалари, камолот ва ёшлар, кооперативларидир).

3. Сиёсий ташкилотлар кўпинча ижтимоий характерга эга бўлиб, омма манфаатини ўзида ифода этади. Сиёсий ҳокимият сиёсатига алоқадор бўлади, боғлиқдаги фаолият кўрсатади.

Давлатнинг вужудга келиши, деб кўрсатади классик олимлар, бир-юрига қарама-қарши иккин томонга эгадир. Биринчидан, давлат синфий характерга эга бўлган сиёсий ҳукмрон ташкилотидир. Ф.Энгельс фикрича Давлат ҳукмрон синфлар ҳокимияти бўлиб, иккинчидан эзилган, эзилаётган синфларни эзиш, бостириш қуролидир. Абу Носир Форобий фикрича, у куч-қудратдир. Амир Темур фикрича эса куч-қудрат (давлат) – бу адолатдир – дейди. Бу давлатнинг вазифаларида намоён бўлади. Шу асосда давлатнинг вазифаси ва функциялари шаклланади. Ўтмиш классиклари кўрсатганидек, давлат бир томондан иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон синфларнинг манфаати ва эркинлигини ифода этса, иккинчи

томондан бу синфнинг жамиятдаги мавқеини сақлаб қолишга, «эксплуатация» қилиш шартларини сақлаб туришга, синфий душманларнинг ҳаракати ва муносабатлари ипини ушлаб туришга ҳаракат қилса, учинчи томондан давлат жамиятнинг бутун аъзолари манфаатини қонуний жиҳатдан ифода этиб, жамиятда умумий ишларни ушбу жамият табиатига мувофиқ бажаришдан иборатдир. Амир Темур эса давлат, мамлакат осойишталиги, бирлиги, ободончилигини сақлаб, зулмни тугатишдан иборатдир, - дейди.

Бу «умумий ишлар» жамиятнинг ўз социал характеридан келиб чиқади ва бу вазифаларни бажаришда табиий умумий давлатнинг функциялари шакллана боради. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, социал жамият сиёсий жиҳатдан қўйидаги тузилишларга, яъни тоталитар жамиятга, яъни сиёсий бошқарувнинг зўравонликка асосланган системага; иккинчидан, авторитар жамиятга, яъни демократик бўлмаган сиёсий режимга асосланган ва сиёсий онгнинг авторитетга (шахс обрўсига) умуман ҳокимият обрўига эга бўлган муносабатларни акс эттирувчи ҳокимият сиёсий системаси; учинчидан, демократик жамият сиёсий системасидир, у давлат рамзида намоён бўлади.

Давлат асосан икки гуруҳ функцияни бажаради ва улар факт сифатида сақланмайди, яъни 1) асосан жамият ва давлат табиати-ҳарактерига боғлиқ бўлиб, конкрет тарихий шароитда амалга оширилади. 2) улардан бири умумий цивилизация тенденцияга асосланиб давлат аста-секин бутун жамият талаб, истак ва манфаатларига мувофиқлашиб боради (кўпинча уни биз собиқ ривожланган социализмдан коммунизм даврига хос деб билардик, бу ҳолат турмушда исботланмади).

Бу ҳолат (атрибут) ҳамма ривожланган сиёсий системаларга таълуқлидир. (Масалан, 70-йилларнинг ўрталарида 100 та мамлакатда қарийб 500 дан ортиқ сиёсий партиялар мавжуд эди) бу партиялар жамиятда маълум ҳукмрон синфлар манфаатини ҳимоя қилади ёки таъсир этади, бошқа социал гуруҳларни ўз дастур ва ҳаракатлари атрофида бирлаштиришга уринади, шу асосда ўз ролларини бутун аҳолининг мафкурасига таъсир этиб, сиёсий онгини шакллантиради. Улар ичида энг муҳими сиёсий партиялар бўлиб, улар мақсади сиёсий ҳокимиятни-давлатни ва унинг бутун бошқариш аппаратини эгаллашдан иборатдир.

«Ҳар қандай сиёсий партиянинг мақсади,- деган эди Ф.Энгельс, давлатни қўлга олиб ҳукмронлик қилишдир» деб айтган.

Ҳозирги вақтда сиёсий партиялар вазифаси, функциялари, структуралари хилма-хил ва сиёсий системадаги ўрин ва моҳияти ҳам хилма-хилдир. Масалан, турли хил мотивларга таяниб сиёсий партиялар консерватив (эскиликка ёндашув, эскиликни ёқлаш маъносида), либераллар (муросачи, масалан, бефарқ, бўш қараш, кўнгилчанли ёки ҳеч кимни хафа қилмаслик, хур фикр ва ҳ.к.) реформистик ва революцион; буржуазия: майда буржуазия, деҳқонлар, пролетарлар, оммавий ва кадрлар, партиялар; демократик (халқпарвар) тоталитар (зўрлик, зўравонлик), очиқ ва яширин, авангард ёки парламент ва ҳ.к. партиялардир.

Ҳозирги шароитда бир партиялик кўп партиялик масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Кўп партиялик масаласи гўё демократик принцинга яқинлашиш демакдир. Мамалакатимизда Ўзбекистонда бир партиялик одат бўлиб, энди эса кўп партиялик ҳаракати авж олмақда. Ҳозирда Ўзбекистонда 5 та ХДП, миллий тикланиш, адолат, фидокор, Ватан тараққиёти партиялари мавжуд. Бу жихатдан жамиятимизда икки ҳолатни ҳисобга олишимиз зарурдир.

Биринчидан, мамлакатда бирданига бир зумда кўппартиявийликни ташкил этиш мумкин эмас. Бунинг учун бир партиявийликдан кўппартиявийликка ўтиш учун ўтиш даври бўлиши, бу ўтиш даврида кўппартиявийлик учун тажриба, малака керак ва сиёсий партиялар учун маълум қонуний ҳужжат бўлиб, қонуний шароит яратилиши партиялар омма билан бирга бўлиши, халққа яқин бўлиши керак. Омманинг сиёсий онги ўсиши ва мустаҳкамланиши, демократик норма ва маълум ҳолатлар пишиб етилиши керак.

Иккинчидан, кўппартиявийлик мавжуд бўлиши учун жамиятда маълум мустаҳкам базага эга бўлган меъросий кадриятлар вужудга келиши ва бу меъросий кадриятларни ҳамма партияларгина эмас, жамият аъзолари ҳам эъзозлаши ва ҳамма маънавий-меъросий кадриятларни тобора мустаҳкамлаш ва янада такомиллаштириш учун курашиш зарурдир. Аммо, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, яъни унга қарши давлат ҳокимиятига келган сиёсий партия ўз сиёсий мақсадини фақат ўз сиёсий гуруҳи учун амалга оширишга ҳаракат қилса, жамият меъросий ва умумий кадриятидан узоқ бўлса, жамият тақдири хавф остида қолади. Бунда албатта мулк масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Кескин мулкий табақаланишни вужудга келтириб жамиятда социал зиддиятни кескинлаштиради.

2. Жамият сиёсий системасида сиёсий муносабатлар алоҳида роль ўйнайди. Сиёсий муносабатда жамиятдаги турли муносабатлар ва қарашлар орқали сиёсий ҳокимият мазмуни ва мақсадига мувофиқ шаклланади.

Умуман олганда, жамиятда ишлаб чиқариш моддий тараққиётда социал жамият маълум бир муносабатлар асосида маълум бир функцияларни бажаради. Жумладан, иқтисодий муносабатлар, моддий ноз-неъматлар ишлаб чиқариши, ижтимоий (социал) муносабатлар; ижтимоий жараёнларни, мафкуравий муносабатлар, маънавий- ахлоқий муносабатлар функциясини, сиёсий муносабатлар эса ижтимоий бошқарувни элементлар орқали бошқариб назарий функциясини бажаради. Сиёсий система таркибига кирувчи субъект состави асосида сиёсий муносабатни уч гурппага ажратиш мумкин.

Биринчидан бу сиёсий муносабат синфлар, миллатлар ва давлатлар тўғрисидаги муносабатлардир. Иккинчидан, бошқа группасига жамиятда шаклланган, фаолият кўрсатаётган сиёсий партияларнинг вужудга келиши ҳаракатини билдиради. Бу кўпинча вертикал шаклда бу партиянинг сиёсий ҳокимиятини қўлга олиб амалга ошириш жараёнида раҳбариятда бошқариш органларига, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий жараёнларга таъсир этишда намоён бўлади. Бу энг муҳимидир.

Учинчидан, бу гуруҳ сиёсий муносабатлар, сиёсий ташкилотлар, корхоналар ўртасидаги муносабат ва ўзаро алоқалардир. Кўпинча бу соҳада нафақат сиёсий муносабатларни, балки сиёсий системага кирувчиларни бирлаштиради.

3. Сиёсий системанинг энг муҳим элементларидан бири, у ҳам бўлса сиёсий принциплар ва сиёсий нормалардир. Булар эса жамият сиёсий системасининг норматив асосларини ташкил этади. Сиёсий режимлар (тоталитар ва сиёсий плюрализм) бир-биридан қанчалик фарқ қилсалар принцип ва нормалар ҳам бир-биридан шунчалик фарқ қилади.

Сиёсий нормалар сиёсий муносабатларни доимо йўллаб, йўлга солиб туради, тартибга солади, ижозат бермоқ, ижозат бермаслик, мақсадга мувофиқ, мувофиқ эмас, маъқул эмас, мақбул, мақбул эмас каби сиёсий системани мустаҳкамлаш борасида қўлланиладиган услуб ва мақсадлардир.

4. Сиёсий система элементларидан яна бири сиёсий онг ва сиёсий маданиятдир. Бу элементлар жамиятда ижтимоий-сиёсий вазиятнинг, аҳолининг шарт-шароитининг ҳолатига қараб жамият аъзолари ва сиёсий ҳокимият сиёсий тажрибалари асосида пайдо бўлади ва такомиллашади. Бунда жамият аъзоларининг сиёсий активлиги ҳам роль ўйнайди.

Сиёсий онгининг шаклланишида фан, техника, маориф тараққиёти, мафкура ҳолати, сиёсий психологик жараёни ҳам катта роль ўйнайди. Бунда сиёсий мафкура сиёсий тизимда алоҳида кучга эгадир. Жамиятда ҳаракатда бўлган қонун-қарорлар асосида сиёсат орқали амалда бўлиб сиёсий кучга эгадир. Бу сиёсий қарорлар, сиёсий қарашлар катта роль ўйнаб, сиёсий системанинг стабиллашувига кучли таъсир этади ёки аксинча ҳам бўлиши мумкин.

Жамиятда сиёсий онг даражасига эга жамоатчилик фикри ва муносабатлари сиёсий активлигига боғлиқ бўлиб, бу сиёсий тизимнинг аҳамиятига кучли таъсир этади. Жамиятда бирор қарор, сиёсат жамоатчилик фикрича муваффақиятга эриша олмайди, бу биринчидан, иккинчидан, сиёсий муваффақият бу-информация ҳолатига унинг фаоллиги, тез, тўла тарқалиши ва аксинча бўлиши жиҳатидан ҳам катта роль ўйнайди.

Сиёсий система мустаҳкам бўлиши – бу кўпинча жамиятдаги сиёсий маданият ҳолатига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Сиёсий маданиятни чуқур ўрганмасдан туриб жамиятнинг ҳақиқий ҳолатини билиш мумкин эмас.

Сиёсий маданият жамият сиёсий ҳаётида бажариладиган функциялари жамият сиёсий системасининг барқарорлашувида катта роль ўйнайди. Бу функциялар – сиёсий система функциялари ҳам дейилади. Улар қўйидагича:

а) партиявий функциялар – асосан сиёсий маданиятни шакллантиришда жамиятнинг кишилари, аъзолари-шахсининг интеллектуал ривожланиши учун, фикрлаш қобилиятини янада кенгайтириши учун, сиёсий онгнинг ўсиши учун катта роль ўйнайди;

б) коммуникатив функция – унинг моҳияти (ўзаро фикр алмашув, ўзаро алоқа қиладиган, алоқа қилишга хизмат қиладиган функциялар)

сиёсий анъаналар, ижтимоий онг ҳукмронлиги ва тажрибаларни авлоддан-авлодга беришдир. Улар орқали бу анъаналарни қабул қилади, сиёсий онг ва сиёсий маданият билан тарбияланади;

в) интегратив функция – (бир бутун қилиб бирлаштириш, яхлит ҳолга келтириш демакдир). Бу функция моҳияти шундаки, унда жамият системасини мустаҳкамлашда, сиёсий маданиятни юксалтиришда жамият аҳоли қатламини ягона ва мустаҳкам бирликка асослаштиришдан иборатдир.

Жамият сиёсий система элементлари бўлган – сиёсий ташкилотлари, сиёсий муносабатлар, нормалар, принциплар, сиёсий онг ва сиёсий маданиятдан ташқари сиёсий ижтимоийланиши функцияси ҳам мавжуддир.

Бу ижтимоийланиш жараёни кишиларнинг ижтимоий тараққиёти инсоннинг социал тараққиёти, шахс даражасига етиши-жамият тараққиётида фаол предмет-шахс бўлиши жараёнидир. Бу индивид сифатидаги ижтимоий муносабатлар системасига айлантиради. Сиёсий ижтимоийлашиш функциясининг моҳияти шуки, сиёсий муносабатлар системасида намоён бўлишидир, улар шу асосда сиёсий ҳаёт ва дунёқараш, сиёсий онг ва тажриба, сиёсий фаолликда раҳбарнинг сиёсий маданияти даражасида намоён бўлади.

д) сиёсий система моҳиятини унинг конкрет функциялари очиб беради. Улар қўйидагича: яъни сиёсий система жамиятнинг умумий ҳолатини кўрсатиб бериб, унда қўйидаги функциялар катта роль ўйнайди:

- иқтисодий ҳолат ва унинг мавжудлиги;
- социал ва илмий структуралари;
- демографик ва экологик жараёнлари;
- аҳоли маълумотлик жараёни, билимлилик, маданиятлилик ҳолати;
- ижтимоий онг ҳолати ва унинг жамият аъзолари фаолиятида намоён бўлиши ҳолати;
- омманинг ғоявий-мафкуравий ҳаёти, турмуши ва амалда намоён бўлиши ҳолати;
- халқаро аҳвол ва ҳ.к.

Булар ҳамма турли хил социал гуруҳлар, сиёсий гуруҳ ва оқимлар манфаатига мувофиқлашиши - бу сиёсий системанинг вазифасидир. Ундан ташқари сиёсий система яна координация ва интегратив функцияларини ҳам бажаради (ўзаро мувофиқлаштириш ва ўзаро яқинлаштириш дегани). Унинг моҳияти шуки, у ҳам бўлса, жамият сиёсий ҳаётида иштирок этувчилар манфаатини мувофиқлаштириш ва ягона, яхлит йўналишга солиш ва шу асосда мавжуд сиёсий системани мустаҳкамлаш ва барқарорлаштиришдан иборатдир. Шундай қилиб, сиёсий тизим (система) ижтимоий жамиятнинг барқарорлиги, такомиллашуви, мустаҳкамлашуви ва келажакда янада ривожланиши учун муҳим воситаларидан бири бўлиб, куч-қудратдан иборатдир.

Назорат учун саволлар:

- Сиёсий тизим нима ва унинг моҳиятини қандай тушунасиз?
- Жамиятнинг яна қандай тизимлари мавжуд?
- Сиёсий тизим қандай имкониятларга эга?
- Сиёсий тизим таркабини сўзлаб беринг.
- Жамият сиёсий тизими бошқа тизимларсиз алоҳида фаолият кўрсатиши мумкинми?
- Қандай функциялар сиёсий тизим таркибида мавжуд?
- Ўзбекистон Республикасининг сиёсий тизимини сўзлаб беринг.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 1993, 10-12, 13 бет.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда». Тошкент, 1999.
3. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Тошкент, 1997.
4. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Тошкент, 1994.
5. Каримов И.А. «Иқтисодий ислохот масъулиятли босқич». Тошкент 1994.
6. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият». Тошкент, 1994.
7. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Тошкент, 1998
8. Каримов И.А. «Истиқлол йўли. Муаммолар ва режалар». Тошкент, 1992
9. Бекмурадов М, «Социология асослари». Тошкент «Фан» 1994
10. Юнусов К. «Социология» (ўқув қўлланма). Андижон, 1997
11. Шайхова Х, Назаров К. «Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот». Тошкент, 1992, 58-70 бетлар.
12. «Социология» (дарслик). М., 1990.
13. Маъруза матни.

Таянч иборалар:

- Социал жамият – кишилар яшайдиган, меҳнат қиладиган, моддий ноз-неъматлар яратадиган, табиатга таъсир этиб унинг натижасида яна такрор ривожланадиган жараёнига хос макондир.

- Сиёсий тизим – сиёсатнинг ижтимоий тармоқларига амалда, ҳокимият фаолиятининг намоён бўлиш тармоқ воситалар мажмуасидир, жамият манфаатларига мувофиқ ҳамма ташкилот, корхоналар, партиялар ҳаракатлардир.

- Социаллаштириш (ижтимоийлаштириш) – индивидуал инсонлар томонидан социал ҳаётнинг ҳамма норма ва қонун-қоидалари, ахлоқий жараёнларини, маданий қадр-қийматини билиш ва уни мувофиқлаштиришдир.

- Сиёсий система – жамиятдаги сиёсий тизимнинг амалий жараёнидир.

- Сиёсий ҳокимият – у алоҳида давлат таркибидаги субъект бўлиб, социал бирлик, сиёсий институтлар томонидан амалга ошириладиган умумий муносабатлар, фаолият ҳаракатлар мажмуасидир. У сиёсий системанинг асосий ва ҳал қилувчи элементидир.

- Сиёсий муносабат эса асосан шу йўналишда намоён бўлади.

МИЛЛИЙ МАСАЛА ВА МИЛЛИЙ МУНОСАБАТЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Миллат ва миллатлараро муносабатларнинг социал жамиятда шаклланиши.
2. Социал жамиятда миллий масала ва миллий муносабатларнинг социал муаммолари.
3. Миллий масала ва миллий сиёсатнинг социал-сиёсий моҳияти ва аҳамияти.

1 савол. Ҳозирги замон миллати – бу ижтимоий жамияти тараққиёти маҳсулидир. Аммо «миллат», «миллийлик» тушунчалари ҳозирги давр «миллат» тушунчаларидан илгари пайдо бўлиб, дастлаб уруғ, қабила, халқлар, асосида умумий маданият, тил, психологик ҳолатда юзага келганлар. Бу этник хусусиятлар тарихий бирликларнинг шунга ўхшаш умумийликдан, яъни кишилар, инсонлар умумийлигидан фарқ қилади. Улар асосан қабила бирлигини олайлик, булар яъни қабилалар икки ва бир қанча уруғларни бирлаштириб, улар тил, территория, ўз урф-одати, характери, ўз ахлоқий бирликлари бўлган.

Қабилалар ибтидоий жамоа тузуми даврдан вужудга келган бўлиб, улар ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатлар ривожланиши натижасида, қабилаларнинг йириклашуви ва бирлашуви жараёнида қабилалар иттифоқи пайдо бўла боради. Бу бирлашув асосида қон-қардошлик асосида пайдо бўлган уруғ, қабила, энди аста-секин қон-қардошликдан тобора узоклашиб, ижтимоий жиҳатдан бирлашиш жараёни, яъни социал бирлик вужудга кела бошлайди.

Миллат вужудга келишида 2 хил ҳолатнинг, қон-қардошлик-биологик ва социал ижтимоий ҳолатларнинг намоён бўлишидир.

Шу тариқа қулдорчилик ва феодализм тузилиши деб ном олган жамиятлар жараёнида энди аввалги қон-қардош, уруғ, қабила ўрнига аста-секин социал жиҳатдан бирлашадиган, бирлашган халқ, халқчилик, элат, элатчилик, қавм вужудга келади. Бу бирлик оддий қабилалар иттифоқи бўлмай, балки сифат жиҳатидан янги тарихий кишилар уюшмаси Иттифоқи пайдо бўлиб, бу кишиларнинг қон-қардошлиги асосида эмас, балки кишиларнинг территориал, ақтсодий алоқалари асосида социал бирлиги вужудга келади.

Бунга мувофиқ тил бирлиги, умумий маданияти, этник бир-бирига социал боғлиқ тушунчалари ҳам уйғунлашиб кета боради. Халқчилик, элатчилик (бу маълум ҳолатда миллатгача бўлган тушунчалар) ҳозирга қадар мавжуддир. Бу ҳолатлар нафақат ривожланаётган мамлакатларда, балки ривожланган мамлакатларда ҳам мавжуддир. (Масалан, Буюк Британияда-валлийцлар, бретонцлар, нормандлар; Францияда галлар, корсиконцлар; Собик СССРда-Сибирда, Узоқ Шарқда- звенклар, юкагирлар, ивинклар ва бошқалардир. Йирик халқлар, элатлар, миллатлар бўлиб бирлашиши мумкин.

Миллат-тарихий бирлик сифатида ўзида нима билан характерланади"?

- у бир томондан, ички жиҳатдан бирлашишга интилиш;

- иккинчи томондан, бошқа миллатлар ва халқлар билан ўзаро актив муносабатда ва алоқадорлигининг вужудга келишида намоён бўлади. У ёки бу ҳолат миллатларда ўзаро иқтисодий алоқа ва муносабатларнинг ривожланишида намоён бўла боради.

Миллат- бу кишиларнинг ижтимоий ва этник тарихий бирлашмаси (кишилар умумийлиги)- бирлашуви бўлиб, улар ўзларининг якка тор ҳолатидан чиққан дастлаб, актив муносабатга, яъни биологик ҳолатдан этно-социал бирлашмага (умумийликка) асосланган тарихан шакланган нафақат қон-қардош, балки социал бирликдир. Миллат тушунчаси энг аввало, кишиларнинг, халқларнинг тарихий бирлиги, умумийлигини вужудга келтирадиган тарихий бирлик бўлиб белгилари: - иқтисодий, маданий манфаатдорлик, коммуникативлиги - ўзаро муаммо, мулоқот, алоқа ва фикр алмашинуви, бошқа қабила, миллат ва халқлар билан алоқада бўлиш қобилятини ўзида мужассамлаштиришидан иборатдир.

Умуман феодад ва ундан олдинги ижтимоий тузумлар даврида бундай бирлашиш сабаблари кўшимча урушлар ва кескин ўзаро конфликт, - қабила ва уруғлар ўртасидаги жанжаллардан иборат бўлган. Бу бирлашув 2 йўл билан:

а) зўравонлик - босқинчилик билан

б) ихтиёрийлик - келишувчанлик билан,

Шу асосда ташкил топган миллий давлатлар ўртасидаги алоқалар тобора кенгайиб, иқтисодий муносабатлар характерига эга бўла боради. Бу давлат халқлари қанчалик тараққий этиб, цивилизациялашиб борса, шунчалик хўжалик ва маданий алоқалар кенг тус олиб алоҳида аҳамият кашф эта боради.

Ҳозирги даврда бундай миллий-этник бирлашма-уюшмаларнинг турли хил кўринишларга эга бўлган кўп қирралик формалари мавжуд бўлиб, у тобора торайиб бормасдан, балки кенгайиб ва бу тенденция кучайиб бормокда. Бу жараён жаҳон инсонияти қўлга киритган буюк ютуқлар – цивилизация, фан, техника, маданиятлар ютуғи ҳисобланиб социал тараққиётнинг асоси ва энг муҳим натижасидир.

Европадаги миллий давлатларнинг ташкил топиши классиклар таълимоти башорат қилган ҳолатта мувофиқ социал- иқтисодий характерга

- асосга мувофиқ вужудга келганлар, социал- иқтисодий фактор асосий роль ўйнаган.

Бу ҳолат эса миллатнинг вужудга келишидаги этник ҳарактерга зид эмас. Шу билан миллатнинг шаклланишида иқтисодий фактор - белги бошқа миллий белгилар билан узвий боғлиқликда Миллатнинг вужудга келишига олиб келди. Улар, яъни: - территория, тил, миллий онг ва миллий психология асрлар оша тарихий жараёнда иқтисодий бирлик - миллат бўлиб шаклланишда ҳал қилувчи роль ўйнади.

Шу билан миллат шаклланишида синфий ва миллий жараёнлар ҳам катта роль ўйнайди. Яъни капитализм деб аталган жамият шароитида, ҳамма элементлар ва жамиятдаги синфлар, уларнинг қарама-қаршиликлари, манфаатдорлик сари интилишлари уларни бирлаштиришга олиб келган. Аммо миллат ўрта асрларда тараққий этган мамлакатларда, яъни капитализм шароитида синфдан ташқарида юз бермайди ёки ижтимоий-сиёсий бирлик бўлиб ҳам қолмайди, балки социал қарама-қаршилиқ уни емира бошлайди. Ана шу нуқтаи назардан миллий фактор масаласига сиёсий жиҳатдан пухта анализ қилиш асосида баҳолаш шарт, чунки меҳнаткаш синфларнинг ижтимоий ҳаётда активлиги оширилиши жараёнида тобора миллий ғурур ва сиёсий активлик оша боради ва бу жараёндаги нотўғри сиёсат миллатчилиқни вужудга келишига ва бу эса кучли зиддиятларни, қарама-қаршилиқни вужудга келтириши мумкин. Чунки бундай ҳолатга йўл қўймаслик учун ҳар бир миллий бирликни вужудга келтирган халқлар, элатларнинг миллий ғурурига ифтихорига мувофиқ, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий маънавий тенглиқни оқилона юргизмоқ ва уларга миллий-манфаатдорликни қўшиб олиб бормоқ зарурдир.

Миллатчилиқнинг ижтимоий-сиёсий аспекти ҳам шундан иборатким, яъни – миллий устунликнинг психологик, ғоявийлик асосий бўлиб, унда Миллийлик ҳарактери, Миллийлик ғурури кучли бўлиб, бу ҳолат умумий прогрессдан доимо устун туради, у инсонпарварлик ғояси, озодлик ва ҳамма халқлар қардошлиги ғояларидан ҳам устун даражага эга бўлиб, бу ҳолат бузилса умумжаҳон прогрессив ғоялар кучсиз, эътиборсиз бўлиб қолади. Миллатчилиқ ана шу аспектлар билан узвий боғланган бўлиб, ушбу ғоявий, психологик фактор алоҳида халқнинг (яъни Миллатчилиқка интилган) танлаган яқка ғоявийлиги билан уйғунлашиб, ўз тақдирини ўзи ҳал этиш учун ҳар қандай кучдан ўз кучини устун қўяди, ҳатто бутун бир халқни - миллатни йўқ бўлса ҳам, бу "ғоядан" қайтмаслик ҳаракати - реакцион ҳаракат авж олади. Шунинг учун ҳар бир халқнинг - Миллатнинг тарихий традициясига, этник ҳолатига, интилишига, манфаатдорлик принципи ҳарактерига, умуман тарихий ҳақиқат факторларига диалектик ёндошмоқ керак, психологик, ғоявий, маданий тараққиёти моҳиятларини ҳурмат қилмоқ керак.

Капитализм деб аталган тузум шароитида миллий бирлик "миллатлар бирлиги" ғоясини пропаганда қилишни авж олдириб, синфий принципда меҳнаткашлар ва эксплуататор синфлар ўртасидаги

антогонистик муносабатларни юмшатиш мақсадида бошқа халқлар билан уларнинг меҳнаткаш халқига қарши социал зидликни авж олдиради.

Лекин, бу соҳада катта миллатлар миллатчилиги билан аввалдан эзилган миллатлар миллатчилигини ажратишни давр тақозо этади.

Катта миллат миллатчилиги - кўпинча шовинизм (ўзга миллатларни менсимаслик) бўлиб, бу миллатчиликнинг энг хавфлисидир. Шовинизм бу сиёсатда, экономикада, ижтимоий ҳаётда юз бериши (Рус шовинизм собиқ Совет даврида авж олди. Ўрта Осиё ва бошқа халқларни менсимаслик, «пахта иши» ва ҳ.к.) ўзга миллатларни менсимаслик тенденцияси катта хавфи - ҳатарга, миллатларга ишончсизлик, ғаразлик, душманликни вужудга келтиради. Шовинизм расизм билан кўпинча бирга қўшилиб кетади. Миллатчилик билан луттибозлик, қаллоблик қилиш, у билан шовинистик ҳаракатни авж олдириш қон тўкишга миллатлар ўртасида урушларни (Югославия, Сербия, Афғонистон, Армения - Озарбойжон, Молдова ва ҳ.к) вужудга келтиради. Миллатчиликнинг шовинистик кўриниши сиёсатда, экономика ва социал ҳаётда юз бериши СССРнинг ва социалистик система давлатларининг парчаланиб кетишига олиб келди. Бу ҳолат жаҳонда давом этмоқда, натижалари ниҳоятда хавфлидир. Чунки, катта миллатларнинг кичик миллатларни ҳурмат қилмаслик оқибатидир. Миллатчилик кўринишининг ҳар бир ҳолати у ўзга миллатлар ғурурини пасайтириш, беҳурматлик, маданияти, урф-одати, ахлоқи ва қобилиятини менсимаслигидир. Чунки, ҳар бир миллат ва халқнинг ўз ғурури, ҳарактерли хусусиятлари мавжуддир.

Шу билан ҳар бир миллат маданиятида ўз ҳарактери ва хусусиятига асосан икки хил маданиятга: ҳукмрон-доиралар синфлар маданияти ва меҳнаткашлар маданияти мавжуддир. Меҳнаткашлар маданияти бошқа миллат меҳнаткашлар маданиятини доимо "бизлар"ники сифатида ифодаланиб келинган, ҳукмрон доиралар эксплуататор эса "улар" ники сифатида ҳозир ҳам ифодалаб келганлар. Бу эса доимо ажратувчиликни туғдириб келган: (масалан, Рус маданияти, фани ва ҳ.к. устун деб келиш пропагандаси ва ҳ.к.).

Миллатчилик бу хавfli жараён дир. Унда миллий ҳарактер муҳим аҳамиятга эга бўлиб, алоҳида ажралиб туради.

Миллий ҳарактер:

Миллий ҳарактер - миллатнинг руҳий психологик ҳолатига, тарихий тараққиётга боғлиқ атрибут ҳисобланиб, у ҳар бир миллатнинг босиб ўтган тарихий йўли бўлиб, у хўжалик юритиш фаолиятида социал, маданият урф-одат тараққиётида, географик муҳитда ўз моҳиятини, ифодасини топган сифат кўрсаткичи бўлиб, миллат моҳияти ва мазмунини ташкил этади.

Бу жараён ҳатто миллат рамкасида, уруғ, қабила ҳарактерини, кўпмиллийликда эса ягона миллат моҳиятини унинг ҳар бир аъзоси ўзида ифода этади. Бу ҳарактерлар эса миллатнинг умумий риводланиш шароити билан ўзгариб, такомиллашиб, ўзга миллатлар ҳарактерига секин мослашиб боради. У кўпгина маданиятда, иқтисодиётда, турмушда, аста-секин урф-одатда юз бериб боради. Миллий ҳарактернинг 2 томони:

1. Прогрессив – ижобий томони ва
2. Реакцион томони бўлиб, унда айрим ҳолатларда жанжал, низолар чиқаришга ҳаракат сезилади.

Энгельс айтишича «англия миллий характери немислар, французлар миллий характеридан тамоман тубдан фарқ қилади», - дейди. (Асарлар, 1-том 602 бет, русча нашри).

Ҳатто синфий жамиятда ҳам миллийликдаги ҳарактер маълум белгилар ҳам бутун бир миллатнинг характерини белгилаб бериши мумкин, аммо миллийлик учун курашаётган миллат учун бундай белгилар асосий ҳисобланмайди. Аммо ҳар бир ижтимоий куч ўз мақсадига мувофиқ келадиган бу миллий белгиларни алоҳида кўрсатишга уринади. Бунда реакцион кучлар бу белгиларни бутун жамиятга боғлашга, кучли конфликтлар чиқаришга ҳаракат қилади. Яъни миллий прогрессив традиция, хусусиятлардан ташқари – эскилик қолдиқлари, инстинкт муносабатлар, шунга мувофиқ фавқулотда, яъни азалдан урф-одат бўлмаган ва кейинчалик миллий ҳарактерга, миллий психологияга ўрнаша борган элементлар каби ҳолатларни ҳисобга олмоқ, зарур. Кўпинча Миллатчиликка асосланган Миллий масаладаги "теоретик" - "назариятчи"лар Миллатларнинг ана шу кўчирмачилик – йўқдан чиқарган элементларни рўқач қилиб, миллатчиликни вужудга келтирадилар. (М; Қорабахни аслида арманлар ери дейиши, Бухоро ва Самарқанд тожикларники дейиши каби тарихий жараёнга зид ҳарактерлардир).

Бу ҳолатлар ҳаммаси Миллий ҳарактерда миллий психологияда - салбий реакцион Миллатчилик ҳаракатларидир, а прогрессив ҳаракатларида эса умумижтимоий прогресс учун ҳаракат қилиш сифатини ўзида намоён этади.

Шунинг учун Миллий психологияда Миллий ҳарактерни Миллатнинг вужудга келиши ва тараққиётида бош мезон демасдан, ундаги йўл-йўлакай вужудга келган ҳам реакцион, ҳам прогрессив томонларни ҳисобга олмоқ ҳозирги даврнинг энг муҳим вазифасидир.

2 савол. Узоқ вақтдан бери Миллий муносабатлар, - собиқ СССРда, яхши ҳал этилган, бу ҳақда ҳеч қандай проблемалар йўқ, ҳаммаси ҳал бўлинган, - деб келинди. Аммо бундай эмас экан. Жамиятимизнинг кейинги ривожини Миллий муносабатларда жуда кўп ечилмаган проблемалар мавжуд эканлигини ҳаёт кўрсатиб берди. Айниқса, иқтисодий, сиёсий ва социал жараёнлардаги раҳбарият томонидан йўл қўйилган кўпол ҳатолар, мамлакатимиздаги ҳамма миллатлардаги имкониятга мувофиқ ишчи кучларининг нотўғри жойлаштирилиши, маъмурий-бюрократик, зўравонлик, раҳбарлик - бошқарув сиёсати каби чалкашлик ҳатолар Миллий муносабатларнинг кескинлашувига таъсир этмай қолмади. Бу дастлаб жамиятимизда Миллий масалага таъсир этди.

Миллий масала моҳияти нима? Бу шундан иборатким, яъни бу масала тарихий масала бўлиб, кўп миллатли давлатлар тарихи ривожланиши асосида вужудга келган бўлиб, ушбу давлатдаги миллатларнинг – эзувчи ва эзилувчи миллатларнинг муносабатларига боғлиқ бўлиб, унда Миллий зулмни, Миллатлар тенгсизлигини, ирқий

чеклашларини барбод этиб миллий мустақилликга, миллатлар ривожланишига ўтиш ва эркин тараққиёт этиш масаласидир.

Айниқса, ҳозирги даврда миллий масала энг муҳим проблема бўлиб, у ҳар бир у ёки бу ривожланган мамлакатда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Агарда феодал муносабатлар у ёки бу халқни тор рамкада, ташқи дунёдан ажралган ҳолда сақлаган бўлиб, у ҳар бир халқда этник (миллий) ғурурни ўзида ҳамма нарсдан юқори тутган эгоизмни – манманликни, ўзини ҳаммадан юқори тутган бўлса, Капитализмда эса халқлар ўртасида турли муносабатларда алоқалар кенгайди. Шу сабабли ривожланаётган мамлакатларда миллий масалада икки тенденция ҳарактерлидир:

- 1) Миллатларнинг бирлашуви (консолидация) бошланади;
- 2) Уларнинг мустақиллиги мустаҳкамлана боради, капиталнинг интернационаллашуви ва шу билан ижтимоий ҳаётнинг ҳам ҳамма соҳаси интернационаллашуви бошланади.

Иккала бу тенденция ҳам оғир жараён бўлиб, бир-бирига боғлиқликда, ўзаро муносабатда доимо қарама - қаршиликда бўлиб, бу диалектик ҳолат доимо конфликтда - ихтилоф, жанжал, тўқнашувга олиб келади, у миллий ва ирқий асосларда юз беради.

Капитализм ва социализм деб номланган жамиятларда ҳозирга қадар ўз тарихи тараққиёти жараёнида Миллий масалани ҳал этган эмас.

Масалан, Миллий ва ирқий асосларда, диний - догматик қарашларда юз бериб турган жанжаллар Яқин Шарқда, Шимолий Ирландияда (Буюк Британияда, Жанубий Африка Республикасида (ЮАР), Индияда, Шри-Ланка, АКШда "рангли"лар (индуслар), Франция ва Германияда ва ҳ.к.) , худди шундай Миллий масала ҳал бўлган эмас. Аммо тарихий тажриба шуни кўрсатадики, масала у ёки бу мамлакатда, қандай тузум бўлишидан қатъий назар ҳатто буржуа жамиятида ҳам демократик йўл - услуб билан ҳал қилиш мумкин. Бу ниҳоятда оғирдир. Чунки Швейцарияда миллий масала демократик йўл билан шундай ҳал қилинди.

Миллий муносабатлар бу халқлар ўртасида ўзаро ишонч ва дўстлик асосида миллат ва элатларнинг ўзаро ҳурмат, тенглик бирлигида иқтисодий, сиёий, ижтимоий алоқалари йигиндисиدير. Унинг социологик томони эса жамият аъзолари бўлган халқ оммасининг турмуш тарзи ҳаётий кўникмалари, моддий ноз-неъматларга бўлган эҳтиёжларини тобора қондириб яшаш жараёнининг маданийлашган ҳолатини вужудга келтиришдан иборатдир.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, миллий масала инсоният тарихида энг кескин мураккаб сиёсий масалалардан биридир. Дунёда 200 дан ортиқ давлат бўлиб, бу давлатларда икки мингдан ортиқ миллат ва элатлар яшайди. Маълумки худудий, иқтисодий алоқалари, тили, маданияти ва характери хусусиятларининг умумийлигининг тарихий шаклидир.

Ишлаб чиқариш усулининг ривожланиши ва такомиллашуви, хусусий мулкнинг, синфлар ва давлатнинг вужудга келиши билан кишилар ўртасидаги қон-қариндошлик алоқалари ўз аҳамиятини тобора кўпроқ йўқота борди. Эндиликда кишилар қон-қариндошлик белгисига қараб эмас, балки территория жихатидан бирлаша бошладилар. Қабилалар ва

қабила иттифоқлари ўрнида элатлар вужудга келди. Уларнинг бошқа белгилари ўзлигини англашнинг, тилнинг муштараклиги, юзага келаётган хўжалик, сиёсий ва маданий ҳаётнинг бирлигидир. Ана шу белгилар замирида ётган социал ва миллий алоқаларнинг ривожланиш даражаси элатнинг миллатдан фарқ қилувчи асосий жиҳати бўлиб қолади. Бундан ташқари, фарқ шундан ҳам иборатки, сон жиҳатидан элат кичикроқдир, хўжаликни, давлатчиликни, маданиятни ривожлантиришда унинг объектив имкониятлари кўпинча анча-мунча чеклангандир.

Жамиятнинг миллий структураси, шунингдек, этник группаларни ҳам ўз ичига олади. Улар таркиби жиҳатидан кўп сонли эмас - бир неча мингга, баъзан ҳатто бир неча юз кишини ташкил этадики, уларни этник белгилар, тил, келиб чиқиш ва тарих, маданият, турмушнинг муштараклигини, бир вақтлар мавжуд бўлган уруғ-қабила группаларининг сақланиб қолган анъаналари ва урф-одатларини англаш бирлаштиради.

У ёки бу кўп миллатли давлатларда муайян мамлакат ёки муайян регион учун қандайдир туб ерли бўлмаган миллатлар ва элатларнинг нисбатан кичик бир қисми яшайди. Бу - миллий группалардир. Улар иқтисодий ва социал-сиёсий жиҳатлардан одатда ўзлари ажралиб қолган халқлар билан амалда ҳеч қандай умумийликка эга эмаслар. Уларнинг муштарак жиҳати - ўтмишда юзага келган ва кейинчалик мерос қилиб олинган этник белгилардир, собиқ СССР да, масалан, 30 дан зиёд группалар: чехлар, корейлар, турклар ва бошқалар яшаган. У ёки бу миллатларнинг аҳён-аҳёнда - элатларнинг структуравий элементи сифатида этнографик группалари ҳам учраб туради. Лекин улар фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлиб, бу хусусиятлар асосан турмушда, анъаналар ва урф-одатларда, кишиларнинг мулоқатларида сақланиб қолади. Этнографик группалар кўпинча азалдан ўзларига қарашли территорияни ишғол қилган бўладилар, тилда диалект тафовутларига, кийим-кечак, уй-жойда ўз хусусиятларига, анъанавий фарқларига эгадирлар. СССР тарихида рус миллати таркибида поморлар, камчаданлар, казаклар, украинлар составида гудуллар ва лемкилар, грузинлар составида - сванлар, хавсурлар, мингреллар ва ҳоказолар ана шундайлардандир.

Миллат социал-этник бирликнинг энг мураккаб формалари жумласига киради. Унинг моддий, социал ва маънавий атрибутларида, унинг ўзига хослигида муайян миллат бир қанча авлодлари тарихий практикасининг натижаси, бундан илгарига бутун ижтимоий эволюция тарихи йўли, яъни у бошқа халқлар билан ўзаро алоқада босиб ўтган тарихий йўли жамлангандир. Улар қўйидагилардан иборатдир:

1. Миллат мураккаб социал организмдир, бу - объектив ва субъектив факторларнинг, социал-иқтисодий ва этник белгиларнинг бирлигидир, (этник белгилар географик муҳитни таъсири билан келиб чиқишни, узок вақт биргалиқда яшашнинг бирлиги билан боғлиқдир).

2. Миллат қонуний тарзда юзага келади, чунки миллат ижтимоий тараққиётдаги буржуа даврининг мураккаб маҳсули ва муқаррар формасидир. Социал-иқтисодий тузум алмашилиши билан миллат ўз моҳиятини ўзгартиради.

3. Иқтисодий факторлар миллатнинг шаклланиши ва ривожланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Капитализм феодализмга нисбатан аҳоли жипслашувининг янги босқичига зарурат туғдиради. Миллат эса ана шу жипслашувнинг формаларидан бири бўлиб қолади. Шу муносабат билан таъкидламоқ лозимки, дастлабки миллатлар феодализм емирилаётган шароитдагина, капитализм юзага кела бошлаши ва қарор топиши билан ташкил топа бошлайди.

4. Жамиятнинг сиёсий ташкилоти миллатни шаклланиши ва ривожланишининг муҳим омилларидан бири бўлиб майдонга чиқади.

5. Кишилар бирлиги сифатида синфлар билан чамбарчас боғлангандир: миллий жиҳат - бу синфий муносабатларнинг намоён бўлиш ва ривожланиш формасидир.

6. Ягона экономика, территория ва тил билан боғланган кишиларнинг узок вақт бирга яшаши негизида маънавий ҳаёт бирлиги ҳам вужудга келади. Миллий психологияга эмас, балки психологиянинг миллий хусусиятларига эгадир. Иқтисодий алоқалар, территория, тилнинг муштараклиги, шунингдек, маданият ва психологиянинг ўзига хос белгилари миллий муштаракликни англашни - миллий ўзлигини англашни вужудга келтиради. У миллатнинг яшаш ва ривожланишнинг энг муҳим шарти бўлиб қоладики, миллат энди фақат объектив алоқалар билангина эмас, балки кенг маънодаги этник муштаракликни, миллий тилга, территория, маданиятга мансубликни, бошқа миллатларга муайян муносабатни, миллий ғурур туйғусини англашни ўз ичига олган ўзлигини англашга асосланган алоқалар билан ҳам бирлашади. Миллатнинг активлигини кўп жиҳатдан миллий ўзлигини англашнинг характери ва даражаси тақозо этади.

Шуни алоҳида қайд қилиш зарурки миллат ҳақидаги концепция ижтимоий ҳаётининг энг муҳим элементи бўлмиш миллий муносабатларни тушуниш калити бўлиб хизмат қилади. Миллий муносабатлар эса социология фанининг объекти сифатида намоён бўлади. Биринчи, миллат ички алоқаси - миллий бирликнинг ўзи доирасида аҳоли группаларининг (территориал, этник, синфий) муносабатлари; иккинчи-миллатлараро алоқалар - кўп миллатли давлат доирасида ёки турли мамлакатлар миллатлари ўртасида миллатлар, элатлар ва этник группаларнинг муносабатлари; учинчи- турли миллатлар намоёндаларининг шахслараро муносабатларида намоён бўлади.

Миллий муносабатлар миллат қарор топа борган сари юзага келади ва тараққий эта боради. Миллатлар ривож даражаси қанчалик юқори бўлса, миллий муносабатлари шунчалик кўп қиррали ва мазмунлироқ бўлади. Ўз навбатида эса миллий муносабатларнинг ривож миллат тараққиётини англатади.

Бундан шундай хулоса чиқадики, миллий муносабатлар ижтимоий - сиёсий ҳодиса ҳисобланади ва соф ҳолда мавжуд бўлмайди, яъни у иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларининг томонларидан бири сифатида намоён бўлади. Аммо бу билан бирга, миллий муносабатларнинг ижтимоий - сиёсий жиҳатлари ҳал қилувчи жиҳатлари ҳисобланади. Агар

биз ўз давлатимизда соҳага оид ҳал қилинмаган масалаларни бутун, тўлиқ ҳал қилмасак, иқтисодиётимизнинг ўзи ҳам, янги сайлов системаси ҳам юртимизни демократик, ҳуқуқий жамиятга айлантормайди.

3 савол. Шунинг учун биз миллий ва миллатлараро муносабатлардаги асосий муаммолар тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун, олдиндан муаммоннинг айрим умумий негизларини билиб олишимиз керак. Аввало кўп миллатли давлатда бу муаммолар қандай пайдо бўлганлигини аниқлаб олишимиз зарур. Масалан, собиқ Иттифоқни олайлик, собиқ иттифоқда қабул қилинган Конституцияларда шундай дейилганки, СССРда яшовчи ҳамма фуқаролар миллий ва ирқий мансублигидан қатъий назар тенгдир. Лекин, республикларнинг ва бошқа миллий тузилмаларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилган. Мисол учун 1989 йилдаги Бутун иттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига кўра собиқ СССРда 128 миллат вакиллари яшаган, уларнинг атиги 53 таси миллий давлат ва миллий ҳудудий тузилмаларга эга бўлган, 60 дан ортиқ миллатлар, элатлар, уйғун бўлиб яшовчи миллий гуруҳлар ўз давлатчилигига эга эмас эдилар. Ўзларининг анъанавий яшаш жойларидан бошқа республикаларга мажбуран кўчириб юборилган айрим халқларга нисбатан адолатсизлик ва қонунсизлик ҳолатларига йўл қўйилганлиги тўғрисида ҳам айтмасдан бўлмайди. Калмоқлар, балқарлар, чеченлар, ингушлар, қрим татарлари, месхети турклар, кемислар, кореистлар, греклар, курдлар ва бошқалар ана шундай қисмат бошига тушган эди.

Федерация доирасида собиқ СССРнинг кейинги тараққиёти 20-30 йилларда мустақамланган қоидаларни амалда ўзгартирмади. Масалан, 1977 йилги СССР Конституциясида ҳам фақат миллатлар ва элатлар тўғрисида айтиб ўтилдию, лекин миллий гуруҳларнинг манфаатлари бутунлай ҳисобга олинмади. Ваҳоланки, улар 55 миллион кишини ташкил қилар эди.

Бундан ташқари республикаларнинг иқтисодий мустақиллиги менсимай қўйилди, айримларида қишлоқ хўжалик эркинликларининг яқка ҳукмронлиги вужудга келди. Бинобарин, марказ томонидан менсимасдан Ўзбекистоннинг 80 фоиз хом-ашё бойликларини четга чиқариши ва 50 фоизгача халқ истеъмоли молларини олиб қолиши керак эди.

30-40 йилларда энг яхши миллий кадрлар, айниқса миллат раҳбарларига халқ зиёлилари, ҳатто мамлакат турли регионларидаги бутун-бутун элатлар асосиз равишда оммавий репрессия қилинишига йўл қўйилган эди. Ана шу жинойтларнинг асоратлари ҳанузгача миллий муносабатларда иллатли, бир тарзда намоён бўлмоқда.

Ҳатто Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам бутун-бутун халқларга қарши репрессиялар ўтказилиб турилди. Уларнинг баъзи-баъзиларида асосиз равишда миллий давлатчилик тугатилди. Улар мажбурий тарзда ўз ҳудудларидан бадарға қилиндилар. Уларга нисбатан асосиз равишда чекланишлар жорий этилиб, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камайтирилди.

Очикдан-очик миллатчилик руҳида бўлган "космополтизмга" қарши кураш ва "врачлар иши» бўйича 40-йиллар охири ва 50 йиллар бошидаги

шов-шувга сабаб бўлган компанияни эслаб кўрайлик. Адабиёт ва санъатнинг анча-мунча машхур арбоблари фақат миллий ғурурнинг табиий туйғуларини ифодалаганликлари учунгина асосиз равишда миллатчиликда айбланишлари ҳам ўша даврда, шунингдек, ундан кейинроқ содир бўлган эди.

70 йилларда - 80 йилларнинг ва ҳозирги вақтда ўзини кўрсатган мамлакат экономикасидаги кризис олди вазияти, социал ва маънавий-ахлоқий соҳалардаги бузилишлар, бюрократизм, формализм ва сафсатабозликнинг кенг ёйилиши мазкур муносабатлар соҳасидаги салбий ҳолатлар 1986 йилдан бошланди ва бу воқеалар Олмаота, Ёкутистонда, Болтиқбўйи республикаларида, Фарғона, Ўш, Арманистон ва Озарбайжондаги маълум воқеаларга олиб келди.

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, миллий муносабат соҳасидаги муаммолар нафақат собиқ иттифокдош республикаларда, балки дунёдаги кўп мамлакатлар (Югославия, Канада, Ҳиндистон, Афғонистон)да ҳам мавжуд. Шунинг учун ҳам миллий муносабатлар соҳасида сиёсатнинг асосий вазифаларидан бири у ҳам бўлса бу соҳадаги мавжуд бўлган зиддиятларни ҳал қилишдан иборатдир.

Ўз миллий давлат тизимларидан ташқари яшайдиган халқларнинг маънавий эҳтиёжлари қондирилмай келинди. Ана шу халқлар тилларида ўқитиладиган мактаблар сони камайиб борди, бошқа республикаларда мавжуд бўлган ўз миллий маданияти ютуқлари билан танишиш имкониятлари чекланиб қўйилди. Масалан, собиқ совет даврида Ўзбекистонда яшайдиган тожик, қозоқ, қирғиз аҳолисининг баъзи қисми Тожикистон, Козоғистон, Қирғизистон радиосини эшитмас ва телеэшиттиришларини кўра олмасди, республикадан ташқарида яшовчи ўзбеклар эса - Ўзбекистон радиоэшиттиришлари ва телекўрсатувларидан маҳрум эди.

Демак, ўз давлат тузилмалари ташқарисида ишлаб, яшаб турган шундай тузилмалари бўлмаган миллатлар, айниқса, маориф, алоқа, халқ ижодкорлари соҳасидаги миллий маданий эҳтиёжларининг рўёбга чиқишидан, шунингдек, миллий маданият масканлари яратилишидан, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишдан маҳрум эдилар.

Миллий муносабатларини, миллий маданиятларини, ривожлантиришдаги салбий жараёнлар Болтиқбўйи республикаларида, Тоғли Қорабўғда ҳам кўринди. Масалан, Тоғли Қорабўғ воқеаларига олиб келган сабаблар орасида маънавий эҳтиёжларни қондирмаслик, жумладан, арман мактабларида арман халқи тарихи ўқитилишининг бекор қилиниши, Арманистон билан маданий алоқаларининг йўқлиги, арман тилида адабиётлар ва дарсликларнинг етишмаслиги билан боғлиқ сабаблар ҳам салбий рол ўйнади.

Миллий муносабатлар соҳасида, миллий маданиятларни ривожлантиришда йўл қўйилган хатолар, миллий тилларга анча оғир сезиларли таъсир қилди. Агар Октябр тўнтаришидан кейинги йилларда миллий тиллар озгина бўлсада ривожланиб, уларнинг социал функциялари кенгайган бўлса, шахсга сиғиниш ва турғунлик даврида яқин истиқболда

кишиларнинг кўшилиб кетишни ижод қилган нотўғри назарий йўл-йўриқлар сабабли миллий тилларни қўллаш кескин торайди, уларнинг баъзилари ўқув жараёни тилини, она тилини билмай қолди, амалда барча миллий тилларда китоблар нашр этиш камайиб кетди. Буларнинг ҳаммаси шунга олиб келдики, 1991 йилнинг охирида собиқ иттифоқда 154 марта миллий заминда конфликтлар келиб чиқди. Бунинг 20 маротабасида қурол ишлатилиб, 10 минг киши ҳалок бўлди ва ярадор қилинди. (Қаранг "Извести" газетаси, 1992 йил 15 февраль сони).

Ҳозирги кунга қадар кўп миллатли ҳамдўстликлар, давлатлар, халқлар бирлашувининг давлат ҳуқуқий шакллари қўйидагилардан иборатдир: федерация, конфедерация, унитар, мухторият, бирлашма /асоциация/, мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) ва ҳ.к.

Кишилар бирлашувининг давлат-ҳуқуқий шаклларида энг кенг тарқалгани федерациядир: федерация асосида бир неча давлат тизилмалари бирлашадилар ва ягона иттифоқ давлатини барпо қиладилар.

Федерациянинг асосий ҳарактерли белгилари қўйидагилардан иборатдир: ҳудудий умумийлик, унга кирувчи давлат тузилмаларининг ягона ҳудудий бирлигининг ташкил топганлиги, бу тузилмаларнинг ҳар бирида ўз конституциясининг мавжудлиги, федерация ва унинг субъектлари ўртасидаги ваколатларнинг чекланиши, кўпчилик федерацияларда ягона иттифоқ фуқаролиги билан бир қаторда унинг таркибий қисмлари фуқаролигининг мавжуд бўлиши, умум иттифоқ қонунлари билан биргаликда алоҳида субъектлар қонунларининг мавжуд булишидир.

Давлат қурилишининг бу кўринишидан кўп миллатли жамият шарт-шароитидагина эмас, балки миллий омил асосий ҳол ҳисобланган мамлакатларда ҳам фойдаланилади. Давлат қурилишининг бундай турига: АҚШ, Канада, Мексика, Бразилия, Аргентина, Германия, Австрия, Ҳиндистон, Покистон ва бошқа мамлакатлар мисол бўла олади.

Собиқ Иттифоқда ҳам Октябрь тўнтаришидан кейин миллий масалани сиёсий жиҳатдан тўғри ҳал қилиш масаласи турган эди. Айтиш мумкинки, бу соҳа ажойиб йўналиш олган эди. Масалан, Собиқ совет ҳокимияти эълон қилган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосан Финляндия, Литва, Латвия, Эстония каби чор Россиянинг собиқ миллий ўлкалари ўз халқларининг хоҳиш иродаларига кўра ўз миллий - давлат мустақилликларини Совет ҳокимлиги қўлидан қабул қилиб олдилар ва мустақил буржуа жумҳуриятлари сифатида капиталистик тараққиёт йўлини танлаб, ривожлана бошладилар. Лекин СССР ташкил (декабрь, 1922) топгандан сўнг совет федерацияси ақидалари умуман ишламай қолди. Федератив давлат миллий сиёсатни унитар давлат сиёсати тарзида шу қадар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетдики, 1991 йилга келиб, собиқ иттифоқ давлати чок-чокидан ситилиб, барбод бўлди. Сунъий тарзда сиқиштириб қурилган қизил империя тизими, «халққа энг яқин, маъқул ва мақбул» тизими 70 йилдан ортиқ умр кўриб, ўзини оқлай олмади. У халқ ҳуқуқ эркинлигини поймол қилувчи, халқ манфаатига зид турувчи чиркин тузум сифатида барҳам топди. Эндиликда мафкуравий

тамга жароҳати битиб бормоқд. Қарамликдаги мустақил республикалар, эркин ривожланаётган мустақил-суверен давлатлар шаклида тараққий этмоқда.

Аваллари кучли марказ бўлса, кучли республика бўлади, деган андоза билан иш кўришга одатлантириб қўйишган эди. 1916-1917 йилларда Туркистон генерал губернатори бўлган А. М. Куропаткин 1916 йил 24 августда Тошкент шаҳар жамоатчилиги олдида сўзлаган нуткида бундай деган эди: «Россияда яшовчи кўпдан-кўп элатларнинг барчаси бир отанинг - давлатпаноҳ император Ҳазратларининг болаларидир. Бу барча элатлар она - буюк Россиянинг фарзандларидир. Аммо бу кўп сонли оилада руслар бошқаларга нисбатан катта оға бўлишлари лозим" - деган шовинистик ғояни илгари суриб, бошқа халқлар эса бевосита қарам бўлиб қолишига ишора қилади.

Ана шу Куропаткин Ўрта Осиёда бошланган 1916 йилги халқларнинг миллий озодлик ҳаракатини қонга ботирган қонхўр эди.

Конфедерация - мустақиллигини сақлаган ҳолда фақат ўзининг айрим ҳаракатларини мувофиқлаштириш учун бирлашган давлатлар иттифоқи сифатида намоён бўлади. Унда одатда ягона ҳудуд ва ягона фуқаролик бўлмайди. Давлатларнинг ҳар бири мустақил органлари системасига ва қонунларига эга бўлади, иттифоқ давлатлари учун умумий бўлган масалалар бўйича қарорлар конфедерацияга кирувчи ҳамма давлатларнинг ҳудудида албатта кучда бўлиши шарт бўлмайди, ҳатто ўша қарор ва санкцияларни, қонуний ҳужжатларни ўз ҳудудида бекор қилиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Федерациянинг конференциядан фарқи бўлиб, бу давлат бирлашмалари мустақамланишининг ҳуқуқий шаклларида намоён бўлади. Федерацияда конституция, конфедерацияда эса шартнома амалда бўлиб қонун кучига эгадир.

Федерация давлат ҳокимиятининг бошқарув йўллари демократик асосда қуриш усуллари, услубларидан иборат бўлади. Аммо, у одатда миллий, социал масалани ҳал қилиш воситаси бўла олмайди. Чунончи, миллий белгига кўра тузилган Югославия каби давлатда барқарорлик барҳам топди. Фуқаролар уруши ва вайронгарчиликлар келиб чиқди. Жаҳон мутахассисларининг кўрсатишича, миллий маданий мухториятни, миллий масалани ва унинг социал томонларини ҳал қилишнинг энг яхши йўли деб ҳисоблаш мумкин. (Қаранг «Политология асослари», Т., 1992, 120 бет).

Ҳозирги тарихий тараққиёт босқичида халқлар бирлашувининг давлат – ҳуқуқий шаклларида яна бири бу мустақил давлатлар ҳамдўстлигидир. Аммо унинг ҳозирги кунда натижалари кўзга ташланган эмас, бу МДХ, давлатлар иттифоқи 1991 йилнинг декабрида Олмаотада ташкил топиб шаклланган бўлса, у аввалги Иттифоқни, яъни номи Федерация, асли Ҳокимият зўравонлиги бўлган Иттифоқни эмас, балки, бутунлай янги мазмундаги Иқтисодий, сиёсий мустақил жумхуриятларнинг миллий-сиёсий уюшмасини уларнинг ҳамкорлигига

асосланган, жамиятда социал муаммоларни ҳал этишда ҳамкорлик қилиш принципига асосланган давлатлар бирлигидир.

Шундай қилиб, миллий масала ва миллий муносабатлар социологияси ижтимоий жамиятда ва унинг социал, сиёсий структурасида, давлат ва ҳокимият фаолиятларида, жамиятда мафкуравий жараёнларнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга ва ҳал қилувчи ўринга эга бўлган масаладир.

Назорат саволлар:

1. Миллат нима ва унинг тарихий бирлик сифатида намоён бўлиши?
2. Миллий масала нима?
3. Миллий муносабатларнинг социал ҳарактерини қандай тушунаси?
4. Уруғ, қабила, элат, халқ ва миллатнинг ўзаро боғлиқлик масаласини тушунтириб беринг.
5. Миллатнинг вужудга келишидаги 2- хил йўналишни қандай тушунаси?
6. Миллий сиёсат ва миллий муносабатларнинг ўзаро муносабати.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1999.
2. И.А.Каримов, "Маънавий юксалиш йўлида" Т, 1998.
3. И.А.Каримов, "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз», Т., 2000 .
4. И.А.Каримов. "Ўзбекистон буюк келажак сари", Т.,1998.
5. К.Бекмуродов, "Социология асослари», Т., 1994 "Фан".
6. Коллектив автор, «Умумий социология». Т.,1991 .
7. Ионин Л.Г. "Социология культуры", М., 1996.
7. Социологиядан маъруза матнлари. С., 2000.

Таянч иборалар

- Давлат ҳокимиятнинг демократик тузилиши - бу давлат ҳокимияти муассасаларида халқ вакилларининг иштирок этиши, ҳокимият сиёсати халқ истак- мақсадларини ўзида ифода этилишидир.

- Сиёсий ташкилотлар- партиялар, сиёсий ҳаракат ва сиёсий гуруҳлар бўлиб, сиёсий ҳокимият учун курашувчилар.

- Ижтимоий ташкилотлар- касабачилик ва турли ижтимоий уюшмалар.

- Жамоатчилик ташкилотлари- жамоатчилик асосида халқ вакиллари иштирокида бирор-бир мақсадга йўналтирилган ҳаракат.

ЖАМИЯТДА МАХСУС СОҲАЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Махсус соҳалар социологияси ва унинг аҳамияти.
2. Иқтисодиёт ва меҳнат социологияси.
3. Этно социология ва унинг жамиятдаги роли.
4. Таълим ва илму-фан социологияси ва унинг кадрлар тайёрлаш ва жамият ривожланишидаги ўрни.
5. Жамиятнинг социал институтлари- шаҳар, қишлоқ, сиёсий маънавият ва дин социологияси ва унинг социал-сиёсий муаммоларини ҳал этишдаги ўрни.

1 савол. Жамият бир бутун ижтимоий организмдир. Унинг ҳар бир алоҳида олинган тизими бошқа ижтимоий тизимлар билан узвий алоқадорликда, функционал муносабатда бўлади. Уларнинг ривожланиш жараёнлари ўзаро таъсир асосида боради. Жамият ҳаётининг иқтисодиёт, меҳнат, сиёсат, бошқарув, ҳуқуқ, маданият, шахс, турмуш тарзи, оила, ёшлар таълими, илм-фан, дин, шаҳар ва қишлоқ, соғлиқни сақлаш, ҳарбий соҳа каби ижтимоий фаолиятли тизимлари махсус социологик назариялар, концепциялар томонидан ўрганилади. Ҳозирда уларнинг 40 дан ортиқ турлари мавжуд.

Махсус соҳалар социологияси жамият ҳаётини илмий бошқариш мақсадида, ижтимоий зарурият тақозоси билан вужудга келди. Унда жамиятнинг айрим соҳаларини нисбатан алоҳида социологик тадқиқот усуллари, экспериментлар ёрдамида олинган илмий маълумотлар натижаларига хулосаларига асосланган ҳолда ўрганилади. Махсус социологик назариялар, концепциялар алоҳида олинган ижтимоий соҳаларнинг ривожланиш қонуниятларини, тенденцияларини, ўзига хос хусусиятлари, ички ва ташқи таркибий-функционал муносабатларини ўрганади. Бундай социологик тадқиқотлардан асосий мақсад, мавжуд ижтимоий муаммони таҳлил қилиш ва уларни ҳал этиш йўллариини излаб топишдан иборатдир.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, махсус социологик назариялар эмпирик тадқиқотларга таянади. Чунки, ижтимоий ишончли ахборот манбалари, илмий маълумотлар эмпирик ҳаёт соҳалари, жараёнлари тўғрисидаги энг тўғри тадқиқот усуллари ёрдамидагина олиниши мумкин.

Ижтимоий ҳаёт соҳалари тўғрисидаги энг янги эмпирик социологик маълумотлар махсус социологик назарияларни қотиб қолишидан сақлайди, уларни янада бойитиб, замонавийлигини таъминлайди.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда.

Шунинг учун ҳам, жамиятимиз ижтимоий ҳаётнинг махсус соҳаларини ҳозирги давр талабларидан келиб чиққан ҳолда социология фани доирасида ўрганиш долзарб ижтимоий вазифа ҳисобланади. Чунки, социологик илмий тадқиқотлар ижтимоий ривожланишда жамият ҳаётини таназзулга олиб борувчи, уни яқсон қилувчи социал портлашлардан,

пуртаналардан асраб қолишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Беҳаловат XX аср воқеалигида Ғарбий Оврупо ва АҚШ давлатлари тараққиётида рўй берган нафақат иқтисодий юксалиш, балким, ижтимоий сиёсий ва бошқа соҳалардаги барқарорликни, ривожланишни таъминлашда муҳим аҳамият касб этганлиги фикримизга далил бўлади.

Республикамизда ҳозирда ҳўжалик ҳисобида фаолият кўрсатаётган социологик ва социал-психологик марказлар иш бошлаган. Улар махсус социология соҳаларини меҳнат, оила, ёшлар, таълим, маданият, турмуш каби турлари бўйича илмий социологик тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Ўзбекистонда социал фалсафа ва миллий маданиятни тиклаш, марказда ва унинг вилоятларида фаолият кўрсатаётган бўлимлари шулар жумласидандир.

Ҳозирги давр учун зарур бўлган илмий асарлар, қўлланмалар чоп этилиб, жамиятимиз амалиётида қўлланилмоқда.

2 савол. Иқтисодиёт социологияси – жамият ижтимоий таркибининг иқтисодиётга нисбатан таъсир усуллари ва йўллари иқтисодиётнинг эса ижтимоий муносабатларга кўрсатадиган таъсирини ўрганадиган махсус социологик назариядир. Иқтисодиёт социологияси ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнини, тақсимот муносабатлари, моддий таъминот, аҳолининг иқтисодий аҳволи ва шу каби жамиятнинг иқтисодий ривожланиш жараёнларини, ҳодисаларини ва улар билан боғлиқ бўлган функционал қонуниятларни ўрганади.

Жамиятнинг ижтимоий ривожланиши энг аввало унинг иқтисодий асослари билан боғлиқ бўлади, ҳар қандай давлатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг ижтимоий ҳаётдаги бошқа соҳаларининг ривожланиш даражаси ҳам шунга мос равишда тараққий қилиб боради. Масалан, АҚШ, Япония, Жанбий Корея ва бир қатор Оврупо мамлакатларининг иқтисодий ривожланганлиги шу мамлакатлар аҳолисининг турмуш даражаси, маданияти, хизмат кўрсатиш соҳаларининг тараққиётини белгилаб беради. Махсус социологик назария сифатида иқтисодиёт социологияси XX асрнинг 50-йилларида АҚШда вужудга келди. Унинг вужудга келишига асосий сабаблар ишлаб чиқаришнинг интенсиф ривожланиши билан боғлиқ ҳолда юзага келган меҳнат ҳулқини бошқариш муаммолари: ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан иқтисодиётнинг мураккаблашуви: бир томондан юқори технологик тараққиёт, иккинчи томондан, уларнинг оқибатида вужудга келган ижтимоий муаммоларни ҳал этиш зарурияти бўлди. Фан, техниканинг ривожланиши ҳам иқтисодий социологиянинг шаклланишига муҳим тўртки бўлди. Иқтисодий фанлардаги илмий қарашлар, ғоялар ва концепцияларнинг кенг миқёсда ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиниши, ҳамда аниқ социологик тадқиқотларни иқтисодиёт соҳасида кенг кўламда олиб борилганлиги ҳам иқтисодий социологияни махсус социологик назария сифатида ривожланишига муҳим таъсир кўрсатади. Ўз навбатида, иқтисодиёт социологияси АҚШ иқтисодий тараққётини юксалишида, бозор муносабатига асосланган юқори технологик қурилмага эга бўлган

мураккаб ишлаб чиқариш усулини мустаҳкамланишида муҳим роль ўйнайди.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон давлати иқтисодий асосларини, меҳнат муносабатларини, уларнинг таркибий- функционал ҳолатини ва ривожланиш тенденцияларини иқтисодиёт социологияси даражасида тадқиқ қилиш ва ўрганишдир.

Ҳозир таркиб топаётган янги мазмундаги иқтисодий, ишлаб чиқариш муносабатлари мамлакатимиз иқтисодий ҳаётини яхшилашга олиб бориши керак. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб кўрсатганидек, “Бозорга ўтиш дастури муаммоси ҳозирги куннинг энг муҳим масалаларидан биридир. Уни рўёбга чиқаришдаги ижтимоий таянчлардан бири, биринчи навбатда, жамиятнинг ижтимоий фаол қатламларидир. Уларнинг ғайрат шижоати, ташаббускорлиги, ўзгаришларга тайёрлиги янги иқтисодий муносабатларни қарор топтиришга, ишлаб чиқаришнинг пасайишини жадал бартараф этишга иқтисодиётни соғломлаштириш ва юксалтиришга энг кўп даражада кўмаклашиши мумкин”¹.

Иқтисодиёт социологияси ҳозирги, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топиши жараёни билан ўз моҳиятига мувофиқ янги, сифатий шаклланаётган социологик назарияга асосланади. Ўз навбатида, мамлакат иқтисодий ҳаётини бошқариш соҳасида иқтисодий қонуниятларни тадқиқ қилиш жараёнида, мукамал илмий назарияларни ишлаб чиқаришда иқтисодиёт социологиясининг аҳамияти каттадир. Аммо ҳозирга қадар Ўзбекистонда махсус социология назария сифатида иқтисодиёт ва меҳнат социологияси жуда тор доирада ўрганилган. У билан фақат Ўзбекистон ФА институти бўлими ва иқтисодиёт институтларининг айрим кафедралари шуғулланиб келди. Бу соҳада ҳанузгача кўзга кўринган, жиддий фундаментал илмий тадқиқотлар олиб борилмаётир.

Президентимиз Ислам Каримов ўзининг “Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари” китобида республика иқтисодий дастурининг моҳиятини ташкил этувчи энг асосий йўналишлар сифатида, биринчидан, бозор муносабатларига ўтиш; иккинчидан, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўли орқали кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантириш; учинчидан, нарх наволарни босқичма-босқич эркинлаштириш, монополияга қарши қаттиқ сиёсат ўтказиш, давлат корхоналарнинг фаолиятини тижоратлаштириш ҳисобига рақобат муҳитини вужудга келтириш ва тўртинчидан, бозор инфраструктурасини вужудга келтириш, бозор шароитида ишлай оладиган малакали кадрлар тайёрлаш зарурлигини кўрсатиб ўтди².

Юқорида келтирилган мамлакат иқтисодий ҳаётидаги устувор йўналишлар ҳозирги давр иқтисодиёт социологияси назариясининг маҳим назарий асосини ташкил қилади.

Шундай қилиб иқтисодиёт социологияси жамият иқтисодий ҳаётини, меҳнат жараёнини, чиқаришни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан

¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, Т. “Ўзбекистон”. 1995, 155-бет.

² Қаранг. И.А.Каримов “Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари”. Т. 1993. 6-бет.

социологик тадқиқ қилиш натижасида иқтисодиёт ва меҳнат социологияси фан сифатида шаклланади ва ҳозирда иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган кўплаб муаммоларни ҳал этиб боришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳозирда ижтимоий фанлар қаторида социология олдида шаклланиб келаётган янги ижтимоий иқтисодий муносабатлар хусусиятлари бозор муносабатларига ўтиш жараёни ва унинг келгусидаги ижтимоий оқибатларини, меҳнат муносабатларининг янги шароитидаги ўзига хос жиҳатларини ўрганиш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Социология ва унинг махсус соҳалар назарияси- меҳнат социологияси доирасида бу муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам амалий томонлари ўзаро диалектик боғлиқ ҳолда олиб қаралиши шарт. Меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган жамият ҳаётининг барча жиҳатлари конкрет социологик тадқиқот асосида ўрганилади.

Ўзбекистон давлати иқтисодий асосларини меҳнат муносабатларини уларнинг таркибий функционал ҳолатини меҳнат социологияси доирасида ўрганиш муаммоси ҳозирги куннинг муҳим масалаларидан биридир. Чунки ҳозирда меҳнатнинг мазмуни, характери ва унга бўлган муносабат ўзгармоқда. Бошланаётган янги ижтимоий-иқтисодий давр талабларидан бири – «ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам, истеъмолчиларнинг ҳам руҳиятини ўзгартириш лозим»¹.

Меҳнат социологиясининг предмети меҳнат билан боғлиқ бўлган кишиларнинг ижтимоий ҳаётини қонуниятларини, меҳнатнинг ижтимоий муаммолари, меҳнат фаолияти жараёнларини ўрганишдан иборатдир. Социологиянинг бу махсус соҳалари назарияси меҳнат соҳасидаги тадқиқотларнинг хусусий принциплар, категориялари ва усулларидан фойдаланади.

Меҳнат социологиясининг таркиб топиши ва ривожланиши ғарб социологияси билан марксистик социологияда деярли бир даврда XX асрнинг 20-йилларидан бошланади. АҚШ да меҳнат социологияси Ф.Тейлор, Э.Мэйо, К.Левен, Д.Ж.Морено, Д.Макгрегор, Ф.Херцбергларнинг социологик концепциялари асосида шаклланиб ўзининг юксак илмий даражасига эришади.

Россияда эса шу даврдан бошлаб академик С.Г.Струмилин, академик В.М.Бехтерев, А.К.Гастев, П.М.Керженцев, О.А.Ерманский, Е.А.Витке, В.В.Добринин, Э.К.Дрезин каби йирик олимларнинг илмий тадқиқот ишлари билан марксистик асосдаги меҳнат социологияси ривожланди.

АҚШда ва Ғарбий Овропада меҳнат социологиясига зътиборнинг ўсишига асосан, Россия ва бир қатор Овropa мамлакатларида рўй берган социал инқилобларнинг содир бўлиши меҳнаткашларнинг мавжуд сиёсий-иқтисодий тузимга бош кўтариб чиқиши ва синфий курашларнинг ортиши сабаб бўлди. XX асрнинг 20-йилларида бир қатор капиталистик мамлакатларда бир неча бор такрорланган иқтисодий инқирозлар эса сиёсий вазиятни кескинлаштириб қўйган эди.

---

¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, Т. “Ўзбекистон”. 1995, 220-бет.

Қандай бўлмасин сиёсий вазиятни юмшатиш ва иқтисодий танглиқдан чиқиш муаммоси мавжуд капиталистик ижтимоий иқтисодий тузимнинг ҳаёт мамот масаласига айланиб қолди.

Буларнинг барчаси эски ишлаб чиқариш муносабатларини ислоҳ қилиш йўли билан, тадрижий суратда янгилаб бориш, яъни замонавий меҳнат муносабатларини таркиб топишига олиб келди. Меҳнат социологияси худди шу тарихий миссияни бажаришга хизмат қилди. АҚШда меҳнат социологияси асосан бошқарув социологияси доирасида ўрганилиб келади. Ғарбий Овропа мамлакатларида эса алоҳида фан сифатида ўрганилиб келинмоқда.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ғарб меҳнат социологияси доирасида меҳнатни гуманизациялаш тенденцияси ўрганила бошлади. Меҳнат шароитини яхшилашга кўпроқ эътибор берилди. Ғарб социологларининг фикрича, меҳнат инсонга азоб-ўқубат эмас, балки ҳузур бағишлаш керак. Бу тамойил айниқса бизда, келажаги буюк давлат қуриш йўлида янада муҳим аҳамият касб этмоғи лозим. Ҳозирги ўтиш даврининг асосий вавифаларидан бири ... «сермахсул меҳнат қилиш учун яхшироқ рақобат ва имкониятлар яратишдан, иқтисодий йўл танлаш ва фаолият кўрсатиш эркинлигига бўлган кафолатли ҳуқуқни қарор топтиришдан, аҳолининг меҳнат ва ижтимоий фаоллигини оширишдан ҳам иборатдир»¹. Бу йўлда, меҳнат социологиясининг муҳим вавифалардан бири, меҳнат унумдорлигини оширувчи социологик омилларни ва заҳираларни таҳлил қилиб ўрганишдан иборатдир. Унинг асосий ижтимоий вавифаларидан бири жамият ҳаётида, халқ ҳўжалигидаги иқтисодий муносабатларни меҳнат соҳаси билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий муносабатларни ўрганишни ўз ичига олади. Меҳнат социологияси кўйидаги асосий муносабатлар жараёнини ўрганади: ишлаб чиқариш воситаларига ва мулкга бўлган муносабатлар; меҳнат кооперацияси ва тақсимоти, бажарилаётган меҳнатнинг шароити ва мазмуни; меҳнат турларининг ўзгариши; меҳнатга қараб тақсимлаш; жамият аъзоларининг ижтимоий фойдали меҳнатга бўлган эҳтиёжларининг ўсиб бориши, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат шароити ва турмуш тарзига қараб уларнинг таъсирига эса меҳнат ҳуқуқининг ўзгариб бориши; илмий техника прогресси натижасида меҳнат мазмунини ўзгариб бориши; турли ижтимоий шарт-шароити ва омиллар таъсирида меҳнат ҳуқуқининг ўзгариши; меҳнат хулқининг мотивлари ва типлари; шахсий даромадларнинг миқдори ва олиш йўллари; меҳнат қоидалари ва бошқалардир.

Меҳнат соҳасида ижтимоий бирликнинг кўриниши меҳнат жамоаси ҳисобланади. Меҳнат жамоаларидаги меҳнаткашларининг ўзаро муносабатлари, меҳнат жараёнидаги ижтимоий жараёнлар ва меҳнат муносабатлари шулар жумласидандир. Меҳнат муносабатлари меҳнат жараёнидаги иштирокчилар ўртасида юзага келиб, истеъмол қийматини

---

¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида”, Т. “Ўзбекистон”. 1995, 154-255 бетлар.

яратиш ва меҳнат кооперацияси, ҳамда меҳнат тақсимоти асосида содир булади.

Меҳнат социологиясида ўзаро алоқадорлик тушунчаси қўлланилиб, у икки асосий муносабатни ўз ичига олади. Булар, ўзаро ҳамкорлик ва рақобатдир. Ўзаро ҳамкорликда турлича ижтимоий қизиқишлар, манфаатлар ўзаро мос тушади. Рақобатда эса, аксинча ўзаро манфаатлар зид келади. Бу тенденцияларни ўрганиш айниқса, ҳозирда республикамизда хусусий мулкчилик шаклланаётган, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни таркиб топиши жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

1996 йил 1 апрелдан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси бозор муносабатларига асосланган янги ижтимоий-иқтисодий тузумни таркиб топишида муҳим ўрин тутди. Кодексида меҳнат муносабатларини янги шароитда тартибга солишга қаратилган қонун қоидалар 204 моддани ташкил қилади. Бу қонун қоидалар меҳнат бозорининг самарали амал қилишига, кишиларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилишга хизмат қилади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши, иш сифати яхшиланишига шу асосида барча аҳолининг моддий ва турмуш даражаси юксалишига эришиш - меҳнат кодексининг асосий вазифалари ҳисобланади¹.

Ҳозирда Ўзбекистонда таркиб топаётган ҳуқуқий муносабатлар асосида ўзига хос шарқона анъаналарга мос равишда қонунчиликни қайтадан барпо қилишда, хусусан, меҳнат тўғрисидаги давлат кодекси ва қонунларнинг ҳаётий заруриятга айланишига меҳнат социологиясининг ўрни катта. Республикамиз меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси юқори бўлган минтақа ҳисобланади. Марказий Осиёдаги меҳнат ресурсларининг деярли 40 фоизи унинг ҳиссасига тўғри келади. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг ёшани таҳлил этиш, XXI аср арафасидаги аҳоли асосан юқори меҳнат фаоллиги билан ажралиб турадиган 20-49 ёшдаги кишилардан иборат эканлигини кўрсатмоқда. Бошқа томондан эса, бу ўлкан меҳнат ресурсини тўла равишда ижтимоий фойдали меҳнат билан таъминлаш масаласи республика ҳукумати, вилоятлар ҳокимликлари олдида турган энг долзарб ва ҳал қилиниши оғир кечаётган муаммо бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистонда иш билан таъминлаб бориш жараёнининг яна бир муҳим, ўзига хос хусусияти шундан иборатки, республика аҳолисининг 60 фоизидан кўпроғи қишлоқ жойларида яшайди ва асосан деҳқончилик билан шуғулланади. “Аждодларининг анъанавий яшаш жойларига боғланганлиги (ўтроқлиги) аксарият республика аҳолисига хос бўлиб, бу ҳол меҳнат бозорини шакллантириш муаммоларига ўз таъсирини ўтказди”². Айниқса, Фарғона водийсида бу муаммони ҳал этиб бориш оғир кечмоқда. Амо, бу муаммони ҳозирда олиб борилаётган маъмурий йўл билангина ҳал этиб бўлмайди. “Меҳнат қилиш ҳуқуқи, тадбиркорлик билан шуғулланиш имконияти, ҳамда ўз меҳнатидан даромад олиш ҳуқуқи

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т. 1996, 2-модда. 4-бет.

² И.А.Каримов “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”. Т. 1994. 20-бет.

меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлиги муаммосини ҳал этиш билан чамбарчас боғлиқ”¹.

Мавжуд муаммони ҳал этиб боришда меҳнат социологиясининг роли каттадир. Афсуски, ҳозирда республикамизда ушбу фан билан шуғулланувчи олимлар саноклидир. Бу соҳада илмий тадқиқотлар деярли олиб борилмаётир. Айрим олийгоҳлардаги меҳнат социологияси курсини ўқитиш билан чегараланиб келинмоқда. Инсоннинг меҳнат фаолиятини, имкониятларини, шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган меҳнат фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини эргономика (юнонча сўз бўлиб, ergon - иш, меҳнат ва homo - қонун маъноларини англатади) фанига эса етарлича эътибор берилган эмас.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтганда, меҳнат социологияси жамият иқтисодий ҳаётини ривожланишида муҳим аҳамиятга эгадир. Шу жиҳатдан меҳнат социологияси иқтисодиёт социологияси билан чамбарчас боғлиқ. Меҳнат социологиясининг кўплаб масалалари иқтисодиёт социологияси таркибига киради. Шунингдек, ўз навбатида, иқтисодий муносабатлар таркибини ўрганишда меҳнат социологиясининг аҳамияти бекиёсдир. «Иқтисодиёт ўз қонунларига биноан ривожланиш керак» - деган қоидага кўра иқтисодиётни асосий тизим сифатида иқтисодиёт ва меҳнат социологияси доирасида ўрганиш ўз навбатида жамиятнинг бошқа жиҳатларини ўрганишга хизмат қилади.

3 савол. Жамиятнинг ижтимоий - этник таркибини тадқиқ қилиш социологиянинг махсус соҳаси бўлиб, этносоциология деб аталади. Социологиянинг бу соҳаси жамиятнинг ижтимоий таркибий тузилишидаги этник миллатлар, халқлар, эллатлар, гуруҳларнинг ижтимоий ривожланиши масалаларини ўрганади. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий, маданий, таълимий, диний ва бошқа ўзига хос қадриятларини тадқиқ қилади.

Этнос тушунчаси (халқ маъносини англатади) - муайян ҳудудда тарихан таркиб топган, бошқалардан фарқловчи ўз маданиятига, руҳий уйғунлик ва бошқа умумий хусусиятларга эга бўлган кишиларнинг нисбатан барқарор бирлигини англатади. Демак, этносоциологиянинг тадқиқот объекти энг аввало халқлар, миллатлар этник гуруҳларнинг ижтимоий тизими таълимини, бошқа этник birlikлардан фарқ қилувчи ўзига хос маданияти, турмуши, урф-одатлари, тили ва бошқа шу каби хусусиятларини ўрганади.

Миллат, миллатлараро муносабатлар масаласи социологиядан бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар, фалсафа, иқтисодиёт назарияси, сиёсатшунослик, ахлоқ ва нафосатшунослик, тарих, этнография қабиларни ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади.

Этносоциологияда эса миллат ва миллий муносабатлар уларнинг актив сиёсий, маданий ва маънавий мафкуравий муносабатларидаги ўзаро алоқадорлиги назарда тутилган ҳолда, конкрет этник муҳит доирасида, ижтимоий жамоалардаги, оиладаги, ҳудудий тартибдаги муносабатларни

---

¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, Т. “Ўзбекистон”. 1995, 265-бет.

этник хусусиятлари доирасида олиб қараб ўрганилади. Шунингдек, миллатлараро муносабатларнинг жамият ижтимоий ҳаётига таъсири ва уларнинг ижтимоий оқибатлари тадқиқ қилинади. Шу жиҳатдан этнос социологиясининг халқ ҳаётини ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Собиқ Совет Иттифоқида этносоциология тўлақонли ўз ривожини топмади. Турли миллатлар, элатлар, халқлар ва этник гуруҳларнинг ижтимоий тараққиётига бир томонлама ёндашилди.

Келажакда улар ўзаро қўшилиб яхлит бир Совет халқи этник бирлиги вужудга келади, - деган ҳаёлий, сохта ва нотўғри мафкуравий сиёсат юргизилиши оқибатида ҳар бир этник бирликнинг ўзига хос, бой, гўзал ва такрорланмас қадриятлари ривожига сиёсий тазйиқ билан йўл қўйилмади. Бундай сиёсий зўравонлик оқибатида этносоциология социологик сифатида етарлича қадрланмади.

Собиқ Совет даврида муайян иқтисодий-сиёсий ва мафкуравий режим асосан ушлаб турилган, бошқарилган миллий муносабатлар ҳозирда қайтадан, янги ижтимоий муносабатлар асосида тикланмоқда. Шу жумладан, Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат эканлигини эътиборда тутган ҳолда унинг ҳудудида истиқомат қилаётган миллатлар ва халқларнинг ижтимоий турмуши, узаро алоқаси ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, республика миллий таркибининг ўзига хослигининг фарклантирувчи хусусиятидир. Этник таркиби туб аҳолиси устун мавқени эгаллайди. Республикада яшаб турган аҳолининг 70 фоиздан кўпроғини ўзбеклар ташкил қилади. Айни вақтда Ўзбекистон ҳудудида ўз маданияти ва анъаналарига эга бўлган 100дан зиёд миллат, элат вакиллари яшайди. Ўзгандаги воқеалар яна қайта такрорланмаслиги учун, Ўзбекистонда бундан кейин ҳам миллатлараро ҳамдўстликни ривожлантириш, ўзаро аҳил, бир оила бўлиб яшаш талаб этилади. Президентимиз И.А.Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон ҳукуматининг асосий мақсади ҳам Марказий Осиё ҳудудида миллий низоларнинг олдини олиш ва миллатлар муносабатларни янада ривожлантиришдан иборат.

Айниқса, ҳозирда ижтимоий-этник муносабатлар социологик таҳлилга муҳтождир. Таркиб топаётган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар асосида этник гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар ҳам қайтадан таркиб топмоқда. Шундан келиб чиқиб, курсатиб ўтиш жоизки, этносоциологияда ички ва ташқи тадқиқот йўналиши мавжуд. Ички тадқиқот йўналиши-бу этник гуруҳ таркибидаги социологик тадқиқотлардан иборат бўлиб, унинг ўзига хос хусусиятлари ривожланиш тенденциялари ўрганилади. Ташқи тадқиқот йўналиши эса этник гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни бир этник гуруҳга таъсир кўрсатадиган ташқи омилларни ва уларнинг ижтимоий оқибатлари тадқиқ қилинади. Айниқса, бир мамлакат ҳудудида яшовчи этник гуруҳларнинг ўзаро муносабатларини социологик тадқиқ қилиш жуда муҳимдир.

Мамлакатнинг туб аҳолисини ташкил этмайдиган, кам сонли этник гуруҳларни ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга. Уларнинг маданияти, маънавий қадриятлари, ахлоқий-эстетик нормалари ижтимоий-руҳий

хусусиятларини ўрганиш билан муҳим билимга эга бўламиз. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Жаҳонда катта ва кичик миллатлар ва элатлар йўқ, Уларнинг ҳар бири асрий барқарор ва тенги йўқ анъаналари билан, тарихий меъросининг бойлиги билан, миллий руҳининг умумийлиги билан, маданиятининг ўзига хослиги билан аҳамиятлидир».

У ёки бу этник гуруҳнинг табиий таркиб топишининг асосий шарт-шароити – бу ҳудудий ва тил бирлиги ҳисобланади. Муайян этник бирлигининг миллатнинг ҳар жиҳатдан ривожланишида унинг ўз мустақил сиёсий давлат тузумига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ўзбекистонда мустақиллик кўлга қирилгандан бошлаб ўтган дастлабки 15 йиллик муддат юз йиллар мазмунига тенг бўлди. Ўзбек халқи миллат сифатида ўз динини, ор-номусини, миллий ифтихорини, кадр-қимматини, бой ўтмиши маданий меъросини, тилини ва шу каби кўплаб бошқа қадриятларини қайтадан тиклади. Ўтмиши ва келажаги буюк миллат сифатида жаҳонга яна юз тутди.

Тарихдан маълумки, ўзбек этносининг шаклланишида марказлашган Амир Темур давлатининг ташкил топиши катта аҳамият касб этган. Миллат сифатида туркий этник катта бирлиги таркибида шаклланиб борди. Шу даврдан бошлаб ўзбек этник гуруҳи бошқа туркий гуруҳлардан фарқланувчи ўзига хос жиҳатларни кўпроқ намоён қила бошлаган. Буларга асосан, ягона давлат фуқаролиги, ягона тил, маданий ва маънавий қадриятлар бирлиги ҳудудий бирлик ва уюшганлик, ҳамда ягона диний (ислом) эътиқод бирлиги шулар жумласидандир.

Нисбатан ўтроқ, асосан суғорма деҳқончилик ва шаҳар ҳунармандчилиги билан шуғулланиши, Марказий Осиёнинг қоқ ўртасида жойлашуви ва ҳудуд уюшганлиги каби омиллар ўзбек миллатининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек халқининг этник жиҳатдан таркиб топиши тарихан мураккаб, жуда катта ички ва ижтимоий зарбалар остида борди. Амир Темур вафотидан сўнг темурийзодаларнинг ўзаро кураши, Шайбонийхон томонидан темурийзодаларга қарши олиб борган кураши, кейинчалик Мовароуннаҳрни Хива хонлиги, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигига бўлиниб кетиши, сўнгра Россия империяси томонидан истило қилиниши миллатнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Россия томонидан босиб олиниши оқибатида Туркистон қайта ягона ҳудудга бирлаштирилган бўлсада, буюк рус шовинизми зўравонлиги таъсирида ўзбек халқи бошқа туркий халқлар билан бирга мазлум халқ сифатида таҳқирланди, камситилди ва қадди букилди. Узоқ давр маънавий ахлоқий, сиёсий-ҳуқуқий тушкунликни бошидан кечирди. Совет тузуми даврида ҳам бундай сиёсат ўта нозик, байналминаллик ниқоби остида ўзига хос усуллар билан давом эттирилди.

Миллий мустақилликни кўлга киритилиши муносабати билан, эндиликда миллий кўтарилиш, ривожланиш жадал бормоқдаки, мавжуд сиёсий-иқтисод ҳуқуқи ва маънавий шарт-шароит ўзбек халқини яқин келажакда жаҳоннинг илғор, юксак маънавиятига эга бўлган миллат даражасига эришиши муқаррардир.

4 савол. Таълим социологияси - жамиятнинг таълим тизими тўғрисидаги махсус социологик назария бўлиб, уни нисбатан мустақил ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги ўзига хос функционал ва ривожланиш қонуниятларини, даражасини, унинг бошқа ижтимоий ташкилотлар ва муносабатлар билан ўзаро алоқадорлигини ва шу соҳадаги давлат сиёсатини ўрганади. Таълим тизимининг жамият ривожига таъсири беқиёсдир. У ҳар қандай давлатнинг жамият маънавий ҳаётини, ижтимоий ва касбий таркибини бошқаришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Таълим социологияси - мактаб, ўқув юртлари ва муассасалари фаолияти, улардаги педагогик мутахассисларнинг сифати, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари каби масалаларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирда таълим тизими ижтимоий сиёсат тарзида ривожланмоқда. Таълим социологияси эса бу сиёсатнинг ўзига хос жиҳатларини, унинг амалий натижаларини ўрганишга хизмат қилади.

Таълим социологиясининг асосий вазифаси - таълим тизимининг барча функцияларини жамият ҳаётида кенг имкониятлар даражасида амал қилишини таъминлаш ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги самарали таъсирини ўрганишдан иборат. Таълим тизими ўзининг иқтисодий ижтимоий-сиёсий, маънавий функцияларга эга бўлиб, жамият тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади. Мамлакатнинг илмий-техникавий ривожига, маданий-маънавий кадриятлар юксалишида ва шахс шаклланишида муҳим омилдир.

Аммо, ҳамма вақт ҳам бунга бирдай эътибор берилавермаган, аҳоли саводхонлигини оширишга қаратилган давлат сиёсати, энг аввало, таълим тизимини яхшилашга эътибор беришдан бошланади. Совет тузуми даврида бу соҳада бир қатор жиддий ҳатоликларга йўл қўйилганлигига қарамай аҳоли саводхонлигини ошириш йўлида жуда катта ишлар қилинди.

Ғарбда таълим социологиясига Э.Дюркгейм ва М.Веберлар асос солган. Улар таълим тизимининг ижтимоий функцияларини, иқтисодий, сиёсий жараёнлари билан алоқаси, олий таълим соҳасининг ўзига хос хусусиятлари каби масалаларини тадқиқ қилганлар. Э.Фромм, Т.Парсонс, С.Н.Паркинсон, Т.В.Адорно, Г.Кюлевинд, В.Франкл, Ж.Эллюлн, Э.Глиссан таълим социологияси ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар. АҚШ Олий таълим тизимининг асосий хусусиятларидан бири таълим социологиясини ўрганиш деб кўрсатади.

Ҳозирда таълим тизимининг социологик тадқиқот йўналишлари қўйидагиларни ўз ичига олади: бозор муносабатларига ўтиш шароитида таълим тизимининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти; ижтимоий ривожланишдаги таъсири, самарадорлик даражаси ва сифати; ўқитувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи; таълим муассасаларида таълим беришнинг сифат даражаси ва мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг улар фаолиятига таъсири кабилар. Ўзбекистонда таълим соҳасидаги давлат ислохотининг амалий натижаларини, бозор муносабатларига ўтиш давридаги иқтисодий қийинчиликларнинг таълим соҳасидаги таъсирини ўрганиш муҳим социологик муаммолардан бири ҳисобланади.

Ҳозирда давлат томонидан таълим соҳасига қанчалик жиддий эътибор берилаётганлигига қарамай, аҳвол анча мураккаб. Янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топа бориши жараёни таълим тизимида таркибан ва мазмунан чуқур ўзгаришлар қилинишини тақозо қилмоқда.

Ҳозирда республика бўйича 8769 умумтаълим мактабларида 4,7 миллион ўғил ва қиз билим олмоқда.

Таълимнинг ижтимоий самарадорлигини таълим муассасаларининг сони, уларда таълим олаётган ўқувчиларнинг миқдори, жамият аъзоларининг билим даражаси ва сифати билангина белгиланмайди, балки унинг ижтимоий фаолиятида, амалиётида, ҳамда меҳнат фаолиятида қандай даражада тадбиқи билан ҳам белгиланади. Шу жиҳатдан, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиб бориши ва бозор иқтисодиёти сиёсатининг амалга оширилиб бориши шароитида, республикада кўплаб мутахассис кадрларнинг ўз мутахассислиги бўйича ишлашдан манфаатдор бўлмай ёки имкониятига эга эмасликлари сабабли, яхшироқ тирикчилик ўтказиш мақсадида ўз мутахассисликларидан бошқа соҳаларга ўтиб кетиш тенденцияси кучаймоқда.

Социология «тили» билан айтганда, жамият аъзоларининг социал муқобиллиги ҳам вертикал, горизонтал тартибдаги ўзгариши кескин ортиб бормоқда. Ачинарлиси шуки, бу жараён айниқса, таълим тизимининг ўзида бошқа соҳаларга нисбатан кўпроқ содир бўлмоқда. Агарда бунинг олди олиниб, жиддий чоралар кўрилмаса, келгусида янада кучайиши ва 5-10 йилдан сўнг эса унинг салбий оқибатлари жамият ижтимоий ҳаётида ўнлаб йиллар давомида бартараф қилиш қийин бўлган ижтимоий-маънавий инқирозга олиб келиши мумкин.

Президентимиз таъкидлаганидек, «миллий тикланиш йўли юқори саводхонлик, юксак маданият орқали ўтади. Шунинг учун ҳам маълумот даражаси, профессионал тайёргарлик савияси ХХІ аср арафасида бизнинг ижтимоий ривожланишимизнинг ўлчови бўлиб қолмоғи керак». Шунинг учун, «халқ таълимининг бутун тизимини янада қатъият билан ва тезроқ қайта қуриш зарур».

Таълим социологиясининг ҳозирги шароитдаги асосий вазифаларидан бири, у ҳам юқорида кўрсатилган муаммоларни эмпирик жиҳатдан тадқиқ қилиб, илмий-амалий ва назарий хулосалар чиқаришдан иборат. Кўриниб турибдики, ўзининг моҳият эътибори билан ушбу масала Фавқулодда давлат аҳамиятига эга бўлган ҳам социал, ҳам сиёсий масаладир.

Илм-фан социологияси. «Илм-маърифатга қизиқиши султ миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди», -деган эди И. А. Каримов. Давом этиб: «Олимларимиз ҳар қандай тазйиқдан озод бўлишлари керак».

Фан социологияси - социологиянинг махсус соҳаси бўлиб, ҳозирги замон фанининг ўзига хос ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги функционал ва ривожланиш қонунларини ижтимоий муносабатлардаги ўрни, аҳамияти ва бу муносабатлар билан ўзаро таъсирини ўрганади.

Марксистик социологиянинг бу соҳаси К.Маркс, Ф.Энгельслар томонидан назарий жиҳатдан асосланган. В.Ж.Келле, С.А.Кугел,

П.Тамаша, К.Мюллер, В.А.Энгельгард каби социологлар фаннинг ишлаб чиқариш ва жамиятнинг бошқа соҳалари билан алоқасини янада такомиллаштириш, фан ахлоқи каби йўналишларда илмий-тадқиқот ишлари олиб борганлар.

Нормарксистик социология ривожланишида эса Америка социологларидан Т.Парсонс, П.Сорокин, Ф.Знанецкий, А.Чайлд, Ч.Р.Миллс, В.Страк, Т.Лукманлар; ғарб социологларидан С.Латкр, Т.Кун, С.Чапин, П.Форман, М.Малкей, Э.Шлиз, М.Шелер, К.Макхеймларнинг роли катта бўлди.

Фан ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳодисадир. Жамият ҳаётида фаннинг ривожланиши, илмий фаолиятнинг эмпирик социологик тадқиқот даражасининг ривожланиши илм-фан социологиясини шаклланишига объектив асос бўлиб, махсус социологик назария сифатида вужудга келишига сабаб бўлади.

Бу эса, ўз навбатидаги ижтимоий омилларнинг фан соҳасидаги фаолиятига таъсирини янада кучайтиради. Бунинг натижаси фанни ижтимоий онг шакли ва билимлар тизими сифатида ўрганишдан, уни ижтимоий фаолияти кўриниши тарзида тадқиқ қилишга ўтилди. Фан социологияси доирасида илм-фан тадқиқ қилишнинг янги йўналишлари пайдо бўлди. Олимларнинг илмий жавобгарлиги ва масъулияти, ижтимоий омилларнинг илмий фаолияти ривожига таъсири, илмий фаолиятининг қадриятли йўналиши илм-фаннинг иқтисодий ишлаб чиқариш жараёнида фаннинг роли, фан захматкашларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи кабилар шулар жумласидандир. Айниқса, ҳозирда бозор муносабатларига ўтиш даврида илм-фан ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, омилларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш каби долзарб масалаларни ўрганиш фан социологиясининг асосий вазифаларидан бири бўлиб келмоқда.

Мамлакатимизда илм-фан тараққиётини янада юксалтириш вазифаси билан боғлиқ айрим муаммолар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилиб, президентимиз И.А.Каримов шундай деган эди: «Бугун биз мустақил давлат қураяпмиз. Истиқболимиз тараққиётимиз кўп жихатдан фан даргоҳларида ишлаётган олимларнинг изланишларига, уларнинг жасоратига, фидоий эканига юксак илмий салоҳиятлари ва оқилона тасвирларига боғлиқдир».

Жамият ҳаётига, илм-фаннинг ривожланиш таълим тизими билан узвий боғлиқ. Шу жихатдан фан социологияси таълим социологияси билан алоқадорликда бўлади. XXI аср бўсағасида ижтимоий муносабатларнинг янада мураккаблашуви уларни мутаносибликда бошқариш соҳасини илмий асосда амалга ошириб боришни тақоза қилади. Бу жихатдан эса фан социологияси билан ўзаро уйғундир. Бозор муносабатларни ҳозирги замон илғор фан- техника ютуқларига, тажрибасига таянмасдан бошқариб бўлмайди. Фан социологияси доирасида олинган илмий тадқиқот натижалари аса жамиятни илмий бошқаришга илмга асосланган сиёсат юритишга хизмат қилади.

Ҳозирда Ўзбекистоннинг илмий потенциали қай даражада? Республика ҳудудида фанлар академияси, қишлоқ хўжалик академияси 120дан зиёд илмий тадқиқотлар институтлари ўз фаолиятларини амалга оширмоқда. Бугунги кунда Республиканинг 62 та олий 16 та университет ва 246 та ўрта махсус билим юртлири 519175 нафар йигит-қиз таълим олмақда. 9575 мингдан зиёд умумтаълим мактаблари ва лицейлар ишлаб турибди.

Илмий ҳодимлар сони 100 минг кишидан ортиқ бўлиб, улар орасида 159 академик ва мухбир аъзо 2200 га яқин фан докторлари ва профессорлар 14600 дан зиёд фан номзодлари ва доцентлар бор.

Аммо ҳозирда фан кишиларнинг иқтисодий аҳволини яхши деб бўлмайди. Жамиятнинг ақлий потенциалини таъминловчи илм аҳлини иқтисодий жиҳатдан давлат қўллаб-қувватлаши шу давлатнинг қудратига боғлиқ. Ўз навбатида давлатнинг қудрати, тараққиёт даражаси эса маънавий ақлий потенциалнинг юқори ёки пастлигига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Бу ўзига хос тарихий амалиётда кўп синовлардан ўтган, исботланган ижтимоий ҳақиқатдир. Япония, Олмония, АҚШ, Жанубий Корея ва бошқа қатор ривожланган давлатлар тараққиёти бунга ёрқин мисол бўла олади. Демак, олимлар, фан ходимлари ҳаёти яхшиланиши жамият иқтисодий ҳаётнинг ривожланиш билан тўғри пропорционалдир. Ушбу муаммонинг яна бир жиҳати потенциалнинг нечоғлиқ ва қай даражада амалиётга тадбиқ этилганлигидир. Уларнинг иқтисодий натижасидадир. Бу борада республикада аҳвол қандай?

Ҳозирда олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг ўқув юртлири ҳузурида республика бўйича 68 та кичик корхона 34 та ҳар хил илмий марказлар, 2 та қўшма корхона ташкил этилган. Албатта булар етарли эмас. Келажакда ҳар бир олий ва ўрта махсус билим юртлири, мактаблар қошида уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб тура оладиган кичик корхоналарни ташкил қилмоқ мақсадга мувофиқдир.

Илм-фан таълим социологияси мавзуини ўқитишда ёшлар онгида илм-фанга, таълим тарбияга нисбатан чуқур ҳурмат, қизиқиш ва уни эъзозлаш руҳини яратишга интилиш асосий мақсад бўлмоғи лозим. Чунки "илм-фан маърифатга қизиқиш султ миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди. Зеро илмга интилиш йўқолса, фан тараққий этмайди, илму фан ривожланмаса-жамиятнинг келажагини тасаввур этиб бўлмайди"-деган эди юртбошимиз.

5 савол. Шаҳар ва қишлоқ социологияси. Социология фанини ўқитишда шаҳар ва қишлоқ социологияси махсус соҳа сифатида муҳим ўрин тутиб, унда шаҳар ва қишлоқ ҳаёти, уларнинг мавжуд ижтимоий муаммолари ва бу муаммоларни ҳал этиб бориш йўллари ўрганилади, Масалага бундай ёндошиш, ҳозирги давр ёшларида ўзлари яшаб турган жойларга нисбатан меҳр-муҳаббат, эъзоз, унинг мавжуд муаммолари билан қизиқиш ҳосил қилади. Ўз юрти, яшаш жой билан ғурурланиш, фикрлаш ҳиссини шакллантиради. Бунга мисол сифатида Президент Ислам Каримовнинг «Туркистон» саройи очилиши маросимида сўзлаган

нуткидан кўйидагиларни келтириш мумкин: "Бундай обидалар каттаю кичикда Ватанда фахрланиш туйғусини шакллантиради, бундай ҳолатлар Ватан шаъни ва шухрати учун курашувчи истиқлолни ҳамма нарсдан муқаддас эканлигидан далолат беради".

Сиёсий соҳа социологияси – сиёсий ташкилотлар, сиёсий муносабатларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги таъсирини, ролини ва аҳамиятини, аъзоларининг сиёсий фаоллик даражасини ўрганувчи махсус социологик соҳа ҳисобланади. Сиёсат социологияси сиёсий муносабатлар ва жараёнларнинг моҳиятини, мазмунини ва ҳарактерини ўрганишнинг назарий ва методологик асосини ташкил қилади. Бу жиҳатдан, сиёсий соҳа социологияси сиёсатшунослик фани билан узвий боғлиқдир. Айниқса, давлат сиёсатининг жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қай даражада таъсир кўрсатаётганлигини эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказиш орқали таҳлил қилиш ва назарий, ҳамда амалий хулосалар чиқариш билан жамият ҳаётида муҳим илмий амалий аҳамиятга эга.

Сиёсий соҳа социологиясининг тадқиқот объектини энг аввало, жамият сиёсий ҳаёти, ундаги мавжуд сиёсий жараёнлар, муносабатлар, сиёсий ташкилотлар ва уларнинг фаолиятини ташкил қилади.

Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ўзига хос ижтимоий-сиёсий муносабатларини ижтимоий-сиёсий муассасаларни, уларнинг фаолиятини, омманинг сиёсий онги ва маданияти билан боғлиқ бўлган фаолликни ўз ичига олади. Ҳар қандай давлат ўзининг сиёсий тизимига эга бўлади. Сиёсат эса давлат ҳокимияти ҳарактери ва мазмунини ифодалайди ва жамиятда социал муаммоларни ҳал қилишда ўз ролини ифода этади.

Маънавият ижтимоий тизим сифатида жамият ҳаётининг муҳим томонларидан бири маънавият бўлиб, ўзига хос ижтимоий тизим сифатида таркибий тузилишга эгадир. Ижтимоий ҳаётнинг маънавият соҳаси мазмуни, энг аввало, мафкура, ахлоқ, санъат, дин ва ижтимоий бошқа номоддий жиҳатларида намоён бўлади. Бу соҳа ўзининг хусусиятлари билан жамиятнинг ижтимоий сиёсий тизимидан ҳам фарқ қилади. Ўзбек халқи ўзининг миллий мустақиллигига эришганлиги муносабати билан жамиятимиз маънавият тизимида туб ўзгаришлар рўй бермоқда.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг янги иқтисодий ва ижтимоий моҳияти маънавий мазмун билан тўлдирилмоқда.

Дунёқараш шахс маънавиятининг асосий мазмунини ташкил қилади. Жамиятнинг маънавият тизими ўз таркибига сиёсий ҳуқуқий, ижтимоий онги, ахлоқ, фан, фалсафа, санъат, диний онг ва бошқа қарашларни ўз ичига қамраб олади. Уларнинг ҳар бири ижтимоий тарихий фаолиятини муайян томонини ташкил қилиб маънавий озик воситаси сифатида амал қилади. Маънавият тизими юқорида кўрсатилганлар билан чекланмайди. У янада бой мазмунга эга. Кундалик онг ижтимоий психология, мафкура ва бошқа муносабатлар ҳам бу таркибга киради. Ижтимоий онг шакллари маънавиятда асосий ўрин эгаллаб, муайян ижтимоий-иқтисодий муносабатлар асосида ривож топади. Маънавий муносабатлар таркибига киради.

Шунинг учун ҳам инсоннинг маънавий дунёсининг ҳам мазмуни жуда мураккаб бўлади. Шахс маънавияти жамият маънавий ҳаёти, тизимининг ўзаги, юраги ҳисобланади. Маънавият социологик жиҳатдан ўрганишда ижтимоий фаолиятида айниқса миллий ўзгаришнинг ҳозирги илк ривожланиш босқичида шахснинг ҳиссий эхтирос даражасига эътибор бериш муҳим аҳамиятига эга. Чунки унда шахснинг миллий Ватан туйғуси халқ иши Ватан учун фидоийлиги, ижодкорлиги, шижоати, келажакка ишонч каби қарашлари юзага келтириш зарур бўлган руҳий кучлар ётади. Мустақил Ўзбекистон миллий мафкурасининг шаклланиши маънавият соҳасида жиддий ўзгаришлар ясаши аниқ. Миллий истиқлол мафкураси жамият маънавиятининг таркибий қисми бўлган маданий меросга бўлган муносабатда ҳам катта ўрин тутади.

Маданий, маънавий мерос ҳар қандай миллат халқнинг ўлкан ҳазинасидир. Бу ҳазина инсонга ҳаётда баркамоллик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида омон сақлаб қолади. Инсон ҳаётида юз берадиган маънавий ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди.

Қадрият тушунчаси ҳам қадрият фалсафада ва социологияда кенг қўлланилиб, ижтимоий воқийликни инсоний ижтимоий ва маданий аҳамияти тушунилади. Ўз мазмунига кўра ижтимоий қадриятлар инсон фаолиятини барча хилма хил предметли фаолиятни акс эттиради. Улар ижтимоий ригуляциянинг юқори даражасини англатади. Ижтимоий қадриятлар тизими жамиятнинг тарихий ривожланиш давомида шаклланиб янада ривожланиб бойиб боради. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришиши туфайли миллий қадриятлар қайта тиклана бошлади. Бу жараён жамиятнинг маънавий юксалишида муҳим ўрин тутади. Кишиларни жамиятга ўз Она Ватанига содиқ, ватанпарвар ва Она юртига жонкуяр қилиб тарбиялайди.

Дин социологияси. Дин-бу кишиларнинг илоҳий кучга унинг ҳамма «мўъжиза» ва ҳодисалари илоҳий кучнинг куч-қудратига тўғридан-тўғри ишониш, инсонларнинг бутун тақдирини «азалдан» белгилаб қўйган кучга ишониш, руҳларга таяниш, жамият ва табиат ривожланиш қонунларини Оллоҳ ҳоҳишига боғлаб унга эътиқод қилиш, ҳукмронлик қилиш, жамиятдаги ҳамма жонли, жонсиз табиат унинг иродасига боғлаб ўрганишдан афсонавий кучга эга бўлган воситадир.

Дин кишиларнинг ташқи кучларга ишонишни вужудга келтирадиган ўзига хос системадир. Шунинг учун ҳам дин ижтимоий ҳаётни, борлик, воқеликни, унинг ҳодисаларини ўзига хос тарзда инъикос эттирувчи, инсонларнинг психик фаолиятини ифода этгучи ижтимоий онг шаклларида-ижтимоий тафаккуридан биридир, у ижтимоий ҳодисадир.

Дин социологиясига диққатни қаратишдан олдин диннинг бажарадиган функциясини ўрганиш зарур бўлиб, ижтимоий институтларнинг энг мураккаби эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Дин асосан 5 та функцияни бажаради:

1) тўлдирувчи; 2) овитувчи (компенсаторлик) – яъни кишиларни келажакка маълум ишонч билан овитади; 3) бирлаштирувчанлик

(интегратив), яъни инсонларни маълум мақсад ва унга ишонч руҳида бирлаштиради; 4) тартибга солувчанлик; 5) назорат қилувчи (регулятив), алоқа боғловчи (коммуникатив) тарбияловчиликдан иборатдир.

Охирги функция янги бўлиб, жамиятда ҳозирги кунда кишиларнинг социал тилаklarини қондиришда ҳозирги ислом намоёндаларига қўл келади. Ҳозирги кун исломни зўр бериб тарғибот қилишда алоқа, боғловчилик ва тарбиявий соҳаларига Қуръон ва ҳадисларга мурожаат қилиб, уни асос қилиб, айниқса ёшларни диний ақидаларга жалб этишда қўл келмоқда. Унинг социологик томони кўпроқ кишиларнинг ҳар хил ибодат, урф-одат, маросим ва ёзувларда ўз аксини топмоқда. Шунинг учун ҳам ана шу сифатлари учун дин социологияси- динга ижтимоий ҳодиса сифатида ёндашиб унинг ижтимоий юқорида келтирилган бешта функциясини ўрганишни тавсия этади. Инсонларнинг жамиятда умуминсоний ахлоқ, ўғит, панд-насихат, даъват, чеклаш, қоралаш, маъқуллаш, таъқиқлаш, ҳалол-ҳаром, рағбатлантириш, диний ибодат каби шахс фаолиятининг социал томонларига жиддий эътибор бериш, ўрганиш, эътиқод қилишга даъват этади. Жамиятда бирдамлик, ҳамкорлик, барқарорлик, осойишталик ва сабр-тоқатликка чақиради. Шу билан дин ўз ташкилотлари орқали аҳолини аҳилликка ҳайрия ишларини, зиёрат қилиш, тинч-тотув яшаш, ватанни ҳимоя қилиш каби социал-сиёсий функцияларни бажаради, турли хил реакция диний оқимларни фош этади. Баркамол инсонни тарбиялашда маълум даражада ўз ҳиссасини кўшади.

Дин социологияси шу сабабли социологиянинг энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, унинг энг муҳим вазифаси ҳам юқорида кўрсатилганидаёқ динни ва унинг моҳиятини, ижтимоий мақсадларини ўрганишдан иборатдир.

Дин социологиясини социология фанига биринчилар қаторида олиб кирган ғарбий Европалик социологик олимлардан Дюркгейм ва Веберлардир. Дюркгейм фикрича динни «Жамоатчилик тасаввур ва тушунчалари» одатий функционал ўрганишни ва дин эса жамиятни бирлаштириш, индивид билан ижтимоий соҳани (умум жамиятни) бирлаштириш, улар ўртасида яқин алоқалар ўрнатиш ричаги деб ҳисоблайди.

Вебер фикрича дин жамиятда социал ҳаракатларни вужудга келтирувчи жамиятда маълум ўзгаришларга олиб келувчи куч деб билади.

Ғарб социолог олимларида дин социологиясида қарашларида иккита асосий ўрганиш даражасини ўртага ташламоқда, яъни назарий ва амалий йўналишлари бўлиб, назарий жиҳатдан динни социал тизимнинг социетал тузилиши бўлиб, эмпирик асосда социал ва демографик гуруҳ ва алоҳида олинган шахсларнинг диний қарашларини ўрганишлик ғоясини илгари суради.

Улар ҳам XX асрнинг 70-чи йилларигача бир қанча оқимларга бўлиниб кетганлар. Улардан кўзга кўрингани функционал (амалий) мактаб намоёндаларидир. Уларнинг ғоявий йўлбошчилари Парсонс ва Миртонлар (АҚШ) бўлиб, шу асосда ўрганишни Т.О.Дил, Л.Шнайдер ва Йингерлар кўтариб чиқмоқда.

Улар фикрича жамиятни мустаҳкамлаш кишилар бирлиги такомиллаштиришда дин социал структуралар доирасида катта роль ўйнайди демоқдалар. Бу амалий-функционалистик ғоянинг асосчиси Дюркгейм бўлиб, унинг бу ғоясини ҳозирги жамият бирлигини сақлашнинг муҳим факторлари демоқдалар.

Шу билан бир қаторда дин назарияси асосида функционалистлар диннинг ҳақиқий борлиқдаги (ҳақиқий) ўрнини ёки сохталигини асослашга ҳаракат қилиб, унинг иккинчи йўналишини-феноменаллик йўналишини асослашга ҳаракат қилмоқдалар. Бу оқимга америкалик социолог Бергер ва ғарбий Германиялик олим Лукманлардир. Улар социолог Э.Гуссерли социал ғоясидан ҳам ўтиб кетиб, жамият ва социал институтлар дин билан бирга кишиларнинг интер субъектив тафаккури маҳсулидир демоқдалар, унинг асосида эса турмушда, жамиятда мавжуд реал ҳаёт, реал воқелиқдир деган ғояни илгари сурмоқдалар. Агар ҳақиқатда улар фикрига асосланса жамиятда дин ҳаётнинг маънавий базаси, макони ҳисобланиб, бутун борлик кишиларнинг диний, асосга боғлиқ интер субъектив тафаккури, онгни боғлаб қўйишдир.

Умуман олганда дин социологияси социология фанида ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий жамиятнинг махсус соҳа социологиясига нималар киради?
2. Иқтисодиёт ва меҳнат социологиясини тушунтириб беринг.
3. Таълим, илму-фан социологиясиничи?
4. Этно-социология нима?
5. Шаҳар, қишлоқ социологиясида қандай мутаносиблик бор?
6. Сиёсий ва маънавий социологиячи?
7. Дин социологиясининг функцияларига нималар киради?

Таянч иборалар:

- Махсус соҳа – ижтимоий жамиятнинг ўзига хос йўналишли тармоқларидир.

- Махсус соҳа социологияси – социология фанида турли тармоқлар, ижтимоий жамият моҳиятига мос йўналишлар ва улар мажмуи, моҳиятини билдириб, у асосан-мисол учун меҳнат социологияси, таълим социологияси, маданият, дин, илму-фан ва бошқа соҳалар социологиясидир.

- Технологик тараққиёт – жамиятнинг ривожланиб тараққий этиши, илму-фан, техника, технология натижаларига, ҳозирги давр ривожига хос ҳолатга асосланиб ривожланишидир.

- Таълим социологияси – ёш авлодни тарбиялаш ижтимоий ҳаёт талаби нуқтаи назаридан билимли, ахлоқ-одобли қилиб жамият жонкуяри қилиб тарбиялашга асосланади.

- Миллий масала ва сиёсат – у жамиятда ҳамма мавжуд миллатлар, миллий гуруҳлар ва уларнинг қачон вужудга келиши жамиятдаги ўрни, мавқеи, истак-талаби, мақсади, роли ва аҳамиятини ифодалайди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1992, I-II бўлимлар, 16-17, 21-22 бетлар.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Т., 1992
3. Каримов И.А. «Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар». Т., 1992
4. Каримов И.А. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин». Т., 1994
5. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...». Т., 1997
6. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Т., 1998
7. Каримов И.А. «Баркамол авлод орзуси». Т., 1998
8. Каримов И.А. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз», Т., 2000 .
9. «Социология» (дарслик русча), М., 1990
10. «Социология» (ўқув қўлланма) Андижон, 1998
11. Бекмуродов М, "Социология асослари», Т., 1994 "Фан".
12. Юнусов К. «Социология» (ўқув қўлланма), 1997.

ЖАМИЯТНИНГ СОЦИАЛ ИНСТИТУТЛАРИ: ИЖТИМОЙ ЖАМИЯТДА ШАХС, ОИЛА, НИКОҲ, БУРЧ ВА ТУРМУШ ТАРЗИ СОЦИОЛОГИЯСИ

РЕЖА:

1. Жамиятнинг социал институтлари ва унинг социал моҳияти
2. Турмуш тарзи социологияси
3. Жамиятда шахс, оила, никоҳ, бурч ва уларнинг социал моҳияти, ҳозирги даврдаги асосий муаммолари.

1 савол. Жамиятнинг социал институтлари ва унинг социал моҳияти. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан бир қаторда, шахс, оила, никоҳ, бурч ва турмуш муносабатлари ҳам инсон маънавий камолоти учун асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги даврда жамиятда бўлгани каби шахс, оила, турмушда ҳам ўзига хос жараёнлар кечмоқда. Ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳаси бўлган оила, ҳамда турмуш муносабатлари, ҳар бир тарихий давр, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузумда ўзига хос хусусиятларига эга бўлади. Уларда муайян тузумнинг характери, жиҳатлари, зиддиятлари, ижтимоий ҳаётда рўй бераётган жараёнлар ўз аксини топади. Худди шу йўналишларни, оила ва турмуш муаммоларини, ушбу маърузада иложи борича анализ беришга ҳаракат қиламиз.

Ижтимоий жамиятда социал бирликларнинг ўзаро осойишталиги, стабиллиги, социал жамият мустаҳкамлиги ва унинг алоқаларини, муносабатларини савод ва билими даражасини, маданиятини халқ маорифи-тараққиётини сиёсий бошқарув системасини мувофиқлаштириб турадиган воситаларни социал, яъни ижтимоий институтлар дейилади. Булар ҳам ташқи, ҳам ички тузилиш структураси вазифаси, моҳияти билан бир-биридан ажралиб туради ва ўз ҳарактерлари билан фарқ қилади. Ташқи тузилиши нуқтаи назаридан социал институтлар маълум йўналишда моддий таъминланган, аниқ, конкрет социал функциялар бажарадиган инсонлар – шахслар моҳиятига мувофиқлашган муассасалар қиёфасини эслатиш жараёнидир. Ёки аниқ, конкрет вазиятда маълум шахслар-социал группалар систематик-узлуксиз фаолият кўрсатадиган стандартлашган объектни эслатади ва маълум мазмунни кашф этади. Масалан, юстиция (бу социал институт бўлиб) ташқи кўринишда шахс моҳиятига мувофиқлашган қонунчиликни амалга оширадиган моддий восита ёки муассаса ҳисобланади. Мазмуни жиҳатидан ички тузилиши эса маълум стандартлашган ҳуқуқий билимга эга бўлган, ҳуқуқий қонунчиликка мувофиқлашган ва шу соҳада социал функцияларни бажарадига шахслар уюшмасидир.

Бу соҳада маълум стандартлар сифатида социал ролни бажарадиган, юстиция ҳарактерига мувофиқлашган шахслар системасидир (судья, прокурор, адвокат ва б.).

Социал институтлар (ундан ташқари) социал фаолият ва социал муносабатларни жамиятда маълум системага асосланган стандартлашган характерли хусусиятларни ўзида ифодалаган, аниқ (конкрет) вазифаларни жамиятда бажарадиган социал уюшма ёки жамоа, муассаса каби социал бирликдир.

Социал институтлар ўз социал фаолиятларини амалга ошириш жараёнида ўз стандартига кирадиган шахслар фаолиятини доимо рағбатлантириб, бошқариб, мазмун бериб, уюштириб, такомиллаштириб турувчи маънавий воситадир. Шунинг учун ҳам бир социал институтлар фаолиятининг мақсадлари, конкрет функциялари мақсадга эришиш йўллари имкониятлари, социал норма, позициялари ва роллари, уларга қарши ҳаракатлар, зарба берадиган куч ва қувватлари воситалари мавжудлиги билан характерланади.

Мустақиллик йилларида социал институтларнинг янги тури, у ҳам бўлса, ўз-ўзини бошқариш жамоа ва жамоатчилик институтлари пайдо бўлиб, уларни нодавлат ташкилий муассасалар сифатида жамиятда энг муҳим муаммо, масалаларни ҳал этади.

Социал институтларнинг энг муҳими жамиятда, у ҳам бўлса сиёсий ҳокимиятни таъминлайдиган сиёсий институтлар ва уларга мувофиқлашган иқтисодий институтлар бўлиб, бу институтлар жамиятда ишлаб чиқариш ва тақсимот жараёнини ва маиший хизмат ва сиёсий бошқарув соҳасини ташкил этади.

Тошкент Давлат Миллий Университети социологлари «Умумий социология» қўлланмасида социал институтларнинг қўйидаги амал қилиш

доираси ва вазифаларини ва социал институтларининг кўринишларини кўрсатиб беради.

1. Реляцион институтлар. Бу институтлар жинс ва ёшдан тортиб то машғулот тури ва қобилияти мезонларига асосан жамиятнинг таркибини (рольга оид) аниқлаб боради;

2. Регулятив (идора этиш) социал институтлар. Бу институтлар шахсий мақсадларнинг жамиятда амал қилиб турган нормаларига дахлсиз ҳолда амалга ошиш чегараларини ва ундан чиқиб кетгандан кейин қўлланиладиган санкцияларини (социал назоратнинг ҳамма механизмлари) белгилаб беради;

3. Интегротив (уйғунлаштирувчи) социал институтлар. Бу институтлар бир бутун тузумга жамият манфаатларини қондиришга масъул бўлган социал ролларни ифодалайди.

4. Анъанавий социал институтлар. Бу социал институтлар одат, маросимлар ва қариндош-уруғчилик томонидан қатъий белгиланган нормалар билан боғлиқдир.

5. Маданий социал институт. Дин, санъат, адабиёт билан боғлиқ соҳалардир.

Шу билан бирга ўқув қўлланма муаллифлари социологияда институционал социологияда социал институтларнинг бажарадиган вазифаларини қўйидагича кўрсатиб беради.

а) жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш ва қайтадан тиклаш (бунда оила кўзда тутилган бўлса керак – А.Ш.);

б) социализация (индивидга ижтимоий аҳамиятли бўлган кадрият ва нормаларни етказишнинг турли хил шакллари, бу албатта маънавий меросни кўзда тутган бўлиши мумкин – А.Ш.);

в) ишлаб чиқариш ва тақсимот (бу иқтисодий жараённи кўзда тутган – А.Ш.);

г) тартибга риоя қилиш ва ахлоқни сақлаб туриш. («Умумий социология», Тошкент 1999 йил, 75-бет) каби соҳаларни кўрсатиб бергн. Албатта бу кўрсатишлар бир томонлама аҳамиятга эгадир.

Социал институтларнинг энг муҳими, бу жамиятда оила бўлиб, унинг фаолияти асосан ота-оналар ўртасида, ота-оналар фарзандлар ўртасидаги муносабатлар ва тарбия (методлар) услублари муаммолари бўлиб, уларнинг натижаси жамият учун қимматли бўлиб, социал жамиятнинг ҳуқуқий норма ва кадриятларини, ахлоқ-маънавиятини аниқлаб беради.

Улардан ташқари социал институтлар ичида жамиятда социал функциялар бажарадиган социал-маданий институтлар бўлиб, уларга халқ маорифи, Олий таълим, соғлиқни сақлаш, маданий-тарбиявий муассасалар, фан-техника, диний муассасалар ва бошқа системалар киради.

Социал институтлар социал муҳит билан узвий алоқада бўлиб, социал жамиятни вужудга келтиради ва ривожлантиради. Бу муносабатлар нормал ҳолатда юз берса, жамият ривожланиши ҳам нормал ҳолатда тараққий этади ёки бу нормал ҳолатда бўлмай, бузилса аксинча инқилобий социал вазият юз беради.

Социал институтларнинг жамиятдаги социал муҳитдаги ўзаро алоқалари энг муҳим функцияни – конкрет социал эҳтиёжларини қондиришдир.

Жамиятда бу жараён, яъни конкрет социал эҳтиёжлар доимо, нафақат персонлашган шахснинг ҳатто ёки социал гурӯҳда, қатламлар, синфлар ўртасида ҳам ўзгариб туради. Бу жамиятга ҳам таъсир этиб туради. Социал институтларда икки ҳолат муҳим роль ўйнайди.

1. Дисфункция
2. Деперсонация

Улардан а) социал институтларнинг жамият манфаатларига мувофиқлашмаган фаолиятлари жамиятда дисфункция ҳолатини вужудга келтиради ва у соҳани дисфункция дейилади.

(Дисфункция – фаолиятсизланиш деган маънони беради, бу жамият учун зарарли соҳадир).

Бу ҳолат жамиятда ҳам ташқи, ҳам ички (ташкилий) ҳолатда мазмунда юз бериш мумкин.

I. Социал институтларнинг дисфункция жараёнининг ташқи ҳолатда юз бериши, бу кўпинча кадрлар орқали, моддий воситалар ва:

- 1) ташкилий тартибсизлик;
- 2) ишқоллик – келишмовчилик; жанжаллик – ниқоф;
- 3) низолик ва ихтилофлик каби учта ҳолатда юз беради. Бу эса жамиятни ташқаридан бузилишига олиб келади. (Шу сабабли жонкуяр кадрлар, кучли интизом, стабил моддий ҳолат керак).

II. Ички ҳолатда- мазмунли ҳолат социал ҳолатларнинг дисфункциялашувининг юз бериши энг хавfli ва муҳим бўлиб, у мақсадсиз фаолиятларнинг (ҳозиргидек гўё ҳеч мақсад йўқ), ноаниқ функциялар-вазифалар, социал қиёфасининг, обрӯ-эътиборининг жамият аъзолари олдида тушиб кетишидир.

Социал институтлар фаолиятининг ноаниқлиги социал эҳтиёжлар ҳарактерини йўқотади, ҳизмат фаолияти аҳамияти йўқолади, фақат символик, намоёишкорона хизмат ҳолати фигурага ўхшаб муаллақ бўлиб қолади.

Дисфункциялашишининг бу социал институтларда деперсонациялашуви оқибатида ҳам юз беради. (Шахслаштириш жараёнининг бузилишидир). Бу деган сўз бутун социал институтларнинг бутун социал функцияларининг (раҳбарлик асосан юқоридан кўйигача) бажарилишини шахс сифатига қарамасдан, уларнинг жамиятга содиқлигини ҳисобга олмасдан ким тўғри келса қабул қилиш ва уларга социал институтлар-жамият тақдирини масъулиятсиз шахсларга топшириб кўйиш оқибатида юз беради ва жамиятни тўлиқ инқирозга олиб келади, ҳамма жойда порахўрлик, ифлослик, олиб сотарлик, ўғрилик, яширин мафия юз беради, жиноятчилик-коррупция кучаяди. Оқибатда социал институтлар фаолият кўрсатишдан тўхтабди. (Оила бўлса тугайди). Бу ҳолатнинг белгилари тезда сезила боради, дастлаб жиноятчилар бошқарув аппаратларидан жой олиб боради ва бу процесс тезлашади, ана шу вақтда олдини олиш мумкин. Бу ҳолатлар олди олинмас, социал институтларда

шахслаштириш бошланмаса, социал бузилишга-социал инкироз, кейин инқилобга ёки сиёсий давлат тўнтарилишига олиб келади.

2 савол. «Ватанимиз истиқлолини янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шон-шаҳратини юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир» - деб таъкидлаган эди Президентимиз.

Ўз Ватанининг муносиб фарзандиман деб билган ҳар бир инсон, айниқса ёшлар фаровон келажак ҳаётини намунали турмушини яратиш учун бурчлидир. Ёшлар шунинг яхши билмоғи лозимки, уларга ҳеч ким тайёр ҳолда бундай ҳаётни мукамал турмушни қуриб бермайди. Уларнинг ўзи бу йўлда тинмай фаолият, меҳнат қилмоғи ва жонбозлик кўрсатмоғи лозим.

Кишилар турмуш тарзи жамият ҳаётининг шундай жиҳатики, у ҳеч қачон кун тартибидан тушиб қолмайдиган масаладир. Турмуш тарзи деганда, кишиларнинг меҳнат соҳасидаги ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларидаги оила ва кундалик ҳаёт фаолиятларининг мажмуаси тушунилади.

Жамият ҳаётининг бу соҳаси социология фанида муҳим ўрин эгаллайди. Турмуш тарзи социологияси махсус назария сифатида жамият ҳаётининг муайян босқичда қўйидаги жиҳатларни ўрганади:

1) Кишиларнинг меҳнат шароити, унинг ижодий характери, қўл меҳнатига нисбатан техникалашган, автоматлашган меҳнат жараёнининг салмоғи.

2) Турмушда моддий неъматларни истеъмол қилиш даражаси, унинг бўш вақти, бунда аҳоли даромадининг ортиб бориши даражаси, истеъмол даражасининг ортиб бориши, яшаш шароити, уй-жой билан таъминланганлиги; аҳолига маиший хизмат кўрсатиш турлари ва уларнинг даражаси, сифати; уй меҳнатини, хусусан, аёлларнинг уйдаги меҳнатини енгиллаштирувчи замонавий техник жиҳозлар билан таъминланганлиги даражаси.

3) Аҳолининг саводхонлик даражаси, таълим даражаси ва сифати, турмуш маданияти даражаси ва унинг замонавийлиги.

4) Аҳоли саломатлиги даражаси, унда аҳолига кўрсатиладиган тиббий медицина хизматининг сифати; оналар ва болалар саломатлигини сақлаш даражаси; ўртача умр кўриш кўрсаткичи; жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш даражаси.

5) Кишиларнинг маънавий камолоти даражаси ва жамият ижтимоий ҳаётидаги фаолияти даражаси ва шу кабилар.

Социологияда турмуш тарзи қўйидаги типларга ажратилиб ўрганилади:

1. Фаол яратувчиликка асосланган ижодий, соғлом турмуш тарзи;
2. Истеъмолчиликка асосланган фаол турмуш тарзи;
3. Ўртамиёна турмуш тарзи;
4. Ноқонунийликка асосланган текинхўрларча турмуш тарзи.

Фаол яратувчиликка асосланган турмуш тарзи-жамият ҳаётнинг барча соҳаларида ижтимоий фаоллик, олий даражадаги фуқаролик иффати, ахлоқий, маънавий ва жисмоний соғлом, меҳнатда ўзаро муносабатда, мулоқотда юксак маданиятлилик, салбий ҳодисаларга муросасизлик билан қарши курашиш, табиатга нисбатан оқилона муносабатда бўлиш, атрофдагиларга нисбатан меҳр-муҳаббатда бўлиш каби сифатларни ўзида мужассамлаштирган бўлади.

Истеъмолчиликка асосланган фаол турмуш тарзининг асосий кўрсаткичларига ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришдаги салбий оқибатлар киради. Ишлаб чиқариш ва истеъмолдаги йўл қўйилган исрофгарчиликлар, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, емирилиши, экологик вазиятнинг кескинлашувига олиб келади.

Моддий ва маънавий бойликларнинг исроф қилиниши жамиятнинг қашшоқланишига олиб келади. Иқтисоднинг оддий нормаларини сақламаслик, тежаб-тергамаслик, моддий, маънавий, жисмоний, молиявий заҳираларни кўр-кўрона, ўйламасдан сарф қилиш, исроф қилиш, сифатсиз, аҳоли эҳтиёжига мос келмаган маҳсулотларни ёппасига ишлаб чиқариш каби фаолият турлари истеъмолчиликка асосланган турмуш тарзининг асосий салбий хусусиятларини ташкил қилади.

Ўртамиёна турмуш тарзи эса фаол яратувчиликка асосланган соғлом турмуш тарзи билан истеъмолчиликка асосланган ижтимоий фаолият ўртасидаги барча усуллари ва кўринишлардаги кўрсаткичларни ифодалайди. Унинг характерли хусусиятларига истеъмолнинг оқилона тарздаги меъёри ўртача фаоллик, турмуш маданиятининг ўртача сифат даражаси киради.

Турмуш тарзининг бу кўриниши жамият аъзоларининг кўпчилигига хосдир.

Ноқонуний тарздаги текинхўрликка асосланган турмуш тарзи эса ижобий ижтимоий ҳаёт тарзига зид ҳисобланади.

Бундай турмуш тарзи ўзгалар ҳисобига кун кўрувчи, носоғлом ҳаёт кечирувчи ва меҳнатсиз даромад олувчиларга хосдир. Афсуски, турмуш тарзининг бу кўриниши жамиятимиз ҳаётида ҳанузгача сақланиб қолмоқда. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан унинг салмоғи янада ошмоқда.

Турмуш тарзи кишиларнинг маънавий дунёси билан ҳам узвий боғлиқдир. Унда кишиларнинг онг ва фикрлаш тарзи ҳам муҳим ўрин тутди. Турли ижтимоий гуруҳ аъзоларининг онги ва фикрлаш тарзи, уларнинг турмуш тарзининг инъикосидир. Чунки кишиларнинг турмуш тарзига мавжуд ижтимоий шарт-шароитлар сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Кундалик ҳаёт фаолиятида уларнинг ахлоқий эстетик қарашлари, хулқи муомаласи, ҳаётий турмуш тасаввурлари уларнинг ички дунёсига, эътиқодига сингиб кетади ва турмуш тарзига, фикрлаш тарзига айланади. Турмуш тарзининг энг муҳим ижтимоий томони жамият аъзоларининг ижтимоий меҳнат, ўзаро муносабатлар, оила, кундалик турмушдаги фаоллиги кишиларнинг жисмоний ва маънавий

имкониятларни атрофдаги табиий ва ижтимоий муҳит билан қай тарзда намоён бўлишидадир.

Ижтимоий синфлар, табақалар, гуруҳлар, миллат ва халқларнинг, ёшлар ва кексаларнинг, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг ўзига хос турмуш тарзи кабилари ўзаро фарқланади. Оила ва айрим кишиларнинг турмуш тарзида миллий қадриятларнинг ўрни катта. Унда доимо миллий рух, ғоя акс этиб туради. Ҳар бир миллат турмуш тарзида миллий анъаналар, урф-одатлар муҳим ўрин эгаллаб, миллий мафкурада унинг ўзига хослигини ифодалайди.

«Турмуш тарзи» тушунчаси «турмуш сифати», «турмуш даражаси», «ҳаёт тарзи» каби тушунчалар билан узвий боғлиқ. Бозор муносабатларига ўтиш даври аҳоли турмуш даражасини сифатини ўрганиш, таҳлил қилиш орқали, у билан боғлиқ бўлган кўплаб ҳаётий муаммолар ойдинлашади. Чунки кишиларнинг турмуш жамияти тараққиётининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий-маданий жиҳатларини ўзида акс эттиради, миллий мафкурада ўз ифодасини топади.

Турмуш сифати тушунчаси турмуш тарзининг сифатий жиҳатларини ўзида ифодалайди. Бу тушунча XX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб ғарб социологиясида катта аҳамият касб эта бошлади. Махсус «турмуш сифатини яхшилаш» дастури ишлаб чиқилди. Миллий даромаднинг аҳоли жон бошига тақсимлаш орқали турмуш сифатининг миқдорий кўрсаткичлари аниқланган.

Турмуш сифати-турмуш тарзининг муҳим таркиби жиҳати бўлиб, инсоннинг ижтимоий ривожланиши, эркинлиги, моддий фаровонлик даражасининг ифодасидир. Турмуш сифати, бу энг аввало моддий ва маънавий жиҳатдан бақувват, соғлом муҳитли оила турмуш тарзи, ҳаёт фаровонлиги, мароқли ижтимоий меҳнат, шахс эркинлиги ва ўзлигини намоён қилиш даражасига боғлиқ бўлиб, кишилар, оила ва миллат ижтимоий гуруҳларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари билан яратилади ва мукамаллаштириб борилади.

Америкалик руҳшунос олим А.Маслоу турмуш сифатининг асосий компонентини кўйидагича кўрсатади: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва маданий ҳарбий соҳадир. Унингча, ҳаётнинг шу соҳалари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик турмуш сифати қай даражада эканлигини белгилаб беради. Айниқса, ҳозирги давр юксак даражадаги турмуш сифатини яратиш учун демографик ва экологик муаммоларни ҳал этиб бориш муҳим аҳамитга эга. Шунингдек, турмуш сифатини юксалишида ахлоқий ва ижтимоий масалалар ҳам марказий ўрин эгаллайди.

Турмуш тарзининг миқдорий ва сифат жиҳатлари ўзаро диалектик боғлиқликдадир. Уларни бир-бирига қарама-қарши кўйиб бўлмайди. Миқдор ўзгаришлар сифати ўзгаришларига олиб борганидек, ишлаб чиқаришни юксак даражада ривожланишига эришмасдан туриб турмуш сифатини юксалтириб бўлмайди.

«Турмуш даражаси» тушунчаси ҳам турмуш тарзининг муҳим жиҳатини ифодалаб, кишилар турмушининг иқтисодий, маданий, таълимий каби жиҳатларда тутган мавқеини англатади. Кишилар турмуш

даражаси аҳолининг моддий ва маънавий жиҳатдан эҳтиёжининг қанчалик қондириб борилиши билан боғлиқ.

Турмуш тарзининг хусусан аҳоли турмуш даражасининг асосий кўрсаткичлари қўйидагиларни ўз ичига олади: аҳолининг ижтимоий таркиби, ижтимоий меҳнат билан таъминланганлик даражаси билан, моддий неъматларни аҳоли ўртасидаги тақсимоти ва истеъмолдаги аҳолининг улуши: соғлиқни сақлаш даражаси: тиббий хизмат кўрсатиш сифати: маиший хизмат кўрсатиш турлари ва сифати: таълим даражаси, мактабгача тарбия муассасаларининг фаолияти даражаси ва сифати: дам олишни ташкил қилиш ва спорт билан шуғулланишнинг қай даражада оммавий тус олганлиги: ахлоқий-эстетик кўрсаткичлар экологик вазият: оила бюджети ва реал даромад кабилар киради.

Иш ҳақининг харид қуввати даражаси ҳам турмуш даражасини баҳолайдиган муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Реал даромадлар аҳоли турмуш даражасининг халқ моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилишининг умумлаштирувчи кўрсаткичи бўлсада, аммо унинг турмуш даражаси тўла кўрсатишга бу ҳали етарли эмас. У яна сотиб олинадиган ва пуллик, имтиёзли, ҳамда текин хизматлардан фойдаланиш жараёни ҳам ўз ичига олган моддий неъматлар йиғиндисини ифодаловчи ҳақиқий даромадлар ҳисобга олингандагина маълум бўлади. У маълум вақт ичида аҳоли тўлаган солиқларни, турли пул йиғимларини, мажбурий тўловларни, жамоат ташкилотларига аъзолик бадалларини чиқариб ташлагандан кейин қоладиган пировард даромад ҳисобланади.

Бозор муносабатларига ўтиш давридаги мавжуд иқтисодий қийинликлар аҳоли турмуш даражасига сезиларли таъсир кўрсатмай қолмайди. Шу жиҳатдан, аҳолининг турмуш сифати, бозор муносабатларининг қанчалик даражада ҳарактерда ривожланишига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Ҳозирда, оила ҳаражатларининг асосий қисмини озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилиш ташкил қилмоқда. Мавжуд демографик вазият ҳам бу муаммони янада кескинлаштирмоқда. Республика миқёсида Фарғона водийси, хусусан, Андижон вилояти аҳолиси зичлиги жиҳатидан бошқа вилоятлардан кескин фарқ қилади. Бу эса, аҳолини иш билан таъминлаш, озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш, уй-жой билан таъминлаш, нарх-навони эса борган сари ошиб бораётганлигини ва шу каби кўплаб ижтимоий муаммоларни кўндаланг қилиб қўйганки, уларнинг барчаси аҳоли турмуш даражасини ва сифатини оширишда қийинчиликлар туғдириш табиий.

Турмуш тарзининг энг муҳим соҳаси кишиларнинг жамиятда моддий ва маънавий даражасини билдирувчи барометр дейин мумкин. Шунинг учун турмуш бу кишиларнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган, моддий ноз-неъматларни истеъмол қилиш моддий-маънавий куч-қувватини яна тиклаш жараёни бўлиб, фаолиятлар соҳаси, моддий-маънавий эҳтиёжларини қондириш усуллари ва формалари йиғиндиси, турли туман таомиллар, маросимлар, урф-одатлар, анъаналарни нишонлаш ва бошқа кишиларнинг ижтимоий ҳаёт нормаларидир.

Шундай қилиб турмуш тарзи социологияси жамият ҳаётининг муҳим соҳасини тадқиқ қилиш орқали мамлакат ижтимоий тараққиётини бошқаришда катта илмий аҳамиятга эгадир.

3 савол. Инсон ижтимоий мавжудот, шу сабабли шахс сифатида у фақат жамиятда ривожланади.

Одам конкрет ижтимоий муҳитда яшайди. У оила аъзоси, социал қатламнинг вакилидир. Унинг бутун ҳаёти коллективда, бошқа кишилар билан муносабатда, алоқада ўтади. Ҳозирга қадар «Ҳар кимнинг қобилиятига яраша, ҳар кимнинг меҳнатига яраша», деган принцип аҳамиятини йўқотмаган, бу принцип бевосита шахснинг қобилиятига, унинг истеъдодига қаратилган.

Шахс белгиларининг 1-группаси – шахснинг, умуман жамиятнинг, иқтисодий ва сиёсий соҳалари билан боғлиқ ҳолда, ҳаётда амалга ошган вазифалари, мақсадлари; барча ижтимоий муносабатларни, давлат сиёсати билан боғлиқ ҳолда амалга ошириш, у билан онгли муносабатда бўлишидан иборатдир.

Шу билан биргаликда шахс ижтимоий манфаатларни биринчи ўринга қўювчи ғоявий шахс сифатида чиқади. Ҳозирги давримизда шахс ўз шахсий манфаатлари билан биргаликда ижтимоий манфаатларни қўшган ҳолда ҳаракат қилади.

Шахс белгиларининг 2-группаси – шахснинг ўз фаолиятига мурожаати билан, ўзининг жамиятдаги ўрнини тушуниши билан боғлиқ. Меҳнат шахс учун воситагина бўлиб қолмай, балки жамиятда ижтимоий фаровонликни таъминловчиси, иштирокчиси сифатида халққа, унинг ишига хизмат қилиш сифатида ҳам намоён бўлади.

Шахс белгиларининг 3-группасига-одамнинг бошқа кишиларга муносабатини ҳарактерлайди. Кишиларнинг мақсадлари ва хулқ-атвор нормаларининг бир-бирига таъсирини анализ қилаётганда шахснинг ана шу томони ҳаммадан кўра кўпроқ намоён бўлади.

Жамият ривожланишида жамият томонидан расмий эълон қилинган мақсад ва нормалар билан жамият аъзоларининг реал хулқ-атвори, улар ҳақиқатда амал қилаётган нормалар ўртасида ҳал қилиш мураккаб бўлган, ҳал қилиб бўлмайдиган низолар мавжуд. Бу низолар асосан социал табақалар: миллатлар, элатлар ўртасидаги доимий бўлиб турадиган ҳолдир, бу эса объектив қонуниятдир.

«Ахлоқ-одобга ҳадис намуналари» китобида бу борада қўйидаги ҳикматларни ўқиймиз: «Кўшнингизга яхшилик қилинг – тинч бўласиз... Ўзингиз севган нарсани одамларга ҳам раво кўринг – саломат юрасиз... Инсон ҳатони кўпроқ ўз тили билан содир қилади... Ташқи кўринишингиз ёки молу-дунёнгизга эмас, балки дилларингизга ва ишларингизга баҳо берилади». Ана шунга ўхшаш ҳикматларда, кишиларнинг юриш-туриши, атрофдагилар билан муносабатингиз ахлоқий асослари, инсон гўзаллигининг умумий мезонлари тўғрисидаги олам-олам маънони ўқиб ва ўзлаштириб олиш мумкин.

Ким қайси лавозим ва вазифада ишлашидан қатъий назар, ўзининг серзавқ, сермазмун меҳнати, яхши кайфияти, бошқаларга ёрдами ва

сахийлиги, камтарлиги, маданийлиги, кадр-қиммати ва хулқ одоби билан, шахснинг кадр-қиммати, маънавий бойлигининг мезони унинг бошқаларга фойдаси учун қилган ва қилаётган меҳнати, жамиятимиз қоидаларига риоя этиш, ижтимоий ҳаётда актив қатнашиши билан белгиланади.

Шахснинг эркин ривожланиши мумкин бўлмаган жамиятда, унинг мукамал етук шахсга айланиши учун зарур шарт-шароит бўлмайди (Айниқса, маънавий етук бўлиши учун).

Масалан, эртадан кечгача меҳнати эвазига арзимаган иш ҳақи оладиган, истаган нарсасини сотиб олишга қурби етмайдиган, дам олиш ва хордиқ чиқаришга вақти ва маблағи етмайдиган, ҳамма нарсаси кўп, ҳаёти тўқис, истаганини муҳайё қилиш имкониятига эга бўлган кишиларнинг маънавиятида ҳам фарқ бўлмасдан иложи йўқ¹.

Бундан ташқари шахсни камол топиши-инсонга хос ахлоқий фазилатлари ҳар бир киши яшаётган муҳитдаги кишилар билан, турмушда, оилада, кўни-қўшничилик ва ёру-биродарликда, жамоат жойларидаги муносабатларда, бошқалар билан бўладиган алоқаси юриш-туриши, муомаласи, кийиниш, дид-фаросати ва бошқа фазилатларида намоён бўлади.

Шахсни ҳар томонлама камол топиш етук бўлиши учун, «ахлоқ», «одоб» нормалари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ҳамжихат иш юритиш ва одамларга фойда келтириш билан гўзалдир.

Шахснинг гўзаллиги ва ахлоқий фазилатлари ҳар бир кишининг талантли ҳамда ижодида намоён бўлади. Чунки, одамлар билан бўладиган муносабатларда ҳам санъат ва ижод зарур.

Ҳар бир шахс ўз атрофидаги кишиларнинг доимий маънавий мададини сезиб турсагина, уюшма, шахс ўртасидаги бундай алоқалар инсон қобилияти ва хусусиятларининг ривожланишига имкон беради. Бундай алоқаларни бузиш эса, аксинча шахснинг ривожланишини секинлаштириш, характери ва руҳий оламида ҳар хил ноинсоний хусусиятларини жонлантириш мумкин. Нисбатан бир хил ишни бажарадиган ташкилот ва жамоаларда хизмат қилувчи кишилар орасидаги мулоқот ва муносабат, айниқса ёшларнинг шахсий хусусиятларини тарбиялашнинг асосий омилларидан биридир. Бундай мулоқот бирор кишини камситиш ёки фақат катта ёшли бўлгани учунгина унга бўйсиниш муносабатлари асосига қурилса, кўзланган натижани бермайд. Италиялик улуғ мутафаккир Данто: «Одам-одамни тарбиялайди дейдилар, гоҳида одам-одамни нақадар тез бузишини кўриб ҳайрон қоласан»², - дея бежиз айтмаган.

Одамлар билан бўладиган муносабатларда ҳам талант ва ижодийлик зарур. Масалан, айтайлик бир кишини камчилик ва ҳатолари учун жамоат, қишлоқ ёки маҳалладошлари ўртасида танқид қилиш лозим бўлиб қолди. Албатта, бундай танқид кишининг шахсиятига, иззат-нафсига қаттиқ тегмаслиги, унинг кадр-қимматини ерга урмаслиги, адолатли, ўринли ва самимий бўлиши керак. Аммо баъзи бир кишилар борки, улар «мен

¹ Қаранг. Х.Шайхова, К.Назаров. “Умуминсоний кадриятлар ва маънавий камолот”, , 1992. 42-43 бетлар.

² Қаранг. Х.Шайхова, К.Назаров. “Умуминсоний кадриятлар ва маънавий камолот”, , 1992. 48-49 бетлар.

ҳақиқатни гапираяпман», - дея дўқ-пўписа қилиб қўполлик билан камчиликни тузатмоқчи бўладилар. Ваҳоланки, бундай қилиш кишининг шахсиятига тегади. Кадр-қимматини ерга уради. Интизомни, оддий, соф дил, камтар ва ростгўй кишилар қиёфасини камтарлик безайди ва куч-ғайрат бағишлайди. Бирор шахс ҳақида гап кетганда, аввало, унинг лавозими, унвони, яъни кимлигига қараб эмас, балки қандай инсонлигига, хулқ-атвори ва инсоний фазилатларига эътибор берилади.

Кимда-ким, оддий ишчи ёки раҳбар бўлишидан қатъий назар камтар бўлса, фақат ўз меҳнатини эмас, бошқаларнинг ҳам меҳнатини қадрласа, ўзгаларни камситмасдан ҳурмат қилса, кишилар кўнглида хушнудлик ва шодлик туйғусини уйғотиш табиий.

Аммо камтарликнинг акси бўлган кибр-ҳавога, манманликка берилган шахслар эса, ўз ютуқларини бўлар-бўлмасга кўкларга кўтариб, бошқаларнинг андак нуқсонидан ҳам куладилар, уларни камситадилар. Бундай шахслар ўзларининг феъл-атворлари билан оқибат натижасида бошқаларнинг назаридан четда қоладилар, ўзларига нисбатан ғазаб ва нафрат уйғатадилар.

Абулқосим Фирдавсий бундай кишиларга қарата:

Хунарингга бўлма кўп мағрур,
Оёғингда мустаҳкамроқ тур

деб ёзган бўлса, Саъди Шерозий:

Ҳаддан ортиқ ловиллаган шам,
Куйдирмоғи мумкин хонумонинг ҳам

деб огоҳлантирган эди¹.

Ҳар томонлама камол топган шахс маъносида: хушмуомалалик, ҳалоллик, ростгўйлик, ҳақиқатпарварлик, инсонпарварлик каби хусусиятлар мужассам ифодасини топган бўлиши муҳимдир, ваҳоланки, ўзаро муносабатдаги қўполлик ишга ҳам, кишилар кайфиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ҳалоллик ва ростгўйлик – шахс ўзининг ижтимоий бурчини чуқур англашда, жамият ва халқ бахти учун унинг йўлида меҳнат қилишда, шахсий манфаат билан ижтимоий манфаатни бирга қўшишида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг 8 декабр 1992 йилда қабул қилинган Конституциямизнинг XII бўлими, яъни «жамият ва шахс» бўлимида шахсининг манфаатдорлик масаласи қўйидаги пунктлар билан давлат томонидан қонулаштириб қўйилган:

1. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқий устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин.

---

¹ Ўша жойда.

2. Мулкдор мулкига ўз ҳошишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

3. Ер, ер соти бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир.

Никоҳ – хотин билан эр ўртасидаги муносабатларнинг тарихан тақозо қилинган формаси бўлиб, уларнинг ўзаро ҳуқуқ, бурч, масъулият ва мажбуриятларини белгилайди. Аниқроғи, никоҳ икки томоннинг оила қонқариндош, жамоа, жамият олдидаги бурч ва маъсулиятини қонун олдида белгилаб беришдир.

Никоҳ ва оила қонунларидаги оналик ва болаликни ҳимоя қилиш нормалари халқаро ҳуқуқда ҳам ўз ифодасини топиб, бу принциплар, масалан, БМТнинг 1976 йил 23 мартда қабул қилинган гражданлик ва сиёсий ҳуқуқларнинг халқаро трактатига сингдирилган.

Оилвий муносабатлар фақат никоҳ ва оила ҳуқуқи билангина эмас, шунингдек ҳуқуқнинг бошқа соҳалари-уй-жой, мерос, гражданлик, меҳнат, пенсия ва жиноят ҳуқуқлари билан ҳам тартибга солинади ва ҳимоя қилинади. Оила ва никоҳ муносабатларини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг никоҳ ва оила ҳақидаги ҳуқуқий нормалари шу ҳуқуқ соҳалари бош ва ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Никоҳ ва оилавий муносабатларни давлат томонидан ҳимоя қилиниши, яъни никоҳнинг икки томон розилиги билан ихтиёрий равишда амалга ошириш мумкинлигини Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрида қабул қилинган Конституциясининг «оила» бўлимининг 63 пунктида қонунлаштирилган¹.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳозирги яъни бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида республикамиз шахснинг маънавий, сиёсий камолотга эришиш учун, иқтисодий томондан мустаҳкам, мукамал бўлиши учун кенг имкониятлар беришга ҳар томонлама ҳаракат қиляпти, буни биз Ўзбекистон Республикамининг «Конституцияси»да ҳам кўрдик, юқорида кўрсатилган фикрлардан етарлича хулоса чиқарилса, шахснинг индивидуал хусусиятлари характери, хулқ-одоби, қобилияти мукамаллашса яхши фазилатларга йўналтирилган бўлса, бундай шахсни ҳар томонлама камол топган шахс деб ҳисоблаш мумкин.

Жамиятда оилавий муносабатлар ҳам ҳозирги давр шароитида, оиланинг моҳияти, мазмуни, ижтимоий ўрни, унинг фаолияти, функциялари, бурчи; жамият олдидаги, фарзандлари олдидаги бурчлари-масалалари асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Жамиятда оила ўзининг социал ўрни вазифаси, моҳияти жихатидан бошқа ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади, камол топади, мустаҳкамланади.

Биз оила муносабатларини ёритишдан аввал, оиланинг келиб чиқиш тарихи ва унинг формаларини изохлаб ўтиш лозим деб, топдик.

¹ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992 й.

Оила тарихи-оила ижтимоий зарурат бўлиб, маълумки, табиатдаги бутун мавжудот, тирик организм борки, барчасининг жуфтликда яшashi ҳаётий қонуниятдир. Ибтидоий замонлар жинсий жиҳатдан тартибсиз яшаш даври эди. Қадим замонларда бир никоҳликдан ташқари, Шарқда кўп хотинликлар, Ҳиндистон ва Тибетда эса кўп эрлилик одат тусига кириб қолганлиги эркак билан аёл ўртасидаги бефарқлик шакли сифатида намоён бўларди.

Фарбда оила тарихини ўрганиш 1861 йилдан, яъни Бахофеннинг «Оналик ҳуқуқи»¹ деган асари чиққан вақтдан бошланади.

Муаллиф бу асарида: кишилиқ жамиятнинг дастлабки даврларида ҳали оила муносабатлари тартибга тушмаганди. Бу эса отанинг ким эканлигини аниқ билишга сира имкон бермасди, шунинг учун насл-насабини фақат хотин томонидан қараб, оналик ҳуқуқига биноан белгилаш мумкин эди.

Шу билан бирга муаллифнинг ёзишича хотинлар зурриётнинг давомчиси сифатида жуда катта эътибор қозонганлар ва иззат-ҳурмат қилинганлар. Бахофеннинг фикрича, хотинлар бундай катта эътибор қозонишлари орасида ҳатто тўла ҳукмронлик даражасига етишганлар.

Оила унинг келиб чиқиши, оиланинг тузилишидаги шарт-шароитлар, никоҳ шакллари ҳақидаги таълимотнинг пайдо бўлишига, айниқса, бу соҳада Мак-Леноннинг «Қадимги тарих очерклари», 1886 йил, «Ибтидоий никоҳ» асарларини, Морганнинг «Инсон оиласининг қариндошлиқ ва қудачилиқ системалари», 1871 йил, «Қадимги жамият» 1877 йилда ёзилган асарларини таҳлил қилиб беради².

Ф.Энгельс оила ва никоҳ тўғрисида фикр юритар экан, Мак-Ленон томонидан ўртага ташлаган «Уч хил никоҳ формаси: кўп хотинлик, кўп эрлилик, бир никоҳлилиқ» масаласини шарҳлайди. Шундай никоҳ ҳукм сурган давр ҳам бўлганки, қабила она томонидан қон-қариндош бўлган бир қанча гуруҳларга, уруғларга бўлиниб, улар ичида никоҳ бутун ман этилган: шунга, бу уруғларга мансуб бўлган эркаклар гарчи қабила ичидан хотин олишлари мумкин бўлсада, бироқ хотинни ўз уруғидан эмас бошқа уруғдан олишлари лозим бўлган эди.

«Оила, -дейди Морган, -фаол асосдир. У ҳеч вақт ўзгармасдан қолмайди, балки жамият кўйи босқичдан юқори босқич томон ривожлана борган сари кўйи шаклдан юқори шаклга ўта боради. Аксинча қариндошлиқ системалари пассивдир; улар узоқ-узоқ вақтлардан кейинги шу давр ичида оилада юз берган жараённи қайд қилади ва оилада кескин равишда ўзгаргандан сўнг улар ҳам кескин равишда ўзгаради,-деб таъкидлайди.

Оиланинг формаларидан яна бири қон-қариндош оила формаси бўлиб, у оиланинг 1-босқичи бўлиб ҳисобланади.

Оиланинг бу шакли фақат аждодлар, ота-оналар билан болалар ўртасида эр-хотинлик ҳуқуқи ва мажбуриятлари бўлмаслигини Морган

¹ Қаранг. Х.Узоқов, Э.Ғозиев, А.Ғожиёв. «Оила этикаси ва психологияси». Т. 1992, 13-14 бетлар.

² Ўша жойда.

изоҳлаб берган. Ҳоллавача, тоғавачча, аммавачча, амакиваччаларнинг ўзаро никоҳига йўл қўйилган.

Жуфт оила формаси, бу формада эркаклар билан зарур узоқ вақтлар жуфт-жуфт бўлиб яшаганлар. Эркакнинг кўп хотинлари орасидаги «севиклиси» бош хотин ҳисобланган; бу эркак бошқа эрлар орасида, мазкур хотиннинг бош эри бўлган; жуфт оила уюшган никоҳларни сиқиб чиқарган, бу босқичда эркак бир хотин билан яшаган, бироқ кўп хотинлилик эркакнинг ўз ҳуқуқи бўлиб қолган, бу нарса кўпроқ иқтисодий сабабларга кўра аёл кишининг қарамлигидан келиб чиққан. Бу тўғрида Морган: «Уруғларнинг қон-қардош бўлмаган аъзолари ўртасида никоҳлар жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан мустақкамроқ наслни вужудга келтиради: тараққий қилувчи икки қабила қўшилади, янги авлодларнинг бош суяги билан мияси табиий суратда катталашиб, ҳар иккала қабиланинг жами қобилиятига мос келадиган даражага келади».

Навбатдаги оила шакли-моногам оила шакли бўлиб, бу оила формаси ҳозирги замон барқарор оила тузилишининг дастлабки кўриниши бўлиб, у инсоний ахлоқ билан боғланган, туғилган болани отаси аниқлиги билан ажралиб туради. Бу оила варварликнинг ўрта босқичи орасидаги даврда жуфт оиладан келиб чиққан, шу боис боланинг отаси ким эканлиги аниқ бўлга. Болалар ўз оталарининг мол-мулкига эга бўлувчи ворислари сифатида ўрин топадилар, бошқача қилиб айтганда улар бу мулкларга меросхўр, деган ҳуқуқга эга бўладилар. Бу қадимдан қолган меросхўрлик, ҳозирги замоннинг барча халқларида яшаб келмоқда, давлат томонидан қонун билан белгилаб қўйилган.

Жамият тараққиётининг сўнги босқичларида оилавий ҳаётнинг ривожланиши-ахлоқий тушунчаларнинг нормаллашуви хотин-қизларнинг тўла эркинлиги ёхуд эркаклар билан тенг ҳуқуқлигининг ҳал этилишида оиланинг замонавий шакли вужудга келиши билан боғланади.

Демак, оиланинг келиб чиқиши ижтимоий зарурат бўлиб, у ўз тараққиётига юқорида кўрсатиб ўтилган шаклларни босиб ўтиб, ҳозирги замон оиласи-қонун, ахлоқ-одоб асосларига кўрилган оила майдонга келади. Оиланинг бу юксак ҳозирги замон шакли жамиятнинг ривожланишига ҳамоҳанг ҳолда ривожланиб бораверади, жамиятнинг ўзгаришларига қараб, у ҳам табиий равишда ўзгараверади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳозирги даврда оиланинг фаолиятини, асосий вазифалари, бурчларини қонунлаштирилган йўналишлари белгилаб берилган¹.

Улар асосан:

1. Оила жамиятнинг асосий буғинидир, ҳам жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга. Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлигига асосланади.

2. Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунга қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар. Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарнинг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш, ўқитишни таъминлайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992 йил. 20-21 бетлар.

3. Фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар. Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофазат қилинади.

4. Вояга етмаган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Шундай қилиб, никоҳ ва оилавий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг никоҳ ва оила кодекси нормалари билан тартибга солинади. Бу қонунларда оила ва никоҳ муносабатларининг асосий принциплари белгилаб берилган.

Бу принциплар қўйидагилардан иборат: яқка никоҳлик принципи. Бу принципга кўра, ҳар бир граждани фақат битта никоҳда бўлиши мумкин.

Никоҳнинг ихтиёрийлик ва ўзаро принципи. Бу принципга мувофиқ, ҳар бир эркак ва аёл ўзига ёққан шахс билан ўзихтиёри билан никоҳга кириши мумкин. Ҳеч кимнинг никоҳга кириши учун бирор шахс мажбурлаши ва зўрлаши билан никоҳдан ўтишига йўл қўйилмайди.

Ажралишнинг эркинлиги. Оила у ёки бу сабаб билан бузиладиган бўлса бу ҳолда эр билан хотин бир-бирлари билан ажралиш ҳуқуқига эгадирлар. Аммо ажралиш иши давлат томонидан назорат қилинади.

Оилада ва оилавий муносабатларда эр ва хотиннинг тенг ҳуқуқлиги. Бу принципнинг мазмуни шуки, шахсий ва мулкӣ ҳуқуқда эр ва хотин тенгдир.

Оилавий муносабатларни ҳал қилишда эр ва хотин баравар ҳуқуқга эгадир. Оиланинг давлат томонидан ҳимояга олиниши, оналикнинг рағбатлантирилиши ҳам оила ва никоҳ ҳуқуқининг асосий принципларидан биридир¹.

Оилада эр-хотин ўртасидаги меҳр-муҳаббат, садоқат, муҳаббат, вафодорлик, бир-бирини ҳурмат қилиш, фарзандлар тарбияси, ота-онанинг фарзандлари олдидаги бурчлари ва аксинча фарзандларнинг ота-оналарни олдида бурчлари ҳақида бизга қадар ўтган буюк алломаларимизнинг ўқтиришлари, насиҳатлари, қолаверса чуқур ҳаётӣ маънога эга бўлган, ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган фикрларини билиш, ўрганиш биз учун муҳимдир.

Улардан айримларининг фикрларини бунга мисол қилиб келтириш мумкин: Олимот ул-Баноит «Муошарият одоби» китобида (Тошкент «Меҳнат», 1991 йилда чиққан) муаллиф оилада эр билан унинг рафиқаси орасида бўладиган одоб ҳақида қўйидагиларни ёзади²:

«Эрлар билан кўркам турмуш қурмоқ учун хотинлар ушбу икки турли нарсани эътиборга олмақлари лозим:

Биринчидан, эрларнинг табиат мижозини ва хулқини яхши билмоқ ва бунинг учун уларни кўп маротаба синамоқ керакдир. Сўнгра ана шунга қараб иш қилмоқ лозим бўлади. Яъни эр бўлган киши қандай нарсалардан хурсанд бўлади-ю, қандай ишлардан кўнгли қолади. Шунинг учун ҳар вақт хотинлар эрларининг табиатларини очиқ билиб, уларнинг ёқтирган

¹ Қаранг. А.Тўхтасинов, Н.Рахимов. «Никоҳ, оила, жамият», Т. 1985. 6-7 бетлар.

² Олимот ул-Баноит. «Муошарият одоби», Т. 1992. 8-бет.

нарсаларини қилишлари ва ёқтирмаган нарсаларини қилмасликлари лозимдир.

Иккинчидан, улар эрларига итоатли хотинлар ҳақида бўлган яхши хабарларни ҳамда итоатсиз хотинлар ҳақида бўлган ёмон хабарларни ҳам билмоқлари лозим бўлади. Шариатимиз эса итоатли хотинларга «эзгу хотинлар» исмини бериб, амаллари баробарига ҳам кўп саволлар ваъда этганлар. Итоатсиз хотинларни «усал, уятсиз хотинлар» деб атаб, дунё кўрган машаққатларидан ортиқ, охиратда ҳам бир қадар азоблар беражагидан хабар берганлар»¹.

Аёлларнинг ҳаётда қандай бўлишлари кераклиги ҳақида буюк аллома Ибн-Синонинг қимматли фикрлари, у киши томонидан ёзилган «Тадбири манзил» асарида уларнинг яхши хулқи бўлиши ҳақида қўйидаги фикрларни айтган:

1. Хотин киши билимли бўлсин
2. У динга ишониши керак
3. Уятли, шарм-ҳаёли
4. Табиатан жасур
5. Ўз эрини қаттиқ севиши
6. Туғиш ва бола тарбияси ҳақида ўйлаши
7. Эзма бўлмаслиги
8. Ўз эрига бўйсиниши
9. Тўғри, камтар ва фаросатли бўлиши
10. У ҳеч вақт ўз шаънига доғ туширмаслиги
11. Эри билан эҳтиёткор бўлиб, унинг ҳурматини жойига қўйиб муомила қилиши шарт
12. У ўз вазифасини ва бурчини яхши билиши
13. Хотин оила ҳўжалигидаги нарсалардан тўғри, тежаб фойдалана билиши
14. У ўз табиати ва яхши томонлари билан эридаги камчиликларни йўқотиши керак².

Ибн Сино аёлларимизга ана шундай мураккаб ва ҳаётий вазифаларни юклайди. Уни бу вазифалар қанчалик оғир бўлмасин у оилани мустаҳкамлашда асосий восита хизматини ўтайди.

Оиланинг асосий муҳим вазифалардан бири фарзанд тарбияси, уни соғлом, бақувват, ҳар томонлама камолга етган, маънавий бой, ахлоқий пок ва жисмоний соғлом кишиларни тарбиялаш илк бор оилада амалга оширилади. Шу боис ҳозирги кунда оила ва ундаги ўзаро ахлоқий муносабатлар, хусусан, бола тарбияси масалалари айнан шу куннинг долзарб ва ижобий ҳал этиши лозим бўлган муаммолар қаторидан ўрин олган. Зеро оилада турмушнинг яхши ташкил этилган муайян ички тартиби, яъни меҳнат, дам олиш, овқатланиш, ўқув машғулотлари, ўйинлар, сайр қилиш, маданий кўнгил очиш кабилар кўнгилгидек ички интизомни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам доимо, ҳар қандай шароитда ҳам оилада ўзаро нормал муносабатларни сақлашга, унда соғлом

¹ Ўша жойда. 8-9 бетлар.

² С.Рахимов. «Абу Али Ибн Сино – таълим ва тарбиялаш ҳақида». Т. 1967, 93-бет.

вазият ўрнатишга ҳаракат қилиш лозим. Чунки, оилада шундай соғлом вазият бўлмас экан, бола тарбиясида ҳам, эр-хотин ўртасидаги муносабатда ҳам, қўйинки, оиланинг бошқа аъзолари ўртасида ҳам тотувлик бўлмайди, бунинг оқибатида ҳар хил кўнгилсиз воқеаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бобокалонларимиздан Юсуф хос Ҳожиб – «Оиладаги энг улуғ фазилат эзгулик ва гўзал хулқдир. Иккинчиси – ростлик, учинчиси – ҳаёт ҳисобланади. Мана шу уч фазилат бирлашса, киши бахтиёр бўлади, қут-иқбол унинг ҳузурига бош уриб келади»,¹ – деб айтган эдилар. Халқ муаммоларидан: «Фарзанд азиз-одоби ундан азиз» ўз ўрнида айтилган.

Ҳозирги давр барча соҳадаги каби оила ота-она ва болалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласини, фарзандлар тарбияси масаласини тўғри ва ижобий ҳал этишни кўндаланг қилиб қўймоқда. Бу муаммони кишини маънавий жиҳатдан юксалтириш асосидагина ҳал қилиш мумкин. Зеро оила жамиятнинг ажралмас зарур қисмидир.

Шундай қилиб, оила иккита катта ўлкан ижтимоий вазифани: фарзандларни дунёга келтириш ҳамда уларга тўғри тарбия беришни йўлга қўяди. Сўнгги вақтда оила ва болалар тарбиясида анчагина муаммолар йиғилиб қолганлиги кузатилади. Бунинг олдини олиш мақсадида, чоратадбирлар, яъни 1989 йил 28 феврал ва 1 март кунлари Тошкент шаҳрида «Ёшлар ва ўсмирлар ўртасида, уларнинг тарбиясида мактаб, оила, меҳнат жамоалари ва жамоатчилик ҳамкорлик ишини такомиллаштириш» мавзусида ўтказилган жумҳурият миқёсидаги илмий-амалий конференцияни айтиш мумкин. Бир қатор методик қўлланмалар: «Оилада бола тарбияси», «Оилада руҳий ёрдам», «Оилавий муносабатнинг тиббий жиҳатлари», «Оилани ривожлантиришнинг регионал хусусиятлари» каби қўлланмалар тавсия этилди.

Айниқса, жаҳонда оила ва болалар тинчлиги, осойишталигини янада мустаҳкамлаш мақсадида 1989 йил 17 майда Тошкентда Осиё-Тинч океан региони мамлакатлари хотин-қизлар жамоатчилигининг «Хотин-қизлар тинчлик учун» мавзусидаги анжумани бўлиб ўтиши катта аҳамиятга эга.

Кейинги пайтда телевидение ва радио эшиттиришларида ҳам оила тарбияси мавзусига катта аҳамият берилмоқда, чунончи: «оталар сўзи-ақлнинг кўзи», «қари билганни пари билмас», «ҳаёт ва замон», «одобнома», «Қадриятлар» каби кўрсатувлар шулар жумласидандир.

Бола тарбиясида энг аввало оила ҳаётини тўғри йўлга қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ростгўйлик, самимийлик, садоқатли ширин сухан бўлиши бола камолотида беқиёс ҳаётий муҳим воситадир, бу борада «Ҳадис» намуналарида бундай дейилган: «Гапларнинг ёмони бу ёлғончиликдир, ёлғонни ҳазил билан ҳам, жиддий ҳам гапириб бўлмайди. Ота ўз болаларига бирон нарсани ваъда қилиб кейин бажариб қўйсин. Ростгўй одамга яхши баҳо, ёмон одамга ёмон берадилар. Чақимчилик ҳам ёмон иллатдир, чунки у туфайли одамлар ўртаси бузилади². Айрим ота-оналар, айниқса оталар фарзандлари олдидаги бурчини оилани фақат

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг», Т. 1990, 38-бет.

² Қаранг. «Ахлоқ – одобга оид ҳадис намуналари». Т. «Фан», 1990, 46-бет.

моддий жихатдан таъминлашгина тушинадилар. Оталик бурчи фақат оно топиб келишдан иборат эмас-ку.

Халқ болаларнинг ҳатти-ҳаракатига, қилиқларига баҳо берар экан, доимо уларнинг ота-оналарига ўхшашлик томонларини қидиришган. Халқимиз орасида «онасини кўру-қизини ол» ёки «отасининг ўғлида» деган гапларнинг юриши фикримизнинг асосидир.

Ўзбек халқига хос бой урф-одатларни ҳам ҳозирги кунга келиб, болаларимиз у ёқда турсин ҳатто айрим ота-оналарнинг ўзлари ҳам билишмайди, билишса ҳам амал қилишмайди. Шундай экан ушбу оилаларда тарбияланган болалардан бу ҳақда нимани ҳам талаб қила оласиз.

Ҳайриятки, эндиликда ана шу йўқотилган ажойиб шарқона анъаналаримиз тикланмоқда. Зеро бу ёшларимизни ўз халқига, ўз Ватанига, ўз миллий анъаналарига чексиз ҳурмат руҳида тарбиялашда беқиёс ҳазина бўлиб хизмат қилиш мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси бўйича никоҳлар умумий сони ўсиши билан ажралишлар умумий сонининг ҳам ўсаётганлиги ташвишлидир. Республика бўйича умумий кўрсаткичга нисбатан Андижон вилояти бўйича умумий кўрсаткичга нисбатан оила қуриш ва ажралишлар миқдори ўтган уч йил мобайнида сезиларли даражада камайган.

Ўзбекистонда никоҳ ва ажралишлар сони

Йиллар	Никоҳлар сони, минг	Ажралишлар сони, минг	Ҳар 1000 аҳоли ҳисобига	
			никоҳлар	ажралишлар
1980 йил	173,6	22,5	10,9	1,4
1985 йил	200,8	26,1	11,0	1,4
1990 йил	217,1	29,9	10,6	1,5
1992 йил	270,3	33,4	12,9	1,6
1993 йил	235,9	32,8	11,0	1,5

Андижон вилояти бўйича никоҳ ва ажралиш сони

Йиллар	Никоҳлар сони, минг	Ажралишлар сони, минг	Ҳар 1000 аҳоли ҳисобига	
			никоҳлар	ажралишлар
1993 йил вилоятда шаҳарлар	22468	1785 7,9%	11,2	0,8
	5967	1172 19,2%	11,9	2,3
1994 йил вилоятда шаҳарлар	14487	1344 9,2%	7,3	0,7
	4627	886 19,2%	9,2	1,8
1995 йил				

вилоятда	16485	1163	7,5%	8,0	0,5
шаҳарлар	4057	567	14,6%	7,2	1,2

Оилавий ажралишнинг асосий сабаблари нималар?

Ажралишларнинг тарафдорлари кўпроқ ким: эркакларми ёки аёлларми. Қайси бирлари кўпроқ айбдор, ҳозирда қандай омиллар оилавий қўйди-чиқдиларга сабаб бўлмоқда.

Олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларига кўра оилавий ажралишлар 70 фоиздан аёлларнинг, фақат 30 фоизида эса эркакларнинг даъвогарлиги асосида содир бўлмоқда.

41,4 фоиз ажралишларнинг асосий айбдори эркаклар, 26,8 фоизида аёллар, 24,5 фоиз ҳар икки томоннинг ўзаро келиша олмаганлиги сабали, 7,3 фоизини эса келин билан қайнона ўртасида келишмовчилик бўлганлиги оқибатида оила бузилмоқда.

Ҳозирда қўйидаги омиллар оилавий ажралишларга кўпроқ сабабчи бўлмоқда:

1. Эр ўз оиласини моддий ва маънавий жиҳатдан қўлламаслиги, эрлик бурчини, оила бошлиғи сифатидаги масъулиятли вазифасини бажармаётганлиги туфайли
2. Эрнинг спиртли ичимликка, наркотик моддаларни истеъмол қилишга берилганлиги ва натижада соғлом оилавий муҳитнинг бузилиши оқибатида
3. Аёлларнинг ўз эрига нисбатан кўпол муносабатда бўлиши, эрни эр ўрнига кўрмаслиги, менсимаслиги ва оилада аёллик бурчини ҳис қилмаслиги натижасида
4. Эр-хотин ўртасида ўзаро ҳурматнинг йўқлиги, ҳарактернинг тўғри келмаслиги, оддий муаммо маданиятини билмасликлари.

Олиб борилган социологик тадқиқотларимиз шундай бирор қонуниятли ҳодисани тасдиқламоқдаки, унга кўра, оилавий ҳаётда ўзларини бахтли деб ҳисоблаган аёллар-булар иш жойида муваффақиятга эришган, ҳар томонлама қизиқишга ва қобилиятга эга бўлган, мустақил, ташқи кўринишидан келишган гўзал бўлган аёллар эмас, балки жиддий юмшоқ кўнгилли, ўз оиласига жонкуяр, чекинувчан бир гапдан қоладиган аёллар экан. Ўзбекибор берилса ҳақиқий оилавий бахтга эришиш омиллари асосан ахлоқий муносабатларга бориб тақалар экан.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида оила билан боғлиқ бўлган ижтимоий муаммоларни ҳал этиб боришдан социологик илмий-амалий тадбирлар ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Бизнингча, қўйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур:

1. Вилоят ва шаҳар ҳокимлиги қошида «оила хизмати» бўйича бўлим ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Унда асосий мақсад социологик тадқиқотлар натижаларига асосланган ҳолда оила мустаҳкамлигини ошириш.

2. Никоҳнинг ролини кўтариш, никоҳ олдида эр-хотин масъулияти, бурчига бўлган талабни ошириш

3. Маҳалланинг, маҳалла ва гузарларда оқсоқол-кекса кишиларнинг ролини, уларнинг таъсирини ошириш

4. Қон-қариндош-уруғ, оға-иниларнинг ролини жамоатчилик билан бирга масъулиятини ошириш, оилага улар таъсирини ошириш йўлларини амалга ошириш

5. Оила, никоҳ, ахлоқ, ҳуқуқ ва қонуннинг мутаносиблигини такомиллаштириш ҳозирги муҳим-долзарб вазифалари бўлиб қолиши зарур.

Тема бўйича назорат саволлар:

1. Социал институтлар нима?
2. Шахс нима, моҳияти нимадан иборат?
3. Шахс группаларини шарҳлаб беринг.
4. Ҳар томонлама камол топган шахс деганда нимани тушунаси?
5. Оила нима? Никоҳнинг асосий функциялари, моҳиятичи?
6. Никоҳ нима? Никоҳнинг асосий принциплари.
7. Бурч нима?
8. Турмуш нима?
9. Ҳозирги даврда турмушнинг асосий муаммолари деганда нимани тушунаси?

Адабиётлар рўйхати

1. «Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси» Тошкент, 1992 йил.
2. И.А.Каримов «Истиқлол йўли, муаммолар ва режалар» Тошкент, 1992 й.
3. И.А.Каримов «Иқтисодий ислоҳот, масъулиятли босқич» Тошкент, 1994.
4. Х.Узоқов, Э.Ғозиев, А.Тожиев «Оила этикаси ва психологияси» Тошкент, 1992 йил.
5. Ш.Шайхова, К.Назаров «Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот» Тошкент, 1992 йил.
6. А.Тўхтасинов, Н.Раҳимов «Никоҳ, оила, жамият» Тошкент, 1995 йил.
7. М.О.Иномова «Фарзанд-ниҳол, ота-она-боғбон» Тошкент, 1993 йил.
8. Олимот ул-Баноит «Муошариат одоби» Тошкент, 1991 йил.

Таянч иборалар:

- Жамиятнинг социал институтлари-у жамиятда инсонлар яшайдиган фаол меҳнат қиладиган, ўз-ўзини, роли, кўпайиши ва мавқеини аниқлайдиган муассасалар.

- Шахс-жамиятда фаоллашган, моддий ноз-неъматлар яратадиган инсондир.

- Инсон-бу ижтимоий мавжудотдир.

- Оила-бу ижтимоий жамиятнинг бошланғич ячейкасидир.
- Никоҳ-икки томоннинг жамият, маҳалла, оила аъзолари олдидаги ота-она, қариндош уруғлари ўртасидаги мавқеини, маъсулияти, унга содиқ бўлишлигини қонун олдида уларнинг ўзаро бурч ва маъсулиятини расмийлаштиришдир.
- Турмуш-бу моддий ноз-неъматлар ишлаб чиқаришдан ташқари инсон шахснинг ҳамма кўринишларидир.

СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УМУМЛАШТИРИШ

Р Е Ж А :

1. Социологик тадқиқотлар тушунчаси, уни ташкил этиш, ўтказиш дастури ҳақида
2. Аниқ социологик тадқиқотларни ўтказиш усуллари, турлари ва социологик мониторинг ҳақида
3. Социологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш, умумлаштириш ва унинг аҳамияти

1 савол. Социология фанида ижтимоий жамият тараққиёти жараёнида юз берадиган ҳодиса ва воқеаларни, унинг мураккаб муаммоларини аниқ ва объектив асосда тўғри ўрганиб таҳлил этишда эмпирик социологик тадқиқот алоҳида аҳамиятга эгадир. У сиз фанни ўрганиш, атрофлича фикр ва хулосалар бериш, ижтимоий гуруҳлар, шахслар улар фаолиятлари, индивидлараро алоқа ва восита муносабатларига аниқ ва тўғри баҳо бериб бўлмайди. Шу сабабли эмпирик социологик тадқиқотлар социология фанида марказий ўринни эгаллайди.

“Эмпирик” – сўзи қадимги юнон сўзидан олинган бўлиб “тажриба”, “тажриба ўтказиш”, “тажриба натижалари” маъноларини англатиб социологик тадқиқотларнинг амалий натижаларини таҳлил қилиш умумлаштириш, зарурий хулоса ва таклифлар ва аниқ тавсиялар беришдан иборатдир. Айниқса социология тадқиқотларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларни, маълумотларни излаб топиш, таҳлил қилиб аниқлаб, тўплаб илмий, назарий ва амалий фикрлар беришдан иборат бўлиб, бу эса социология фанидан муҳим аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий ҳужжатлар, маълумотлар (фактлар) деганда назарий ва илмий асосланган, амалий жиҳатдан тасдиқланган, муайян вақт давомида реал ижтимоий ҳодиса ва воқеликнинг алоҳида жиҳатларини тасниф қилиш орқали олинган реал натижаларга эга бўлган маълумотларга – ахборотларга айтилади.

Социология фанидан эмпирик тадқиқотлардан фойдаланиш ХХ асрнинг 50-60 йилларида АҚШда кенг тарқалиб, Ғарбий Европа ва бошқа бир қатор мамлакат социологиялари томонидан кенг қўламда қўлланилган ва қўлланилмоқда.

Ҳозирги шароитда мустақил ва суверен Ўзбекистонимиз тараққиётида кучли ҳуқуқий давлатдан кучли фуқаролик ҳуқуқий демократик жамият қуриш сари, аста-секин бозор муносабатларига ўтиш жараёнида социология фанида эмпирик социологик тадқиқотларга алоҳида эътибор беришни таққоза этмоқда. “Ишончим комилки, вақти-соати келиб, бугунги ўтиш даври учун зарур бўлган кучли давлат функциялари ва аломатлари аста-секинлик билан тадрижий равишда кучли жамият зиммасига ўтади”¹ - деб таъкидлаган эди Республикамиз Президенти. Чунки жамиятимиз ҳаётида жиддий ўзгаришлар рўй бераётганлиги, жамият аъзолари ўртасидаги, миллатлараро алоқа ва муносабатлардаги ижобий ўзгаришларни амалий социологик тадқиқотлар асосида илмий ўрганишни, назарий ва амалий хулосалар чиқаришни, жамиятни илмий бошқариш зарурлигини ҳозирги кун тараққиёти талаб этмоқда. Бу эса бевосита социология фанининг предмети, мақсади ва вазифасидир.

Жамиятимиз тараққиёти жараёнида мавжуд ва юз берадиган ижтимоий муаммоларни ўрганиб, таҳлил қилиб, хал этиб боришда, жамиятни ижтимоий ривожланиб, унинг келажаги учун мақсад ва таклифлар (прогноз) бериш, жамиятни илмий бошқариш зарурлиги ҳақида амалий хулосалар беришда эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказиб ижобий, объектив, аниқ натижаларга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Чунки, - деб таъкидлайди йирик социолог олим Энтони Гидденс, - “тадқиқот методологияси натижалар талқини ва олинган маълумотлар таҳлилининг мантиқий кетма-кетлигини белгилайди. Тадқиқот усуллари – бу ижтимоий дунёни ўрганишда қўлланиладиган ҳақиқий усуллардир”².

Эмпирик социологик тадқиқотларнинг сифат натижалари ва самарадорлиги юқори бўлишлиги, амалий тажрибаларнинг олинган ҳамма маълумотларнинг тўғри ва ишонарли бўлиши муҳим илмий аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли унинг методологик – услуб ва услубиятига, илмий асосланганлигига алоҳида эътибор бермоқ лозимдир. Бу ҳолат эса илму-фанда муҳим аҳамиятга эга бўлган, тўпланган ҳамма маълумотларни маълум йўналишга солишда, илмий программа – дастур асосида ва алоҳида аниқ методологик – эмпирик тадқиқотларнинг назарий-амалий методологиясига асосланган илмий дастур энг муҳим ва зарурий ҳужжат ҳисобланиб, шу дастур асосида эмпирик социологик тадқиқотлар олиб борилади.

Илмий асосланган дастур ўзида муаммоларни акс эттириши ва амалда нималарни қўллаши мумкин. Илмий-тадқиқот дастури асосан икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда назарий ва методологик жиҳатдан асосланган бўлиб, бу бўлимни назарий методологик бўлим ва иккинчи бўлимни эса, амалий услубий бўлим сифатида талқин қилинади.

¹ И.А.Каримов. “Кучли давлатдан кучли жамият сари”, Тошкент, 1998, 100-бет

² Энтони Гидденс “Социология”. Тошкент, 2002. “Шарқ” нашриёти, 757-бет

Бу бўлимни бир қатор ўқув адабиётларида иш тартиби (процедура) бўлими ҳам деб таърифланади. Дастурнинг биринчи бўлимида бажариладиган ишлар асосан проблемали мавзу танлаш, тадқиқот объектини аниқлаш характерлаш, мақсад ва вазифаларни белгилаш, предмет ва фараз қилиш соҳаларини аниқлаб режалаштиришдан иборатдир. Дастурнинг иккинчи бўлимида эса асосан маълумотларни тўплаш усули ва услубларини баён этиш, тўпланган материалларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш, таклиф ва тавсиялар беришдан иборатдир.

Илмий дастурнинг бажарилиши зарур бўлган пунктларини таниқли иқтисодчи олим Н.С. Алиқориев қуйидагича кўрсатади. Яъни, назарий-методологик бўлимда муаммо қўйиш; тадқиқот мақсади ва вазифаларини аниқлаш; тадқиқот объекти ва предметини аниқлаш; муаммонинг назарий таҳлили; асосий тушунчаларини белгилаш; объектнинг системал таҳлили; тушунчаларни назарий ва эмпирик интерпритация ва гипотезани аниқлаш каби йўналишлардан иборат бўлишини кўрсатади. Иш тартиби (процедура) бўлимига эса – тадқиқотнинг принципиал режасини тузиш; тадқиқот тўплаш методи ва техникасини танлаш; танланган методларни тузиш ва асослаш; олинган билимларни гипотенуза бўйича анализ усулларини белгилаш; объект тадқиқотини ўтказиш; хулосаларни белгилаш, янги тушунчалар, фактлар, назариялар, тенденцияларни ифодалаш¹ каби пунктлардан иборат бўлишлигини кўрсатади ва ҳаммасини асосли равишда таҳлил қилиб берган. Ушбу муаммони, яъни эмпирик социологик тадқиқотни инглиз социолог олими Энтони Гидденс эса биринчидан “изланиш ишлари ёки стратегия сифатида умуман тадқиқотларни режалаштириш ва ўтказишни, яъни тадқиқот стратегиясидан ва иккинчидан, тадқиқот методологиясидан иборат эканлигини кўрсатиб² унга таалукли йўналишларни алоҳида-алоҳида таърифлаб беради³. Иккала авторнинг ҳам ўзларига хос миллийлик хусусиятларига мувофиқ фикрлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, талабалар, социал тадқиқотлар олиб борувчилар ва социология билан қизиқувчилар учун фойдалидир.

Демак, илмий дастурни амалий бажариш учун қандай йўналишлар асосида бажарилишидан қатъий назар, социолог олимлар ўз олдиларига муайян бир масалани, яхлит мақсадли вазифани бажаришни шарт қилиб қўядилар. Бу ҳолат бевосита мавжуд муаммонинг қўйилишидан бошланади.

Жамиятда мавжуд бирон-бир муассаса, корхона ёки ташкилот ўз тараққиёти жараёнида биронта муаммони ҳал қилиши зарур бўлиб қолади ва у ижтимоий буюртмачи сифатида намоён бўлади, бу буюртма илмий асосланган билимни тақоза этади. Бундай билим буюртмачида бўлмаганлиги сабабли профессионал билимга эга бўлган социолог олим ёки мутахассисларга эҳтиёж туғилади. Демак, мавжуд илмий дастурга асос бўлаоладиган муаммо амалий жиҳатдан (муассаса, корхона ёки ташкилот) ҳал бўлиши мумкин бўлмаслиги, амалий воситалар имкони бўлмаганлиги

¹ “Умумий социология”. Тошкент. 1999. 147-бет

² Қаранг. Энтони Гидденс “Социология”. Тошкент. 2002. 757-бет

³ Қаранг. Ўша жойда. 757-787 бетлар

сабабли илмий-тадқиқот ўтказишга, илмга эҳтиёж туғилади ва илмий асосда ҳал этишга мурожаат қилади. Бу ҳолат, яъни илмий-тадқиқотга мурожаат ижтимоий буюртма деб аталади, уни бажариш эса социолог-тадқиқотчи ташаббуси, бевосита иштироки билан икки йўналишда ҳал этилади.

Биринчиси – ижтимоий буюртма ва иккинчиси эса социолог ташаббуси – иштироки асосида амалга оширилади. Бу ҳолат эса муаммонинг қўйилиши сифатида намоён бўлади. Бу борада социолог Энтони Гидденс – аввалги тадқиқотларда мазкур савол равшанланган ва бошқа адабиётларни ўқиб чиққан бўлса етарли, - дейди. Агар мазкур муаммо борасида аниқлик бўлмаса, тадқиқотчи бошқа тадқиқот натижаларини ўрганиб, ўз муаммосига қандай ёрдам беришини аниқлаш кифоя бўлади, - дейди. Бу ҳолат эса муаммо қўйилишига сабаб бўлади.

Муаммо қўйилгандан сўнг эса тадқиқот мақсад ва вазифаларини аниқлашга киришилади. Илмий муаммога қўйиладиган ва кутилидиган мақсад бу аввал инсон тафаккурий онгидан олдин пайдо бўлиб, уни қандай амалга ошириш даражалари аниқланиб, унинг ўрганилиш жараёни даражаси, ижтимоий манфаатли томонлари, объект ривожланиш ва ривожлантириш турлари, тузилма ва ўзгарувчанлик соҳалари тенденциялари, назарий ва методологик услуб самарадорлиги, ҳуқуқий-сиёсий, маданий ва илмий хулосаларини олиш каби маслаҳатли жараёнларини ўз ичига қамраб олади ва бу эса муаммонинг умумий тадқиқот мақсади ҳисобланади. Иқтисодчи олим Н.С.Алиқориев тадқиқот мақсадини “объектив ривожланишининг турлари, тузилмаси, ўзгарувчанлиги ва тенденциялари эмпирик тадқиқотнинг умумий мақсади ҳисобланади”¹- деб таъриф беради.

Эмпирик тадқиқот мақсади асосланган ҳолда аниқ бўлгандан сўнг бу мақсадни амалга ошириш учун вазифа белгиланиб, тадқиқотлар қандай ўтказилади, мақсадга қандай эришилади, эмпирик ёки илмий тадқиқотни нимадан белгилаш керак, назарий-илмий, методологик ва методик характерга эга бўлган масалалар² қандай ҳал қилинади каби саволларга жавоб берилиб, сўнг мақсадга мувофиқ вазифа аниқ белгиланади. Албатта мақсадга мувофиқ вазифа аниқ бўлганда тадқиқотчи асосий ва асосий бўлмаган масалалардан келиб чиқадиган вазифаларга ҳам жиддий эътибор бериш талаб этилади.

Бу ҳолат аниқ бўлгандан кейин эмпирик тадқиқотнинг навбатдаги йўналиши, яъни объекти ва предмети аниқ бўлиб уни атрофлича ўрганилиб, унинг ижтимоийлиги характерига тўғри танлашига сабаб бўлади. Тадқиқотчи эмпирик тадқиқот объекти ва предметини аниқлашда муаммога мувофиқ, унинг ижтимоий характерга эга эканлигига асосий эътиборини қаратмоқ керак. Тадқиқотчи муаммонинг предмети, унинг объектдан келиб чиқишини объект предметдан кенгроқ бўлишини ва у муаммога боғлиқлигини унутмаслик керак.

¹ Умумий социология. Тошкент. 1999. 148-бет

² Қаранг. Умумий социология. Тошкент. 1999. 149 бет

Шу билан бир қаторда эмпирик тадқиқотга асос бўладиган муаммода назарий билимлар ҳам талаб қилинишини ҳисобга олганда объектив ва предмет тўғри келиб, бу предметлар бевосита назарий билимлар билан тўлдирилади. Аммо предмет муаммо ва объектнинг тадқиқ қилинадиган, эмпирик тадқиқотга асос бўладиган соҳасидир.

Предметни эмпирик тадқиқот қилишда назарий билим муҳим аҳамиятга эга бўлиб, назарий таҳлил нафақат предмет, балки муаммо ҳақидаги барча билимлар мужассамлашади, муаммонинг ҳар томонлама ўрганилган ва ўрганилмаган соҳалари аниқ бўлади, изланаётган жараён моҳияти ҳақида аниқ концепция яратилади ва асосий тушунчалар танланади ва аниқланади¹. Тушунчалар асосида муаммога таалуқли бўлган, уни ҳал қилишга алоқадор ҳамма эмпирик тадқиқотларнинг тафаккурий махсули ётади. Унинг маълум бир қисми (кўпроқ жамиятга нисбатан табиатга боғлиқ томонлари) гипотезали ҳолатда намоён бўлиши мумкин. “Гипотеза – бу тадқиқотчини қизиқтираётган ҳодисалар ўртасида қандай алоқа мавжудлиги борасидаги тахминлардир”² – дейди инглиз олими Энтони Гидденс. Давом этиб, “тадқиқот самарали бўлиши учун, гипотеза шундай тузилиши керакки, олинган фактик материал уни текшириш имконини берсин”³ – деб таъкидлайди олим. Аммо социал тадқиқотда гипотеза реал социал ҳаётга яқин ва асосли бўлиши ҳам керак. Ўшандагина эмпирик тадқиқот ҳаётий, тўғри натижа беради, предметни илмий таҳлил этишда қўл келади. Ўрганилаётган муаммо бўйича илмий фараз – гипотеза ушбу муаммонинг назарий жиҳатдан тайёр бўлишининг яқунловчи қисми ҳисобланади. Умуман олганда гипотеза – фараз муаммонинг ижтимоийлиги, ҳодиса таркиби ёки унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик соҳаларини илмий асослашга ҳаракат қилиш ҳисобланиб, тадқиқ этилаётган объектни илмий асослашга ёрдам бериб, аниқ маълумотлар тўплашга ёрдам беради, эмпирик тадқиқот учун зарурий маълумотлар тўплаш ва таҳлил қилиш учун мантиқий, тафаккурона асос бўлиб кераксиз маълумотлар тўплашдан сақловчи воситадир.

Таниқли иқтисодчи олим Н.С. Алиқориев “Гипотеза – бу объектни ўрганилаётган хусусиятлари ҳақидаги илмий таҳлил гипотеза тушунтирувчи, таърифловчи ва олдиндан айтиб берувчи, яъни гипотеза прогнозларга бўлинади. Таърифловчи гипотезалар бу объектни тузилмаси ва элементлари ҳақидаги таҳлилни компонентларни миқдорий боғлиқлиги элементлараро алоқалар тури ва характери ҳақида маълумот беради”⁴ – деб таъриф беради.

Демак тадқиқотчи илмий фаразга мувофиқ илмий изланишлар олиб борса мавжуд фараз-гипотезанинг тўғри ёки нотўғрилигини исботлаши, муаммони ҳал қилишга хизмат қилиши мумкин. Шу сабабли гипотеза

¹ Қаранг. Умумий социология. Тошкент, 1999, 150 бет

² Энтони Гидденс. Социология. Тошкент. 2002. 758 бет

³ “Умумий социология”. Тошкент. 1999. 152 бет

⁴ Уша жой. 150 бет

ажойиб ва муҳим илмий имконият бўлиб илмий жиҳатдан ҳам яқуний исбот қилинмаган имкониятдир.

Албатта предметнинг илмий жиҳатдан тўғри танлаб олишда абстрактлаштириш усулининг ролини ҳам эътиборга олиш талаб этилади. Бу эса тадқиқотчининг бевосита қобилиятига боғлиқдир.

Абстрактлаштириш – бу предметнинг (ўрганилаётган муаммонинг) у ёки бу хусусиятларидан муҳим эмаслигидан иборат бўлган энг зарурий қисмини иккинчи даражасидан ажратиб олишга айтилади. Абстрактлаштиришнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, ўрганилаётган муаммо предметнинг умумий хусусиятларини, жумладан ижтимоий ҳолатдаги маънавий ўтмиш қадриятлар, урф-одатлар, манфаатларнинг абстракт назарий тушунчаларини ифодалаш имкониятини вужудга келтиради. Жумладан, жамиятда турли хил ижтимоий ҳодиса ва воқеалар узлуксиз юз бериб туради. Улардан инсонларга боғлиқ бўлган соҳалардан бири аҳоли миграцион жараёнини тадбиқ этиладиган бўлса, бу ҳолат умумий муаммо бўлиб, объект эса муайян ҳудуддаги аҳолининг бутун қатлама (миллий таркибидан қатъий назар) нинг кучиш жараёни ҳисобланса, предмети эса аҳолининг миграцион жараёнларда иштирок этишининг ижтимоий-руҳий, иқтисодий, маънавий ва табиий омиллари ҳисобланиб, ана шу аҳолининг маънавий-руҳий ҳолатларига боғлиқ қадриятлари, урф-одатларининг ўтмиш билан боғлиқлиги, туб аҳолининг унга садоқатлиги, уларнинг кўчиш миграцион жараёнга боғлиқ муносабатлари (кўплаб туб аҳоли ҳамма миллатларда ҳам учрайди) ўтроқ бўлиб, унга мослашиб кўчириш сиёсатига норозилик кайфиятига сабаб бўлган омиллар, қанчалик бўлмасин абстрактлашишга асос бўлади. Мақсад ва вазифа аниқ бўлиб ана шу миграцион жараёнларни яхшилаш, миллий ва маҳаллий ихтилофларни, туб аҳолининг қолганлиги кайфиятларининг олдини олиб низолар чиқишига йўл қўймаслик асосида миграцион жараёнини муваффақиятли ўтказишдан иборатдир.

Эмпирик тадқиқот дастурини тузишда бир қатор социолог олимлар фикрича объектнинг системали таҳлил қилиниши алоҳида аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Аслида эса бу ҳолат юқорида таҳлил этилган йўналишлар билан боғлиқ бўлиб, биргаликда таҳлил этилса ҳам бўлаверади. Чунки бу йўналиш бевосита юқоридаги йўналишларда таҳлил этилганидек объектнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳалари ҳисобланиб, ҳаммасини биргаликда бир-бирига боғлиқ яхлит ҳолда ўрганиш ҳисобланади. Бу метод социологияда Т. Парсонс, Р.Мертон томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, профессор Н.С.Алиқориев кўрсатишича Т. Парсонс – шахс-гуруҳ маданият, жамият ва функциялар, адаптация, социологизация, мақсадга эришиш, патентлик каби подсистемалар (бу кўпинча социэтал система деб аталади) сифатида ажратилиб кўрсатилади, деб таҳлил қилади¹. Албатта бу схема ҳар бир муаммони ўрганиб таҳлил қилишда, эмпирик тадқиқот предметига умумий тушунча беради ва бир қатор фараз қилишга асос бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳақда юқорида таҳлил қилинди.

¹ “Умумий социология”. Тошкент. 1999. 151-бет

Юқорида таъкидлаганидек, ўрганилаётган муаммонинг объекти ва предмети ҳақидаги билимлар илмий тадқиқотнинг турли йўллари ва режаларини юзага келтириши мумкин. Улардан намунаиси у ҳам бўлса изланиш асосида, баён этиш йўлида ва экспериментал тадқиқот усулида юзага келадиган режалар ҳисобланади. Изланиш асосидаги режалар кўпинча ўрганилаётган муаммо ҳақидаги тасаввур ва аниқ тушунчалар конкретлашмаган ҳолларда қўлланилади ва илмий муаммони аниқ номлаш ва асосий ўрганилиш чегараларини белгилаб олиш учун қўлланиладиган режадир.

Изланишга қаратилган тадқиқот асосан уч босқичда амалга ошириш асосида бажарилади.

Биринчи босқичда илмий муаммога таалуқли барча илмий, публицистик, архив ва шунга ўхшаган барча ҳужжатлар таҳлил қилиниб, ўрганилиб чиқиши мўлжалланган бўлса, иккинчи босқичда ушбу муаммо ва соҳа бўйича мутахассислар, олимлар, тажрибали кишилар ва ушбу муаммо атрофида фаолият кўрсатган ёки кўрсатаётган кишилар билан суҳбатлашиш ва маълум эксперт гуруҳлари фикрларини ўрганишдан иборат бўлади. Сўнги учунчи босқичда эса тадқиқотчи тадқиқот қилинадиган муаммо ҳақида маълум ва муайян илмлар ва билимга эга бўлган ҳолда объект ва предмет ҳақида аниқ кузатиш ишларини олиб боришни кўзда тутди.

Баён этиш режасига таалуқли соҳалар бўйича эса тадқиқотчи эмпирик социологик тадқиқот режаларини амалда қўллаш, мавжуд ва олинган маълумотларни таҳлил қилиш орқали қабул қилинган гипотезани – фаразнинг тўғри ва ҳаётий ёки нотўғрилиги – ҳаётий эмаслигини текшириб кўриш, ўрганилаётган муаммо объекти ва предмети борасида аниқ тушунчага – миқдорий ва сифат кўрсаткич билим даражасига эга бўлиши эътиборга олинади. Бундай тадқиқотлар бевосита муаммо объектига боғлиқ бўлган барча эмпирик маълумотлар режалардаги соҳалар бўйича классификация қилиниб бўлинади.

Социал тадқиқотларнинг экспериментал режаси муаммо объекти ҳақидаги мавжуд тўпланган маълумотлар асосида, тадқиқотчи гипотеза-фараздаги фикрни ёки ғояни илгари суриш уни янада ҳақиқатга айланишига ишончни мустаҳкамлашга яна бир имкон беришдан иборатдир. Шу билан бир қаторда муаммо объекти замирида юз берадиган ижтимоий сабаб ва оқибат алоқаларини аниқлаш, объектнинг айна ҳолати ривожлантириш мумкинлигига боғлиқ шарт-шароитларнинг объектив ҳақиқатлигини билиб олишга имконият яратади.

Умуман олганда эмпирик социологик тадқиқот ўтказишнинг юқорида тилга олинган уччала режаси ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда мутаносиб системали кетма-кетлик асосида қўлланилади ва у муҳим аҳамият касб этади.

Умуман олганда социологик тадқиқотлар тушунчаси уни ташкил этиш ва ўтказиш дастурининг моҳияти, характерли томонлари шулардан иборатдир.

2 савол. Социологик тадқиқотларни амалга ошириш усуллари энг муҳим соҳалардан асоси бўлиб, улар куйидагилардан иборат процедура бўлими иккинчи босқичи – информация материаллари тўплашнинг усуллари ҳисобланади ва тадқиқот улар ичида муҳим ва зарурий услубни – методни танлашдан бошланади.

Дастурий режани амалга ошириш услубий қисмининг муҳим жиҳати шундан иборатки, унда услубиёт техникасининг умумий жараёнларига боғлиқ йўналишларини асослаш усулларида иборатдир.

Услуб-метод тушунчаси кенг маънода ишлатилиб билимлар тизимини илмий ва назарий асосда вужудга келтириш ва асослаш учун қўлланиладиган қулай воситадир. Социологик тадқиқот услубиёт эса умумий-хусусий социологик усуллар мажмуи бўлиб, ундан эмпирик тадқиқот материалларини тўплаш ва тизимлаштириш (бир системага солиш) мақсадида фойдаланишга айтилади. Усул услубиётнинг бир қисмидир. Социологияда усул умумсоциологик принципларга хос ижтимоий ҳодиса ва воқеаларни алоҳида-алоҳида тармоқлараро аниқ билишда қўлланиладиган усуллар бўлиб, улар алоҳида, яъни математик, статистик усуллари, социологик ахборотни йиғиш усуллари, кузатиш, текшириб солиштириш, сўров усуллари, интернетдан фойдаланиш усуллари, анкеталаштириш ва бошқа бир қатор бир-бирини такрорламайдиган, аммо социологик тадқиқотлар учун зарурий имкониятлар яратиб берадиган, тадқиқотни енгиллаштирадиган имкониятларким, уларнинг ҳаммасини алоҳида-алоҳида социологик тадқиқот усуллари ва умумий мақсадда уларнинг ҳаммаси социологик тадқиқот услубияти деб номланади ва кенг маънода фойдаланилади.

Социологик техникаси эса – махсус усулларнинг бир мақсад, муаммо объекти, предметини ўрганиш усулларининг бир-бири билан боғлиқлигини ва бу усулларнинг у ёки бу зарурий усуллардан фойдаланишга айтилади. Умуман олганда амалий социологик тадқиқот олиниб борилишида аниқ социологик тадқиқот усуллари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, эмпирик социологик тадқиқот маълумотларини йиғиб аниқ хулоса, таклиф, мулоҳазалар қилишда, илмий-назарий хулосалар қилиб, муносабатлар билдиришда муҳим ижтимоий яҳамиятга эгадир.

Социологик тадқиқотлар усуллари ҳақида куйида тўхталиб ўтамыз.

Умуман олганда социологик тадқиқот усуллари юқорида кўрсатилганидек кўп қиррали бўлиб, бу усулларни социал тадқиқотчи олимлар ўзларининг услубларига мувофиқ аниқ ва яхлит стандарт усулда эмас, балки усулларнинг қўлланишлик салоҳиятига мувофиқ таъриф берганлар.

Куйида социал тадқиқотнинг кузатиш усулини таърифлашдан бошлаймиз.

Кузатиш усули: бу усул социологик тадқиқотларда дастлабки эмпирик маълумотларни йиғиш усули бўлиб, муайян аниқ мақсадга қаратилган олдиндан пухта ўйлаб мунтазам равишда олиб борилган тафаккурий онгга, руҳий-ҳиссий билимга асосланган, ижтимоий

характерга эга бўлган, турли мақсадларга, турли шакл-формада, турли ҳажм-қамровда, турли воситалар ёрдамида олиб бериладиган усулдир. Жамиятда, ҳамма ва барча одамлар ўз турмуш, ҳаётларида у ёки бу даражада кузатиш усулидан илмий ёки амалий, ноанъанавий йўналишда фойдаланадилар. Ноанъанавий илмий бўлмаган кузатишлар ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, умумий йўналишларда, умумий ҳаётий турмуш тажрибалари асосида фанга боғлиқ бўлмаган ҳолда кузатиш олиб борадилар. Масалан, деҳқон ва чорвадорлар ўз соҳалари бўйича фаолият кўрсатаётганда об-ҳаво, иқлим, фасл ва йилнинг келишига қараб ҳаётий тажрибаларини, кузатиш натижаларига асосланиб хулоса қиладилар.

Илмий кузатишлар эса муайян назария ёки юқорида айтиб ўтилган гипотеза-фаразларни, илму-фанга мувофиқ тасдиқлаши, тўлдириши, яхлит хулосага келиши ёки рад этишини мақсад қилган ҳолда олиб борилади. Яъни тадқиқотчининг ижтимоий борлик, воқеликка, ҳар бир ижтимоий жараёнга нисбатан қандай муносабатда бўлиши ва қай йўсинда тасвирлаши асосида олиб борилади. Шунинг учун ҳам кузатиш усулидан олинадиган илмий кузатиш маълумотлари объектив холис ва ҳаётий бўлишлиги билан илмий қимматга эгадир. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, вақтин-вақтин субъектив характерга ҳам эга бўлиб, бу ҳолат кўпроқ ижтимоий назоратни таққоза этади.

Илмий кузатишлар кўпроқ назарий ва илмий асосларга эга бўлиб социал тадқиқотчи ўз тадқиқоти жараёнида албатта ҳам ҳаётий тажрибага, ҳам илмий назарияларга таяниб кузатишни олиб борадилар.

Илмий кузатиш ҳаётий кузатиш тажрибасига нисбатан афзаллиги шундаки, у олдин мунтазам яхлитликка эга бўлиб режалаштирилишидан иборатдир. Шу мақсадда тадқиқотчи олдиндан қай мақсадда, қандай гипотеза-фараз ва назарияларга асосан қайси воситалардан фойдаланиш зарурлигини аниқлаб олиб, илмий кузатиш олиб боради.

Социологик кузатиш ҳаётий тажриба ва илмий кузатишлар асосида ўтказиладиган тадқиқоти шартли равишда икки турга: четдан кузатиш ва ичкаридан кузатиш бўлинади.

Четдан кузатиш амалга ошириладиганда объект жараёнида юз бераётган ҳодиса ва воқеалар иштирокчилари бевосита кузатиш объекти эканликлари бўлиб қолганлигидан беҳабар ҳолда бўлиб, четдан туриб кузатаётган тадқиқотчи ўрганиладиган объектга ҳеч қандай таъсир кўрсатмасдан ундан ташқаридан бўлади – уни табиий ҳолда ўрганади. Ичкаридан кузатилганда объектда юз бераётган ҳамма ижтимоий жараёнларда бевосита иштирок этади ва объектга бўйсуниб, тадқиқотчи-ўрганувчи сифатида икки хил усул-методдан фойдаланиши мумкин бўлади: 1 очик кузатиш; 2 яширин ёки ёпиқ-хуфя кузатишдан фойдаланиши мумкин¹. Очик кузатилиш усулидан фойдаланаётганда тадқиқотчи ўзи ўрганаётган гуруҳ ёки жамоа аъзоларига кузатиш мақсадини очик айтади ва тадқиқотларини давом эттиради. Албатта бу кузатишлар имконияти чекланган бўлиб субъектив салбий таъсир имкониятлари мавжуддир. Унда тадқиқотчи хоҳлаганча кузатув ишларини

¹ Қаранг. “Социология” (маърузалар матни) Т.2000. 188 бет

амалга оширилаолмайди. Яширин ёки ёпиқ-хуфя ҳолатидаги кузатишда тадқиқотчи жамоа аъзоси сифатида ёки шогирд ёки практиконт, вахтинча ишловчи сифатида кузатиш ишларини кенг кўламда хуфя ҳолатда ижтимоий жараёндаги ҳамма алоқа ва муносабатларни табиий ҳолда кузатиш имкониятларига эга бўлади. Бу усул социологияда хуфя кузатиш усули деб аталади ва баъзан жамоадан сир тугиладиган аммо ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳодисаларни кузатиб қимматли маълумотлар олиниб ўрганилиши мумкин.

Бу социологик кузатиш илмий эмпирик билиш усули сифатида мураккаб жараён бўлганлиги ва моҳияти жиҳатидан зарурий аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли режалаштирилган асосда олиниб борилади.

Бу усулга мувофиқ режа тузилганда, албатта қуйидаги бир қатор хусусиятларни эътиборга олиш талаб этилади. Жумладан, 1) кузатиш объекти аниқ бўлгандан кейин уни ҳал этишнинг яқин ва осон йўлини топиш дастлабки вазифа эканлигини эътиборга олиш; 2) кузатиш турининг қай биридан фойдаланишни объект хусусиятлари, тадқиқот мақсадлари, кўлами, ажратиладиган вақт ва бошқа зарурий томонлар ҳисобга олиниши; 3) кузатиш тури аниқ бўлгандан кейин навбатдаги вазифани, яъни кузатиш воситалари, анжом, қуроллари, жиҳозлар ва бошқа керакли нарсаларни тайёрлаш; 4) керакли нарсалар тайёрлагандан кейин керакли маълумотлар тўплаш учун кузатиш иши амалга оширилади; 5) кузатиш натижаларини назоратдан ўтказиш учун объект жараёнида шу соҳа қатнашчилари билан суҳбат ўтказиш бошқа социологларнинг тажрибасидан мавжуд илмий-амалий маълумотлардан фойдаланиш; 6) кузатишнинг якунида ҳамма натижалар бўйича ҳисобот тайёрлашдан иборатдир. Ҳисобот ҳамма талабларга тўла жавоб берадиган ҳолатда сифатли тузилиши керак. Ҳисоботда объект, кузатилган шахс ёки ҳамма жамоа аъзолари, кузатиш вақт, жой, кузатишнинг очиқ ёки хуфялиги ҳақида кузатишнинг бориши, атроф-муҳитга кузатувчи таъсири, тадқиқотчининг фикр-мулоҳазалари таклиф, муносабатлари тўла ҳисоботда ўз аксини топиши зарур.

Хужжатларни ўрганиш усули. Социологик тадқиқотларда хужжатларни ўрганиш усули кенг тарқалган усул бўлиб, объект ва предмет ҳақида тўғри маълумотга эга бўлишда муҳим аҳамиятга эгадир. Энтони Гидденс фикрича, “хужжатли тадқиқот – социологик маълумот йиғишининг энг кенг тарқалган усуллардан биридир”¹ - деб таърифлаган. Хужжатларни ўрганишнинг афзаллиги шундаки, яъни унда хужжат моддий ва маънавий таъсир манбаи ҳисобланиб, воқеа ва ҳодисалар, фактик материалларни ўзида ифодалайди. Энг муҳими бу хужжатларда ўрганилаётган объектнинг ижтимоий соҳаси инсонлар, жамоа фикрлари. “Ҳодиса ва воқеаларга жамоатчилик муносабатлари ва шу соҳага таалукли жараёнлар ёзма шаклида баён этилган бўлади. Бу ёзмада тадқиқот учун қимматли бошқа белгилар чизма шаклида ҳам бўлиши мумкин. Хуфяли аҳамиятга эга бўлган ёзма хужжатларнинг сирли ҳолатдагиларини махсус

---

¹ Энтони Гидденс. Социология. Т. 2002. 773-бет

бўлимга эга бўлган муайян кишилар ўрганишлиги зарурдир” – деб хисоблайди Энтони Гидденс.

Хужжатлар сақланиш муддатлари, қимматлилиги, моҳияти, мазмуни, аҳамияти сирли ёки сирли эмаслиги маълум бўлгандан кейин тадқиқот натижалари истаган манбада ва исталган усулда баён этилиши мумкин. Хужжатлар мансабдор шахслар, ташкилот, муассаса, хатто архив материаллари ҳам расмий реквизитларга эга бўлиши қонуний тартибот талабларига жавоб бериши шартдир. Социологик тадқиқотда энг кўп қўлланиладиган хужжат турларига оммавий ва шахсий ёзувлар (архив манбалар), давлат хужжатлари, черков китобидаги ёзувлар, хатлар ва суд баённомалари кириши мумкин¹. Умуман социология фани учун тадқиқот ва кузатилишга, ўрганилишига сабаб бўлган ҳамма хужжатлар мазмуни биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб, бу ҳолат хужжатнинг реаллиги ва ҳаққонийлигига ҳам кўп нарса боғлиқдир.

Хужжатлар моҳияти, мазмуни, талаби, мақсади, шакли, ҳажми ва вазифасига мувофиқ турли хилда бўлиши мумкин. Жумладан: а) қайд этиш усулига кўра бир-биридан фарқ қиладиган хужжатлар (қўлёзма, босма ёзув, кино ва магнит лентаси тасмасидаги ёзувлар, фотосуратлар ва ҳ.к.);

б) аниқ ва муайян мақсад асосида олинadиган хужжатлар (тадқиқот дастурига кўра тадқиқотчи томонидан тузиладиган махсус хужжатлар);

в) шахсга доир хужжатлар (шахсий хужжатлар, хатлар, кундалик, хатто қисман эсталиклар ҳам), ва шахсга алоқаси бевосита кам аммо ижтимоий характерга эга бўлган хужжатлар (статистик материаллар, матбуот маълумотлари, мажлис протоколлари, зарур бўлса тергов материаллари);

г) расмийлик нуқтаи-назаридан бир-биридан фарқ қиладиган хужжатлар, (давлат статистик расмий ахборотларига илова қилинадиган маълумотлар, қарорлар, фармонлар, уларга бериладиган таҳлиллар, кўрсатмалар, шунингдек норасмий хужжатлар – яъни алоҳида шахслар томонидан ёзиладиган аризалар, шикоятлар, тақризлар, гувоҳлик кўрсатмалар ва бошқа хужжатлар);

д) информация манбаи характерига хос бир-биридан фарқ қиладиган хужжатлар, (яъни информация орқали кузатиш ёки сўраш орқали олинadиган бирламчи хужжатлар ва иккаламчи информацион материаллардир. Иккаламчи информацион хужжат бирламчи маълумотни умумлаштириш ёки қайта ишлаш, қайта текшириш натижасида олинadиган маълумотлардир).

Юқорида таҳлил қилинган услубий йўналишлар эмпирик социологик тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу усуллар маълумотларни таҳлил қилишда бевосита математик методлар билан ҳам узвий боғлиқдир.

Математик усул. Социология фанида тадқиқот усулларида бири ва зарурийси ҳисобланиб, янгитдан социологияда кириб келаётган методларидан бири математик усул ҳисобланади. Ҳозирги илмий-техник тараққиёти кенг кўламда ривожланиб халқаро интернет тармоқлари

---

¹ Ўша жойда

жаҳонни ўзаро узвий боғлаб турган даврда математик усуллар нафақат социологияда, балки бошқа тармоқ йўналиши фанларда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Чунки социология фанидан ҳам бир қатор ижтимоий муҳим аҳамиятга эга бўлган мураккаб жараёнлар ўрганилар экан математик ҳисоб-китобларсиз, ЭҲМ ва компьютерларсиз ҳал қилиб бўлмайди. Эмпирик социологик тадқиқотларда математик методдан ўринли фойдаланилмоқда. Бу ҳақда таниқли иқтисодчи олим Н.С. Алиқориев “Умумий социология” дарслигида алоҳида тўхталиб ўтган¹. Ушбу дарсликда социологик математик воситаларнинг қуйидаги турларига, яъни ўйинлар назарияси, информация назарияси, турғунлик назарияси аппарати, чизикли программалаштириш, моделлаштириш, омилли таҳлил, графалар, материк алгебра каби турларини кўрсатиш билан социологияда математик методлар ечадиган танлаш (выборка), таҳлил, моделлаштириш ва ўлчаш каби вазифаларни ҳам кўрсатиб таъкидлаб ўтган².

Албатта, шуни таъкидлаш лозимки, математик усули қўлланилганда объектни ўрганишнинг шундай қисми танланиши керакки, тадқиқот жараёни энгил-осон, қулай ва натижали ва объектнинг ҳамма томони қамраб олинган бўлиши керак. Шу сабабли математик методнинг танлаш вазифаси ижтимоий характерга эга бўлиб, алоҳида аҳамият касб этади. Математик методи объектни ўрганишда қўлланилганда мазмун моҳиятли вазифаларни ечиш инструменти сифатида типологик анализ ва эмпирик индикаторлар алоқасини боғлаш анализи типини аниқлаш доирасидаги вазифаларни бажариш билан характерланади ва объект типологиясини, унинг асоси ва муайян тадқиқотдан тўпланадиган статистик ўртача маълумотларни, информация таҳлилни ва унинг тарқалиши даражаси ҳақидаги билимларни беради.

Иккинчи вазифа тури ҳисобланган ўзаро алоқа таҳлили бўлиб, ўзаро боғлиқ шартли ҳодисалардан иборат ижтимоий характерга эга бўлган объектни ўрганиш асосида математик усул билан ҳодисалар сабабли, асосий ва бевосита алоқаларни, атроф-муҳит жараёнларга таъсир этиш омилларини аниқлайди. Социологик тадқиқот усулларида кутиладиган мақсадларидан бири – башорат (прогноз) қилишга асос хизмат қилади.

Ҳозирги даврда социологик тадқиқотларнинг математик усулида ижтимоий ҳодисаларни ўрганиб тадқиқ қилишни моделлаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Профессор Н.С.Алиқориев ўз китобида моделлаштиришнинг қуйидаги классификациясини таърифлаб беради.

а) алоҳида белгиларни дифференцияси ҳақидаги умумлашган характеристикаси учун тақсимлаш моделини;

б) ижтимоий жараёнларни характерлайдиган кўрсаткичларнинг ўзаро алоқасини аниқлашда ёрдам берувчи корреляцион, дисперсион, омиллик (факторлик) моделларини;

---

¹ Қаранг. “Умумий социология” Тошкент. 1999. 157-бет

² Қаранг. Уша жойда.

в) муайян ижтимоий ҳодисаларни шакллантирувчи статистик моделларни (масалан, ишчи ва хизматчилар оилаларининг даромадларини шакллантирувчи модел);

г) социологик тадқиқотларда кенг тарқалаётган образларни билиш статистик моделини;

д) ижтимоий жараёнлар шаклланишининг статистик моделида алоҳида статистик моделларидан иборат¹-дир.

Бу социологик тадқиқот усуллари қимматли ва зарурий маълумотларни тўплаш, танлаш ва тахлил қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу билан тадқиқот дастури тузишни якунига хизмат қилади.

Сўров усули. Сўров усули нафақат социологик информация тўплашнинг эмпирик методларидан бири сифатида, а балки социология фанида эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказишнинг энг муҳим ва аҳамиятли усулидир. Аслида социология фанида бу методдан фойдаланиш XVIII асрга бориб тақалади ва ҳозирги даврда энг кўп қўлланилади. Сўров усулининг аҳамиятли томони шундан иборатки, социологик тадқиқотлар жараёнида бошқа хужжатли манбаларда эса учрамайдиган, учраши ҳам мумкин бўлмаган, бошқа социологик тадқиқот усуллари ёрдамида маълумотлар олиш мумкин бўлмаган маълумотларни, ахборотларни олиш имконини яратади. Айниқса жамият аъзолари бўлган ижтимоий гуруҳлар, жамоалар, шахслар ва бошқа ижтимоий қатлам кишиларнинг ижтимоий турмуш, ҳаёт жараёнлари, воқеа ва ҳодисаларга бўлган муносабатлари, алоқалари, фикр-мулоҳазаларини социологик тадқиқот асосида ўрганишда сўров усулининг аҳамияти беқиёс каттадир. Айниқса ҳозирги шароитда мамлакатимиз мустақилликка эришиб ҳуқуқий давлатдан, кучли фуқаролик демократик жамиятга бозор муносабатларига аста-секин ўтиш жараёнида жамиятда ижтимоий коммуникацияларнинг роли ошиб борар экан эмпирик социал тадқиқотлар олиб бориш усулининг жумладан, сўров усулининг роли янада ортиб бориши, аҳамияти кенгайиши билан характерлидир. Сўров усули дастлабки социологик ахборотларни олиш учун фойдаланиб, у оғзаки ёки ёзма шаклида олиб борилиши мумкин. “Сўровлар одатда унчалик батафсил маълумот бермайди, - дейди инглиз олими Энтони Гидденс, - лекин унинг тўғрилигига шубҳа қилмас бўлади”². Сўров усулида тадқиқотчи билан респондент (респондент инглизча сўз бўлиб “жавоб бермоқ”, “жавоб берувчи” маъноларини англатади) ўртасида алоқа ва муносабатлар, сўровномалар пухта ишланган аниқ бўлиши, респондентлар эркин, ўз сўзлари билан, холисона ифода этиши, саволлар сермазмун ва содда, тушунарли жавоб беришга қулай бўлиши, ноаниқликларга йўл қўймаслиги, ҳатто респондентлар руҳи, ҳолати, характери, мавқеи ва жамиятга муносабатлари эътиборга олинishi, адреслари, ёши, касби, билим даражаси, улар ҳақида бошқа маълумотлар ҳам аниқ бўлиши шарт. Аммо шахс исми ва фамилияси кўрсатилмайди.

Сўров усулларида фойдаланиш жараёнида унинг турли хиллигидан шарт-шароитга, ижтимоий ҳолатга ва мавзуларнинг долзарблигига қараб

¹ Қаранг. “Умумий социология”. Тошкент. 1999. 156-159-бетлар

² Энтони Гидденс. Социология. Тошкент. 2002. 769 бет

қўлланиш мақсадга мувофиқдир. Сўров усулининг қуйидаги турлари мавжудлиги ва улардан ўринли фойдаланиш мумкинлигини профессор Н.С.Алиқориев таъкидлаб қуйидаги сўров турларини келтиради¹.

1. Анкеталаштириш ёзма шаклдаги сўроқ бўлиб, техникасига кўра, тарқатиладиган (анкета тадқиқотчи томонидан тарқатилади ва йиғиб олинади), матбуот орқали (анкетани газета ва журналларда чоп этиш), телефон ёки телескоп орқали, яъни техник воситалар билан (телевизор ёки телефонга оид қўшимча сифатида) амалга ошириладиган сўров туридир.

2. Сухбатлашиш (интервью) – сухбат ўтказувчиларни (интервьюер) бир қанчасини талаб қилувчи, оғзаки сўров туридир. Бу сўров клиник (респодентнинг субъектив дунёсининг самимийлиги) бир нуқтага қаратилган (ўрганиш учун бир асосий саволни ажратиб олиш) сўровларга бўлинади.

3. Социологик сўров гуруҳдаги шахслараро муносабатларнинг яхши кўриш, ёқтирмаслик, дўстлик, адоват, қисмат ва бошқа жиҳатларини ўрганишга қаратилган.

Профессор Н.С.Алиқориев бу метод америкалик социолог-психолог Ж.Морено томонидан ишлаб чиқарилганлигини ҳам таъкидлайди.

4. Тест ўтказиш сўров – махсус қайта ишланган воситалар схема, расмлар, таклифлар, саволлар ёрдамида шахсий сифат ва қобилиятларининг намоён бўлишини аниқлайди. Тестлар тематик, бирикмалар (ассоциатив) интеллектуал қобилиятларни аниқлайдиган, таклифларни яқунлайдиган турларга бўлинади.

5. Экспет сўров – бу метод экспертларга, яъни мутахассисларга ён беради. Булар асосан муаммо билан шуғулланувчи мутахассислар ёки жавобгар шахслардир. Бунда суралаётганларнинг қизиқишлари эътиборга олиши керак.

6. Панел сўровлар – кишиларнинг доимий доирасига мўлжалланган сўров бўлиб, ташкилотлардаги бошқариш услубидаги маълум ўзгаришларга уларгача ва улардан кейин киритиладиган сўров туридир. Бу метод гуруҳларнинг фақат бир белгисига кўра бир-бирини таққослаш ва фарқлаш, яъни процесснинг сабаб ва оқибат анализларини ўрганиш мақсадида қўлланилади. Кўпинча сўровнинг бу тури экспериментал тадқиқотларга қўшимча равишда киритилади.

7. Яхлит сўровлар – демографик процессларни жамоатчилик фикрини аҳолини руйхатга олишни ўрганишда қўлланилади.

Яхлит сўровлар барча аҳолини ёки муаммо билан боғлиқ бўлган бош мажмуаларнинг сўровини ўзида акс эттиради². Ҳозирги кунда компьютер ва интернет тармоқларидан ҳам сўров усулидан фойдаланилмоқда.

Юқорида кўрсатилган сўров турлари социологияда ҳозирги кунда кенг равишда қўлланилишнинг катта имкониятига, уларнинг ҳар бири эса ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб эмпирик социал тадқиқотларнинг тўғри ва аниқ ҳал қилинишига ёрдам берувчи сўров турларидир. Бу услуб

¹ “Умумий социология”. Тошкент, 1999. 159-160 бетлар

² “Умумий социология”, Тошкент, 1999, 159-160 бетлар

жамиятни бошқариш сиёсий ҳокимият фаолияти учун ижтимоий жараёнларни объектив, илмий бошқаришда қўл келадиган услубдир.

Умуман олганда сўров услубида ҳамма вахт ҳам фойдалана бериш шарт эмас. Сўров усулидан куйидаги ҳолларда фойдаланиш самарали бўлади.

1) ўрганилаётган муаммо бўйича етарли даражада хужжатли, манбавий маълумотлар етарли бўлмаганда ёки умуман бўлмаганда;

2) тадқиқот предмети, ёки унинг айрим жиҳатларини кузатиш имконияти бўлмаганда;

3) тадқиқот объекти масаласида ҳақиқий муносабат, ижтимоий ва индивидуал онг, тафаккур жараёнларини ўрганишда, ёки унинг ижтимоий характерини аниқлашда иккиланиш бўлса;

4) социологик тадқиқот усуллари ёрдамида олинган эмпирик тадқиқот маълумотларни қайта текшириш мақсадида;

5) сўров усулининг имконият даражаси ёки унинг ролини ошириш ёки кўпроқ амалий хулосаларнинг қанчалик тўғрилигини билиш учун фойдаланиш мумкин.

Ушбу сўров усулини амалга оширишда ёзма равишда ёки оғзаки интервью олиш орқали фойдаланиш мумкин. Сўров усулидан фойдаланишда анкета катта рол ўйнайди. Профессор Н.С.Алиқориев бу ҳақда: “Уларни ўзаро бирлаштирадиган восита бу – анкета”, “Сўровнинг барча турлари асосида анкета ёки савол варақаси ётади”¹- деб ёзади.

Анкета ўтказиш кенг тарқалган сўров тури ҳисобланиб, анкета сўровларига қўйилган саволлар орқали респодентлардан олинган жавоблар умумлаштирилиб, тадқиқот қилинаётган ижтимоий муаммо тўғрисида жамоатчилик фикрини ойдинлаштиришдан иборатдир. Бу фикр – хулосаларнинг тўғри, объектив бўлиши бевосита тадқиқотчилар томонидан тузилган саволларнинг тўғри ва ижтимоийлигига кўп жиҳатдан боғлиқ..

Бунинг учун эса, тадқиқотчи социология фанини ва унинг эмпирик социологик тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш усулидан тўла ва кенг билимга эга бўлиш талаб этилади. Бунинг учун тадқиқотчи ва бошқа расмий ва норасмий тадқиқотда иштирок этувчи вакиллар респодентлар билан анкета саволларини тўлдириб жавоблар олаётган вақтда интервью олаётган жараёнда ниҳоятда хушёр ва иззат-ҳурматда, маданий муомалада, тўғри, инсонпарварлик муносабатда бўлиб, респодентга тўла мустақиллик берилиб, ўзгалар таъсирсиз, объектив ва эҳтиёткорлик билан респодентлар тўғрисидаги маълумотларни ҳам олиш талаб этилади. Акс ҳолда тадқиқот натижаси кутилган мақсадга мувофиқ бўлмаслиги, респодент эса ўз фикрини очик ва тўғри бермаслиги, сиёсий таъсир ва субъективлик юз бериши мумкин, хатто анкета саволларига, тадқиқот ишига қарши ҳолатлар ҳам бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Шу сабабли анкета ўтказилиши жараёнида тадқиқотчилар ниҳоятда юмшоқ, хушёр, хушмуомалада бўлиши шарт. Анкета саволларини пухта ишлаб чиқилиши ва унинг таркиби тузилишига жиддий эътибор берилиши керак. Энг

¹ Уша жойда 160 бет

аввало, анкета саволлари тизимини ишлаб чиқилиши, унинг ижтимоий характериға эътибор бериши, анкета сўровлари қандай мақсадда, ким томонидан ўтказилиши, анкета паспорти, ўтказилиш тартиби, саволлар моҳияти респодентларға тўлиқ тушунтирилиши, анкета саволлари кўп ва зерикарли бўлмаслиги, тушунарли ва ихчам бўлишлиги, анкета ўтказиш вахти ва унинг қанча давом эттиши ҳам кўрсатилиши шарт.

Анкета охирида яқунловчи саволлар ҳам лўнда, аниқ, кенг мазмун-моҳияти ва асосий саволларнинг мантиқий давоми сифатида респодентнинг индивидуал қўшимча фикр ва мулоҳазалари олиниб, яқуний хулосаларда инобатға олинади ва респодентларға анкета саволларига холисона жавоби учун миннатдорчилик билдирилади. Ушбу кўрсатилган тартиботларға қатъий риоя қилинса, қисқа муддат ичида эмпирик социологик тадқиқот ўтказилиб, натижада қимматли маълумотлар олиниши мумкин, кутилган мақсадға эришилади.

Интервью олиш – анкета саволлари ўтказилиш усулидан кейин интервью олиш усули ҳам муҳим аҳамиятға эға бўлиб, ҳозирги даврда энг кўп тарқалган сўров усулдир. Бу усул анкета ўтказиш билан кўп жиҳатдан умумийликка эға бўлиб, бу усул барча мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам кенг тарқалган. Бу усулдан фойдаланиш жараёнида радио, телевидение, кундалик матбуот роли катта бўлмоқда. Шунинг учун интервьюдан фойдаланиш усули социология, психология, статистика, этнография, педагогика, журналистика ва бошқарув (қисман сиёсатшуносликка доир) фанларда яхши самара бермоқда ва кенг қўлланилмоқда. Ҳозирги мамлакатимиз аста-секин бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жараёнида аҳолининг ижтимоий ҳолатини билиш, жиддий ўзгаришларға омманинг ижтимоий муносабатини аниқлашда, ёшлар тарбиясини яхшилашда самарали натижалар бермоқда.

Сўров усулининг бу турдан фойдаланишда интервью икки муҳит функциясини бажаради:

1) Муайян воқеа – ҳодиса, жараён тўғрисида маълумот йиғади.

2) Шу билан бирға объектға – респодентға интервью орқали таъсир кўрсатилиб ижтимоий муносабат аниқланади.

Бу усулдан фойдаланишда тадқиқотчи респодент билан ўзаро ҳурмат, самимий, юксак маънавий ахлоқий эътиқодда хушмуомала-муносабатларда бўлиб, олдиндан пухта, аниқ моҳияти жиҳатдан кенг қамровли саволлар билан эмпирик социологик тадқиқот ўтказилиб, қимматли амалий натижаға эға бўлган маълумотлар олиниб, тахлил қилиниб, хулосалар чиқарилади. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, интервью - сўров усули анкета усулидан респодентлар жавобини тўлиқ эмас, балки камдан-кам жавоб олиш нимқониятиға (асосан матбуот орқали) эға бўлинади.

Эмпирик социологик тадқиқотнинг социал эксперимент усули.

Социал тадқиқотлардан эксперимент усули бу кенг қўлланиладиган, энг самарали, натижали ва дастлабки қадимий, ижтимоий характерға эға бўлган услублардан ҳисобланади. Ижтимоий-гуманитар фанларда анализ, синтез қилиш таққослашда назарий ва гипотезали ғоявий фикрларни

аниқлашда кенг қўлланиладиган назария ва амалиётни илмий изоҳлаб, тавсифлашда энг қулай, тўғри, самарали услубдир. Ҳатто социал-утопистлар деб номланувчи олимлар Р.Оуэн, Ш. Фурье, Сен-Симонлар ўз таълимотларини ижтимоий ҳодиса, воқеаларини чуқур ўрганиб, экспериментлар ўтказиб яратган эдилар. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, АҚШда XX асрнинг 20-чи йиллари давомида инженер Ф.Тейлор “Сиқиб чиқариш”, жадаллаштириш системасини саноат ишчиларини жисмоний ва руҳий имкониятлари асосида моддий қизиқишини кенг қўллаш асосида экспериментал услубини жорий этган эди.

XX асрга ва ҳозирда ҳам эмпирик социологиядаги бу услуб кенг қўлланилмоқда. Ҳатто ватандошимиз, жаҳонга машҳур буюк олимларимиз Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино ва Абу Райхон Беруний ҳам ижтимоий ҳаётнинг воқеаларни солиштириш, таққослаш ва моддий жисмларни анализ, синтез қилиш, солиштириш, амалий тажрибалар ўтказиш асосида илмий хулосалар қилиб, ўз таълимотларини яратиб, ҳозирга қадар ўз қимматлигини йўқотмаган асарлар қолдирганлар. Жумладан, Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шаҳри”, Абу Райхон Беруний “Минерология”, Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” ва ҳоказолар.

Эмпирик социологик тадқиқотнинг экспериментал усулининг ҳозирги кунда қўлланилишининг зарурияти, моҳияти асосий имкониятлари, мақсади ва аҳамияти ҳақида таниқли иқтисодчи олим Н.С.Алиқориев “Умумий социология” номли дарсликда батафсил баъриф берилган¹.

Умуман олганда эксперимент нима? – эксперимент, бу назария ва гипотеза асосида маълум ғоя ва фикрнинг ҳаётнинг жараёнида ижтимоий жараёнда ҳақиқий тўғрилиги ёки мавжудлиги номаълум бўлган ҳодиса ва воқеаларни аниқлашнинг аниқ услуби, тадқиқотчини қизиқтириб, ҳодисаларни аниқловчи восита ва алоқани вужудга келтирувчи усулдир. Ундан кутиладиган мақсад назария ва гипотезани борлигини аниқлаб исботлаш ёки инкор қилишдир². Социал эксперимент усулининг қуйидаги структурасини ўзида мужассам этилганлигини “Умумий социология” дарслигида қуйидагича кўрсатиб ўтади, объект, субъект (методика, эксперимент ҳолати, қайд қилиш воситалари), моддий ва социал шароит (экспериментни амалга ошириш учун), ўтказилган экспериментнинг натижаларидир³ - деб таъкидлайди.

Умуман олганда, эмпирик социологик эксперимент тадқиқот ўтказилиши жараёнида икки асосий соҳа намоён бўлади.

1) эксперимент учун синаб, текшириб кўриш учун янги система эксперимент жорий этиладиган соҳа, яъни экспериментал соҳа;

2) эксперимент ўтказилмайдиган, аввал қандай ҳолатда бўлса, шундайлигича давом этадиган эски системали ҳолат, аммо унинг қандай ўзгаришларга ёки ўзгаришларсиз ҳолатини узлуксиз кузатиб назорат қилиниб бориши ҳолати, яъни назорат қилиниши соҳаларидан иборатдир.

¹ Қаранг. “Умумий социология”, Тошкент, 1992, 166-170 бетлар

² Қаранг. Уша жойда, 167 бет

³ Қаранг. “Умумий социология”, Тошкент, 1999, 167 бет

Агарда кузатилиш эксперимент тадқиқотлар жараёнида экспериментал соҳада назария ёки гипотезали ғоявий мулоҳаза, фикрлар синаб қурилиши жараёнида ўзгаришлар сифатли натижалар қўлга киритилса, назария ёки гипотеза исботланган бўлиб, амалиётга жорий этилади, акс ҳолда эса инкор қилинган ҳисобланади.

Ушбу метод ижтимоий турмуш ҳамма соҳаларига таалукли бўлиб, социологик эксперимент ўтказилиши имкониятига эгадир.

Шунинг учун ҳам иқтисодчи олим Н.С.Алиқориев социологик тадқиқотлар амалиётида кенг қўлланиладиган қуйидаги учта 1. ягона ажратиш методини; 2. назорат гуруҳи методини ва 3. экс-пост-факто (жуда кам қўлланилади) методини кўрсатган. Шу билан бир қаторда ушбу уччала услубдан фойдаланган вақтда ҳам олинган маълумотлар олдинги ва кейингилари билан таққослаб, хулоса қилинади ва маълум-аниқ фикрга келинади. Бу жараён сермашаққат, сабр-тоқатлилиқ, батафсил, узлуксиз меҳнат қилишни талаб этилади.

Аниқ эмпирик социологик тадқиқотларнинг турлари.

Алоҳида шуни таъкидламоқ лозимки, аниқ социологик тадқиқотлар умумсоциологик ва махсус социология назариядан келиб чиқадиган тамойиллар, тушунчалар, кўрсаткичлар асосида аниқ ижтимоий жараёнларни аниқлаб улчаш, ўрганиш, хулосалар қилиш имкониятларини яратиб беради. Шу сабабли бу тадқиқотлар турли хил кўринишларга эга бўлиб, турли хил мақсадларни ўз олдларига қўйиб, шу мақсадларга мувофиқ вазифалар белгиланиб, ижтимоий характерли моҳиятга эга бўлган соҳаларни қамраб олади. Жумладан, халқаро миқёсида, умуммиллий, регионал ҳамда маҳаллий кўринишларга ва ўтказилиши вақти нақтаи-назаридан узоқ муддатли, қисқа муддатли ва тезкор таҳлил қилиш эмпирик социологик тадқиқотларга бўлинади. Ана шу мақсадда эмпирик социологик тадқиқот ўзининг қамровлиги, муддатлилиги ва тезкор таҳлил қилишлиги нуқтаи-назаридан уч хил турга ажратилган ҳолда ўрганилади.

1) дастлабки синов тури - уни пилотаж тадқиқотлар ҳам дейилади. Бу тур эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказиш методик ишнинг давоми бўлиб, буни ўтказишдан мақсад дастлабки маълумотларни-информацияларни олиш, бу маълумотларни тўплаб тўғрилаш, объект ва предметга, умуман эмпирик тадқиқот ўтказилиши талаб этиладиган муаммога таалуклисини воқеа ва ҳодисаларга мувофиқ ажратиб мослаштириш ва бежиз баҳо бериш усулидир. Социологияда пилотаж тадқиқотларидаги кўпинча кичик жамоа аъзолари (кичиқ одамлар жамоаси) билан илмий тадқиқот олиниб борилади. Шу сабабли бу метод текширувчи пилотаж деб аталади. Ҳатто пилотаж тадқиқотда нафақат муаммовий тушунчага доир ва услубий тизимни, балки аниқ соҳаларга доир мавжуд маълумотлар асосида савол-жавобларни ҳам ташкил этиш имконини беради. Қайси услублардан фойдаланишни ҳам аниқлайди. Унинг натижалари ҳисоботда ўз аксини топиши керак бўлади.

2) эмпирик социологик тадқиқотларни ва уларнинг натижаларини мавжуд маълумотлар асосида таснифловчи тадқиқот туридир.

Бу эмпирик социологик тадқиқот тури, яъни таснифловчи тадқиқот таҳлили изланишнинг анча мураккаб, узлуксиз меҳнат қилишни талаб этувчи туридир. Бунинг ёрдамида ўрганилаётган назарий, илмий муаммолар, ижтимоий ҳодисалар, воқеалар, синов тадқиқотларига нисбатан тўлароқ тасаввурни вужудга келтирадиган эмпирик-амалий маълумотлар олиш мумкин. Ушбу тадқиқот турига мувофиқ илмий муаммо асосида эмпирик социологик тадқиқот объекти хилма-хил таснифлар билан ажралиб турадиган, катта миқдорга эга бўлган кенг тадқиқот ҳажм асосида ўтказилади ва ўрганилаётган объект таркибида бир-бирига яқин гуруҳлар (кишилар) ажратилиб олинади ва тадқиқотчи-социологни қизиқтирадиган бошқа таснифлар билан анализ қилиниб, солиштирилади ва бу таснифлар орасида боғлиқлик, узвийлик борйўқлигини аниқланади. Шу сабабли бу тадқиқот турида бир қанча аниқ эмпирик социологик тадқиқот усуллари ва услубларини қўллаб натижали маълумотлар олиш мумкин. Шунинг учун ҳам эмпирик социологик тадқиқот турлари ичида энг мураккаби ва энг самарали ҳам ушбу тури ҳисобланади. Бу услубий турни қўллаганда тадқиқотчи-социолог социологиядан кенг билимга эга бўлиши талаб этилади.

3) Эмпирик социологик тадқиқот турларининг учунчиси, бу аналитик тадқиқот туридир. Бу тадқиқот тури ёрдамида у нафақат ўрганилаётган ҳодиса ва воқеалар жараёнининг таснифини, балки унинг заминида қандай сабаблар борлигини ҳам очиб бериш имконига эгадир. Бу аналитик тадқиқот тури орқали ижтимоий воқеа ва ҳодисаларни вужудга келтирувчи омиллар мажмуи ҳам ўрганилади. Бу эса муҳим томони. Бу тадқиқот туридан фойдаланиш жараёнида тадқиқотчи-социолог бевосита пухта ишланган тадқиқот дастури ва махсус социологик тадқиқотлар услубларисиз натижали ва самарали ўтказиш мумкин эмас. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу тадқиқот тури дастлабки синов ҳам юзага келиши ва комплекс таснифга эга бўлган. Эмпирик социологик тадқиқот мақсадини аниқлаб, вазифани бажаришда бошқа пилотаж, тасниф турларига нисбатан самарали тур ҳисобланади.

Социологик тадқиқотларда социологик мониторинг тизими

Социологик тадқиқотларнинг бу тури социология фанида кейинги вахтларда кенг қўламда қўлланилсада, муҳим аҳамиятга ва ижтимоий характерга эга бўлган ахборот ва маълумотларни, илмий-амалий хужжатларни олишда алоҳида ўрни ва роли бордир.

Ҳозирги даврда иқтисодий жиҳатдан кенг тараққий этган индустрияси ривожланган мамлакатларда бозор иқтисоди муносабатларига, эркин савдога кенг йўл берилганлиги инвестиция капиталига кенг йўл берилиб, энг кўп фойда олишга ва самарага эришиб, аҳолининг кенг қатлами турмуш даражасини олиб бораётганлиги инсон омилларига катта эътибор қаратилаётганлигини аниқлашда социология фанида социологик тадқиқотлар жараёнида социологик мониторинг тури қўл келмоқда, қимматли зарурий хужжатлар, аниқ маълумотлар олинмоқда, илмий хулосалар чиқарилмоқда. Айниқса бу соҳада АҚШ, Канада, Япония, Буюк Британия, Франция, ГФР ва бошқа бир қатор

мамлакатларда қисман Россияда социологик тадқиқотларда социологик мониторинг тизимидан кенг қўламда фойдаланмоқда. Бу мамлакатларда инсон омилига катта эътибор берилмоқда. Чунки инсон омили, инсон қадри-қиммати, унинг маънавий-моддий фазилати ижтимоий ҳаётда ҳамма нарсадан устун туради. У бутун борлиқнинг яратувчиси, маънавий, моддий дунё эгаси ва истеъмолчиси ҳисобланади, жамият интеллектуал потенциалини бунёд этувчи такомиллаштирувчи инсон бўлиб, унинг билими, қобилияти, тажрибаси, амалий фаолияти ҳозирги тараққиётнинг асосини ташкил этмоқда. Ҳозирги даврда тараққий этиб ривожланган ҳамма мамлакатлар инсон интеллектуал самарали фаолияти натижасидир.

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиётига мувофиқ тараққиёт йўлига кирган ҳамма мамлакатларда инсон билими, қобилияти, рақобатбардошлиги, иқтисодий ўсиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши, жамиятни самарали бошқарилиши каби омилларга¹, алоҳида эътибор берилаётганлиги натижаси бўлиб, бу мамлакатлар қисқа вақт ичида иқтисодий юксалишга эришдилар. (Жумладан, Жанубий-Шарқий Осиёдаги – Сингапур, Тайван, Малайзия, Япония, Жанубий Корея ва ҳатто Хитой ҳам). Шунинг учун ҳозирги кунда бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш жараёнида мустақил Ўзбекистон учун ҳам бевосита боғлиқ эканлиги, инсон омилига алоҳида эътибор берилишлиги ва келажакда буюк давлатлар даражасига чиқиши давр талаби бўлиб, ҳозирги ёшларни ана шу инсон омили юксак интеллектуал потенциал имкониятига эга бўлишлик даражасида тарбиялаб, вояга етказишни таққоза этади. Социологияда ана шу мақсадларга социологик тадқиқотлар олиниб борилади ва бу жараёнда ижтимоий омилларга жиддий эътибор берилади.

Ижтимоий омилларнинг махсус ва муҳими, ўрганилиши долзарб бўлган қисми “Таълим социология”си бўлиб, ана шу соҳада келажак авлодни, юксак интеллектуал потенциални вужудга келтирадиган инсонни-шахсни тарбиялайдиган, мутахассис тайёрлаш, таълим беришнинг самарасини ошириш иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, сиёсий ва технологик билимлар мажмуасини беришни талаб қиладиган тармоқ ҳисобланиб, улар натижасини тадқиқотлар асосида ўрганиш “Таълим социология”сига таалуқлидир. Бу соҳада Ўзбекистонда дастлабки қадамларни ташламоқда, социологик тадқиқотлар ўтказилиб, таълим-тарбияда ижтимоий масалаларни муаммовий асосда ўрганиш, тадқиқот усул ва услубий асосларини шакллантирилмоқда, ижтимоий бошқаришда ҳам таълим тизими доирасида ҳам мутаносиблик асосида мукаммаллашуви жараёнида социологик тадқиқотлар ўтказиш ва улар натижасида таълим тизими ва уни бошқариш соҳасига зарурий маълумотлар тўплаш, ахборотлар олиш, хужжатлар йиғиш, уларни таҳлил қилиш, умумлаштириш ва унинг оқибатида таълим тизимини яхшилаш, бошқаришни такомиллаштириш мақсадида хулосалар қилиш, тавсиялар беришнинг янги, замонавий самарали тизимини яратишни таққоза этади. Ана шундай янги социологик тадқиқотлар ўтказиш, таҳлил қилиш, умумлаштириш ва маълумотлар йиғиш тизими – бу “Социологик мониторинг”дир.

¹ Қаранг. “Умумий социология”, Тошкент, 1999, 171-бет

Социологик мониторинг тизими, олий таълим таркибини, талаба ёшлар ва умуман таълим тизимини, ҳисоблаш математикаси ва замонавий ҳисоблаш техникасини ва ижтимоий масалаларни ўрганиб, таҳлил қилаолиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда яратилади, - деб ҳисоблайди таниқли иқтисодчи олим Н.С.Алиқориев¹.

Мониторинг – бу социологик тадқиқотларни ўтказиш социологик жараёнлар ҳақидаги ахборотларни доимий фойдаланишни таъминловчи тизимдир².

Бу тизим ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида қўлланилиб муаммовий масалаларда тадқиқотлар ўтказилиб зарурий маълумотларни олиб илмий таҳлил этиш учун энг қулай услубий тизимдир. Шу сабабли социологик амалиёт учун долзарб муаммони ўрганишда қўлланилмоқда. Бу тизим кўпроқ экологик тадқиқотларда атроф муҳитни ўрганишда, уни узлуксиз назорат қилишда қўлланилиб келинмоқда. Социологик мониторинг бошқарув жараёнларида қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги даврда социологик мониторинг янги тизим сифатида статистика, банк иши, меҳнат биржалари, космонавтика, мудофаа ишларида, ишлаб чиқаришда кенг қўлланилиб, сифат ва миқдорий кўрсаткичлар устида иш олиб борилмоқда. Бу соҳа айниқса фундаментал социал тадқиқотларда, жамиятчилик фикрларини билишда ва ўрганишда, олий ва ўрта таълим тизимини таҳлил қилишда олий ва ўрта-махсус таълим мониторинги тизимини вужудга келтириб, ушбу соҳага доир умумий масалаларни тизим структура ва функциялари билан мос ҳолда аниқлашиб таҳлил қилиниб хулосалар чиқарилади. Бу ҳақда “Умумий социология” дарслигида таниқли иқтисодчи олим Н.С. Алиқориев батафсил таъриф берган³.

Умуман социологик мониторинг тизими социология фанида муҳим аҳамиятга эга бўлган тизимдир.

Социология фани учун эмпирик социологик тадқиқотлар жараёнининг энг муҳим босқичи, ҳисобланган босқич у ҳам бўлса, социологик тадқиқот натижаларини илмий, амалий жиҳатдан юксак савияда таҳлил қилиб, илмий хулосалар, тавсиялар, таклифлар бериш ва тўғри, аниқ салоҳиятли ҳисобот тузиб яқунлашдан иборатдир. Чунки социология фани орқали социологик тадқиқотларнинг натижалари асосида олинган маълумотлар ижтимоий характерга эга бўлиб, уларни назария ва гипотезалар асосида амалиёт тажриба натижаларини илмий таҳлил этиб, улардан нафақат жамият тармоқларини алоҳида-алоҳида, балки бутун жамиятни бошқаришда (сиёсий-ижтимоий бошқаришда) амалий фаолиятда унумли фойдаланиш учун имконият яратилади ва тавсия, таклифлар берилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, умумжамият миқёсига нисбатан, жамият ҳаётининг махсус соҳаларида микросоциологик объектлар устида социологик тадқиқотлар олиб бориш мақсадга мувофиқ келади.

¹ Қаранг. “Умумий социология”, Тошкент, 1999, 171-бет

² “Умумий социология”, Тошкент, 1999, 171-бет

³ Уша жойда

Шунинг учун ҳам бу соҳа жиддий, маъсулиятли ва мураккаб бўлиб, тадқиқотчи-социологдан эмпирик социологик тадқиқотларнинг натижалари бўлган ахборот ва маълумотларни тўғри таҳлил қилиб изоҳлаш, хулоса ва тавсияларни маълумотлар матнига мос қилиб шакллантиришда катта маҳорат, қобилият, илмий-назарий ва амалий билимлар талаб қилинади.

Бунинг учун нималарга жиддий эътибор бермоқ зарур. Юқорида таъкидлаганидек социологик тадқиқот натижалари асосидаги маълумотларни қайта ишлашни, таҳлил қилиши, изоҳлаши, умумлаштириб, охирида хулоса ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш талаб этилади.

Эмпирик социологик тадқиқот маълумотларини қайта ишлаш, таҳлил қилиш, социологик тадқиқот натижаларининг амалий аҳамиятини ва ролини оширишда муҳим роль ўйнайди ва қуйидагиларни ўз ичига олиб, тадқиқотчи-социолог томонидан эътибор бериш талаб этилади.

1. Социологик тадқиқотлардан олинган ва бошқа муаммога доир маълумотларни таҳлил қилиш ва кодлаштиришдан иборат бўлиб асосий вазифа мавжуд маълумотлар ва ҳужжатларни бир хил шаклга келтирилиб, расмий тарзда ишлаб чиқилиб, белгиланган шартлар асосида тартибга келтирилиши;

2. Олинган социологик тадқиқот маълумотларни тадқиқот вазифаси ва мақсадига мос ҳолда келтирилиб, қанчалик олдинга қўйилган вазифа бажарилганлиги, мақсадга эришилганлиги даражаси аниқланиши;

3. Статистик таҳлилга жиддий эътибор беришдир. Социологик маълумотларни таҳлил қилишда, статистик таҳлил муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. У орқали ижтимоий қонуниятларга боғлиқ аҳамиятга молик маълумотларни, статистик тамойиллар асосида, функционал муносабатлар аниқланиб, тадқиқот этилаётган муаммо бўйича билимлар умумлаштирилади ва бу эса ўз навбатида объектив илмий хулосалар чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади.

Эмпирик социологик тадқиқотлар усуллари ва турлари ёрдамида олинган маълумотларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш жараёнида тадқиқот объектининг ижобий томонларигина эмас, балки кўпроқ ечимини кутаётган бошқа муаммоларга ҳам эътибор қаратиши таққоза этади. Бу босқичга албатта тадқиқот назария ёки фараз (гипотеза) қилинган ижтимоий характерга эга бўлган, олинган миқдорий кўрсаткичлар асосида текширилиб аниқланади. Бу албатта ишчи фараз сифатида ижтимоий объект тўғрисида тахминий фараз ҳисобланиб, эмпирик социологик тадқиқот натижалари билан унинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлайди ва тасдиқлайди. Ишчи фараз бу бевосита ижтимоий амалиёт билан боғлиқ бўлиб, кишиларнинг амалий ҳаётининг фаолиятига боғлиқдир.

Шундай қилиб, социологик тадқиқотларнинг эмпирик натижалари ҳақидаги маълумотларни олиб назарий-илмий жиҳатдан умумлаштириб муайян аниқ хулосалар ишлаб чиқиб, амалий тавсияларни бериш (ишлаб чиқариш) билан яқунланади.

Эмпирик социологик натижаларнинг тўла илмий тахлили ва амалий натижалари умумлаштирилган тарзда илмий ҳисоботда ўз аксини топади. Илмий ҳисобот социологик тадқиқотнинг (ўрганилаётган объект бўйича) тамом бўлганлигини ва унда эмпирик маълумотлар гуруҳлаштирилиб тартибга солиниши, системали ҳолда тузилиб, келгуси социологик тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилиш ҳолатига келтирилиб топширилади.

Илмий ҳисобот – ўзининг асосий таркиби икки қисмдан – назарий ва амалий бўлимларидан иборат бўлган ҳолда тузилади.

Ҳисоботнинг назарий бўлимида муаммонинг қўйилиши, унинг долзарблиги, тадқиқот қилинувчи муаммовий масалаларнинг таърифи, асосий тушунчаларнинг назарий тахлили, муаммонинг қай даражада ўрганилганлиги, уни ҳал этишнинг мавжуд йўллари эътиборга олиниб кўрсатилади. Тадқиқотнинг иккинчи амалий бўлими – тадқиқотнинг амалий натижалари аниқ кўрсатилиб, хулосалари, тавсиялари берилиб, амалий социологик тадқиқотлардан кутилган асосий мақсадга эришганлигига алоҳида эътибор берилади, келгуси тадқиқотларга услубий ва техникавий тавсиялар беради.

Илмий ҳисоботни тузишда унга қуйидаги талаблар қўйилиб, асосий диққат-эътиборни қаратишни таққоза этади.

Биринчидан – илмий ҳисоботда социологик тадқиқот объект предметга мувофиқ муаммонинг гуруҳлари ўзаро барча боғлиқ жиҳатлари кенг акс этиши зарур. Бу эса тадқиқот натижаларини тахлил қилиш, умумлаштириш, муҳим қисмдан номуҳим қисмини ажратиш осонлашади;

Иккинчидан – ҳисоботнинг ҳар бир бўлимида муаммо ва тадқиқот натижалари аниқ ва қатъий икки қисмдан – биринчи қисм муаммо ва тадқиқот натижаларини ўз ичига олмоғи, иккинчи қисмда эса илмий хулосалар, амалий таклиф ва амалий тавсияларни ўз ичига олмоғи зарур;

Учунчидан – илмий ҳисоботда анкета саволлари респондентлар руҳига мос, жавоблар умумлаштирилган ҳолда ихчам, аниқ ифодаланиши, илмий ҳисобот аниқ ҳаётий ҳужжатлар ва статистик маълумотлар асосида тасдиқланган бўлиши;

Тўртинчидан – илмий ҳисобот ихчам, тўғри ва техник жиҳатдан юксак савияли тарзда ёзилиши зарур. Ҳисобот ҳажми 50-60 бетлар асосида ёзилиши, схемалар, жадваллар, диаграммалар ҳам тайёрланиб, улар илова шаклида бўлиши, илмий ҳисоботга доир 10-бетгача тушунтириш хати ёзилган бўлиши керак.

Шу билан бир қаторда социологик тадқиқотлар бўйича илмий ҳисобот ёзилиши ва тавсия этилиши жараёнида буюртмачи муассасаларга тадқиқотнинг энг муҳим зарурий натижаларини тезкор ахборотлар тарзида бериш мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб, социология фанида эмпирик социологик тадқиқотлар муҳим ва зарурий мавзу ҳисобланиб, муҳим аҳамият касб этади.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР

1. Социологик тадқиқотларнинг моҳиятини тушунтириб беринг

2. Эмпирик социологик тадқиқотлар нима ва уни ташкил этиш ва ўтказиш дастури ҳақида қандай тушунчага эгасиз?
3. Аниқ эмпирик социологик тадқиқотларни ўтказиш усулларини таърифлаб беринг!
4. Эмпирик социологик тадқиқот турларини кўрсатиб беринг?
5. Социологик тадқиқотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш зарурияти нимада?
6. Социологик мониторинг нима?
7. Илмий ҳисобот қачон ва қандай тузилади. Унинг аҳамияти-чи?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Тадқиқот дастури – яъни илмий дастур ҳарқандай назарий, фаразий, амалий социологик тадқиқотнинг энг муҳим зарурий хужжати бўлиб, унда мавзу танлаш, унинг долзарблиги, объект ва предметни характерлаш, мақсад ва вазифаларини, ўтказиш усулларини ва йиғилган материалларни тўплаш, таҳлил, тавсия, хулосаларни қисқача баён қилишдир.

Объект ва предмет – ўрганиладиган меҳнат жамоалари, муассасалар, жамиятнинг маълум тармоғи, тадқиқотнинг объекти ва бу объектнинг ўрганиладиган соҳага боғлиқ бўлган тадқиқот ўтказилишининг муайян, аниқ масаласидир.

Пилотаж тадқиқот – маълум озчилик мажмуига боғлиқ бўлган муаммони текширув усулига айтилади.

Гипотеза – фараз қилиш, тахмин этиш, қисман башорат қилишдир.

Мақсад – бу ўрганилаётган муаммони тадқиқ этишдан олдин онгда пайдо бўлган тадқиқот натижасидир.

Сўров – эмпирик социологик тадқиқот ўтказиш жараёнида муаммога доир тузилган саволлар асосида респондентлар билан олиниб бориладиган савол-жавоб тадқиқот усуллари.

Эксперимент ва унинг мақсади – назария ёки гипотезани исботлаш ёки инкор этишлик услубидир.

Респондент – эмпирик социологик тадқиқот ўтказиш жараёнида сўров усули қўлланилганда савол-жавобга қатнашувчи, ўз фикрини бергувчиларга айтилади.

Мониторинг – эмпирик ва умуман социологик тадқиқотларни ўтказиш ва социологик жараёнлар ҳақида олинадиган ахборот ва маълумотлардан доимий фойдаланишни таъминловчи социологик тизимдир.

Эмпирик (эмпирик социологик тадқиқот) – у социологик тадқиқотлардан бирига мансуб бўлиб, социологияда энг мураккаб жараёнларда тадқиқотлар ўтказилиши натижасида амалий ахборот ва маълумотларни тажриба ўтказиш орқали олиш усулидир. (Эмпирик – сўзи юнонча бўлиб, тажриба – деган маънони беради).

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А. Каримов – “Ўзбекистон XXI-асрга интилоқда”, Тошкент, 1999 й.
2. И.А. Каримов – “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз”, Т.2000
3. И.А. Каримов – “Донишманд халқимизнинг мастаҳкам иродасига ишонаман”, Т.2000
4. И.А.Каримов – “Миллий истиклол мафкураси”, Т.2000
5. М.Бекмурадов – “Социология асослари”, Тошкент 1994
6. С.Н.Алиқориев ва бошқалар “Умумий социология”, Тошкент, 1999
7. Энтони Гидденс – “Социология”, Тошкент
8. Ш.А.Ахадов - “Эмпирик социологик тадқиқотлар” (услубий қўлланма), Самарқанд, 2003
9. “Социология” маърузалар матни, Самарқанд, 2002

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ МУСТАҚИЛЛИГИ ВА СУВЕРЕНИТЕТИНИНГ СОЦИАЛ МУАММОЛАРИ

РЕЖА :

1. Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиши ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлари.
2. Суверен Ўзбекистон Республикасининг социал муаммолари.
3. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик жамиятни шакллантириш соҳасида эришилган натижалар.

1 савол. Собиқ СССР даврида КПСС Марказий Комитети 1985 йил Апрель пленуми қабул қилган қарор асосида мамлакатда эълон қилинган «қайта қуриш» каби машъум дастур ва шу асосда аҳоли ўртасида кенг тарғибот қилинган мафкуравий ғоя миллионлаб кишиларни социализмни яхшилаб, қайта қуриш, 70 йилдан ортиқ жараёнда тўпланиб қолган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳасидаги иллатлардан қутултиради, деб халқни лақиллатиб, аслида миллатларни менсимаслик, буюк давлат шовинистик сиёсатини янада кучайтириш каби машъум ниятли М.С.Горбачёв мақсади 1991 йил 19-21 августда Москвада бошланиб 1991 йил 12 декабрда Олма-Отада якунланди.

Собик СССРда Иттифоқдош Республикаларнинг кукумат бошлиқлари Олма-ота (1991 йил 12 декабр) учрашуви натижасида СССР тугатилганлиги, унинг ўрнига юзаки Мустақил ва Суверен Республикалар Иттифоқи, яъни Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) тузилганлиги эълон қилиниб, аслида эса алоҳида-алоҳида мустақил давлатларга ажралган ҳолда тузилганлигини эълон қилиш эди. Бу давлатлар Россия Федерацияси, Украина, Ўзбекистон Республикаси, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон Республикаларидан иборат мустақил давлатлар ҳамкорлиги эди. Улар эски социалистик ижтимоий тузум ўрнига эркин демократик тузумни жорий этишга, эркин бозор муносабатларини тиклашни мақсад қилиб қўйдилар. Умуман олганда, бу учрашув нафақат социализмнинг, СССРнинг ҳам тугатилиши эди.

Умуман олганда, бу Олма-ота учрашувигача бир қатор собик иттифоқдош республикларнинг узокни кўрадиган раҳбарлари М.С.Горбачёв ғоясининг разиллигини сезиб, мустақилликни эълон қилиб, СССРдан чиқиб кетганлигини расмийлаштирган эдилар. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси унинг президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1991 йил 1 сентябрида Ўзбекистонни Мустақил Республика деб эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилгандан кейин бирин-кетин Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон республикаслари ҳам СССРдан чиқиб мустақил давлат бўлганлигини расмийлаштирдилар, давлатчилик ва ижрочилик ҳокимияти қонуний атрибутларини, сиёсий, иқтисодий структураси ва тизимни ташкил қилдилар. Ўзларининг ташқи ва ички сиёсатларини мустақил амалга оширишга муваффақ бўлиб, ҳозиргача фаолиятларини мустақил амалга оширмоқдалар. Бу давлатлар ўзларининг давлат тилини (Ўзбекистонда ўзбек тили, Қозоғистонда қозоқ ва рус тиллари, Қирғизистонда қирғиз тили, Туркманистонда туркман тили, Тожикистонда тожик ва рус тили давлат тили ҳисобланади) давлат байроғини, давлат гербини қабул қилдилар. Халқ муҳокамасидан кейин асосий қонуни-Конституциясига эга бўлдилар. Миллий мафқураларини аниқлаб олишга, келажак истиқболини аниқлаб, пировард мақсадини белгилаб олдилар.

Асосий қонуни бўлган Конституцияларига мувофиқ олий ҳокимиятнинг сиёсий системаси давлат бошқарув аппаратларини ташкил қилдилар. Олий Кенгашларига депутатлар сайлашнинг умумхалқ сайловини ўтказиб, халқ депутатларини демократик асосда сайланишига эришдилар. Эски давлатнинг советлар формаси бекор қилиниб, Президентлик Республика-парламент бошқарувига ўтдилар. Ўзбекистонда эса Вазирлар Маҳкамаси, қўйдан то вилоятларгача ҳокимлик системаси жорий этилди.

Ташқи давлатлар билан суверен, мустақил давлат сифатида тенг ҳуқуқли дипломатик муносабатларини ўрнатиб, элчилар алмашишни ташкил қилдилар. Бу давлатларни жаҳон жамотачилиги таниб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлиб кирдилар. Жаҳондаги йирик халқаро

ташкilotлар, корпорациялар, ассоциация, компаниялар, банклар билан икки томонлама иктисодий алоқаларни ўрнатдилар.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирган давлатлар 1993 йил декабр охиригача Россия рубли асосида савдо-сотик муносабатларини ривожлантириб, 1994 йил январидан бошлаб Ўзбекистон ўзининг сўм-купонига, 1994 йил 1 августдан эса пул реформаси ўтказилиб, 1000 сўм 1 сўмга алмаштирилди. Бошқа Марказий Осиё ва Россия, Белоруссия, Украина, Озарбайжон Болтиқбўйи республикалари ҳам ўзларининг миллий валюталарини савдога эълон қилиб, эркин бозор муносабатларини бошлаб юбордилар.

Халқаро савдо, фан-техника ва маданий алоқаларини ҳам икки томонлама халқаро давлатлар билан ўрнатиб, фаол ҳаракатларини бошлаб юбордилар.

Халқаро алоқаларда асосий ўринни Ўрта Осиё-Марказий Осиё давлатлар учун Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги давлатлар- Россия, Украина, Белоруссия ва бошқалар ҳисобланадилар.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари ўзаро алоқаларини янада мустаҳкамлаш мақсадида 1992, 1993, 1994 йилги Тошкент, Олма-ота, Бишкек, Ашхобод, Москва, Минск учрашувлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1994 йилги Қозоғистон билан ЧимКонт учрашуви, 1994 йил октябрида Россия билан, 1994 йилда (ноябр) Украина раҳбарлари билан учрашувлари ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнади.

Марказий Осиё давлатлари ичида Ўзбекистон Республикаси асосий ўринни эгаллайди. Ўзбекистон собиқ СССРдаги республикалар ичида биринчи бўлиб мустақилликни эълон қилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси-Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессияси 1991 йилнинг 31 август куни Ўзбекистонни Мустақил Республика деб, 1 сентябрь-умумхалқ мустақиллик байрами деб эълон қилади.

Ушбу сессияда Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонун, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти», ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисидаги» ҳужжатларини қабул қилади. Шу сабабли, бу сессия халқаро аҳамиятга эга бўлган ўта муҳим тарихий ҳужжатларни қабул қилганлиги билан тарихий сессия сифатида тарихда номи қолади.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида бир қатор энг муҳим тарихий-сиёсий масалаларни ҳал қилади. 1991 йил декабрида Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг қонунийлиги тўғрисида умумхалқ референдуми ва Ўзбекистон Республикаси президентлигига умумхалқ сайлови ўтказилади. Бу муҳим тарихий сиёсий воқеаларга ўз муносабатларини билдириш учун республика фуқароларининг қарийб 91,1 фоизи қатнашиб Ўзбекистоннинг мустақиллигига ва янги биринчи президентига овоз бердилар. Бу воқеа энг муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлган воқеадир. Ўзбек халқи асрлар оша ўз мустақиллигини тиклаш учун

курашиб келган мақсадига эришди. Эндиги вазифа мустақил Ўзбекистон учун ўзининг миллий ўзбек миллати ичидан чиққан ватанпарвар, ватан учун жонини фидо қилувчи, халқлар дўстлигига хизмат қилувчи халқпарвар, билимдон зиёлилар иззат-ҳурматда, фан-техникани, маданиятни, таълим-тарбияни яхшилашга бутун имкониятларини сафарбар қиладиган жонкуяр раҳбарларни давлат ҳокимиятига, ижроия ҳокимият аппаратларига раҳбарлик лавозимларига кўтаришни, мустақил сиёсий бошқариш системасини қўйдан юқорига ўзгартиришни, демократик бошқариш тизимини ташкил этишни, иқтисодий соҳада мулкчиликнинг турли хиллигини, бозор иқтисодий муносабатларига ўтишни, эркин савдони эълон қилишни, янги ижтимоий турмуш тарзини ташкил этишдан, янги миллий ғоя ва мафкура, янгича эътиқодларга ўтиш каби энг муҳим муаммоларни ҳал қилишдан иборатдир.

Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси давлат ўзбек тилини давлат тили деб эълон қилади. Чуқур қадимий меросимиз, кадриятларимиз ва маънавиятимизни эъзозлашга қаратилган кенг мазмунли давлат байроғини, давлат гербини, давлат мадҳиясини, асосий қонун-Конституцияни (1992 йил 8 декабр) қабул қилади. Қисқа вақт ичида ушбу асосий қонун-Конституцияга мувофиқ қўйдан то юқори-Олий Кенгашгача сиёсий бошқариш давлат системаси қайта қўрилиб, Президент бошқаруви ташкил этилиб, эски советлар бошқариш услуги бекор қилинади. Социализмнинг ҳамма қонуний атрибутлари ҳаракатдан тўхтайди.

Ўзбекистонда асосий ижтимоий тузум янги Конституция асосида амалга оширилмоқда. Улар қисқача қўйидагилардан иборатдир.

Мустақил Ўзбекистоннинг ўз ривожига қўлга киритган катта ютуқларидан энг муҳимлари Давлат тили, Давлат гимни-мадҳияси, Давлат герби ва бошқа сиёсий, ҳуқуқий ва қонуний атрибутлари ичида ўз қонуни-Конституциянинг қабул қилиниши алоҳида хусусиятга, жаҳоншумул аҳамиятга эгадир. Мана ўн беш йилдирки жумҳуриятимиз фуқаролари ана шу муқаддас қомусимиз руҳи билан яшамокда, ижод қилмоқда ва жаҳон халқлари кўз олдида ўз фахри ғурури билан келажакка мағрурона, маруккаб қийинчиликларга бардош бериб, осойишталикни мустаҳкамлаб, ҳамма миллатлар билан дўстона ҳамкорликда олға бормокда. Чунки, ақлу заковатли халқимиз ўзининг келажакига ишонади, Конституция белгилаб берган ижтимоий турмушнинг ҳамма жабҳаларидаги ҳаётий жараёнлар статусининг ҳуқуқий кафолатига таянади.

Президентимиз таъкидлаганидек, «Хур Ўзбекистонимизнинг тарихида биринчи Конституциямизнинг қабул қилиниши Жумҳуриятимизнинг янгидан туғилишидир, ҳақиқий мустақиллигимизга мустаҳкам пойдевор қуришдир».

Халқимизнинг биринчи Мустақил Қомуси ҳақиқатда Ўзбекистоннинг Мустақил Давлат сифатида нафақат унинг пойдевори, балки келажакда кучли ҳуқуқий давлатнинг мустаҳкам қалъаси кафолати ҳамдир. Чунки, Конституциямиз мураккаб, серқирра тайёргарликдан ўтказилди. Ўн йилга яқин даврда яратилиб, сайқалланди. Қарийб 3 ойдан ортиқ даврда умумхалқ муҳокамасига халқимизнинг ижтимоий, илмий-

маънавий онги, маданияти олдингидан ҳам юксалгани буюк порлоқ келажак сари дадил истагини яққол аён этди. Халқимизнинг истагини ва мақсадларини, умумхалқ муҳокамаси жараёнида билдирилган мулоҳазалари инобатга олинди. Қомусда гўё бутун жумхуриятимиз жамоатчилиги, ҳуқуқий, тарғибот қонунчилик атрибутлари ҳам назарий, ҳам амалий соҳа мутахассислари, ваколатли орган ходимлари фикр мулоҳазалари, ижтимоий жамиятимизнинг ҳозирги ва келажак равнақи ҳисобга олинган, тўла ва атрофлича кўрсатилган ҳолда тайёрланиб қабул қилинган қомусдир.

Конституциямиз жаҳондаги энг тараққий этган мамлакатлар, жумладан, АҚШ, Франция, Германия, Италия, Польша, Болтиқбўйи мамлакатлари каби Ғарб давлатлари, руҳияти, урф-одатлари ва этник жиҳатларидан Ўзбекистон халқига яқин бўлган Миср, Туркия, Ҳиндистон, қўшни Марказий Осиё давлатлари ва бошқа Шарқ давлатларининг бой тажрибасидан, Қомусий-қонунчилик сиёсий бошқариш тизимидан энг демократик жиҳатларини, инсонпарварлик ғояларини ифода этувчи халқаро ҳужжатларнинг талабларини ҳам ўзида намоён этган қомусдир. Конституциямизнинг давлатчилигимиз равнақи ҳуқуқий кафолат даражасига кўтарувчи энг муҳим белгиси, характерли хусусияти яна шундан иборатки, унда аҳолининг илғор ижтимоий-сиёсий маънавий тажрибасини миллий-маънавий кадриятларимизга ўзбек халқининг бой маънавияти давлатчилик тарихига уйғунлаштириб қўлланилганлигидир.

Масалан, буюк аллома қадимда қонунчилик тизими асосчиларидан бири Абу Наср Форобийнинг бир қатор қонунчиликни мустаҳкамлаш, қонунчиликда инсоний руҳиятларни биринчи ўринга қўйиш каби ғояларини, давлатни бошқарувчи кишиларнинг халқ ўртасида обрӯ-эътиборга эга бўлишлиги, умумий халқ сайловларини ўтказишда жамоатчилик ролига эътибор бериш каби назарий таълимотлари ҳисобга олинганлиги шулар жумласидандир.

Ундан ташқари Конституцияда ўзбек халқи давлатчилиги кадриятларидан жумладан улуғ бобомиз Амир Темурнинг давлатни бошқариш тажрибасидан, яъни ўз тузукларида кўрсатган давлатни бошқаришда олий табақага оид кишилардан тортиб, хунар аҳлигача бўлган жами 12 табақа кишиларга суяниб иш кўришлиги каби тажрибалардан фойдаланганлигидадир. Конституциямизнинг асосини тайёрлашда ана шу ўғитларга мувофиқ, унинг 9-моддасига асос қилиб олинган. Бу моддага кўра жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилиши, умумий овозга (референдумга) қўйилиши таъкидланган бирон синфнинг, бирон партиянинг устунлиги белгиланмаган. Конституциянинг ана шу моддасига мувофиқ 1993 йил мобайнида уни амалий жиҳатдан турмушга тадбиқ этишда бир қатор қонуний қарорлар қабул қилиниб, умумхалқ муҳокамасига қўйилди. Улардан энг муҳимлари «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида»ги қонун лойиҳаси матбуотда эълон қилиниб, халқ муҳокамасида қарийб 2 ойдан зиёдроқ вақт бўлди. Бу қонун халқ

иродасини, олий мажлисдан қутиладиган истак-мақсадларини қонун талабларига асосан мувофиқлаштирилди.

1994 йил 25 декабрда бўлиб ўтган Олий Мажлисга умумхалқ сайлови ана шу руҳда ўтилди, депутатликка номзодлар (ҳаммаси бўлиб 250 депутат сайланди) алтернатив услубда ўтказилди, халқ ишончини оқлаган номзодлар депутат қилиб сайланди. Ана шундай услубда Олий Мажлис ва президентлик сайлови 1999 йил ноябрида ва 2002 йилнинг 27 январиди ҳам бўлиб ўтди.

Ёки бу қонундан кейинроқ матбуотда эълон қилинган «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги, «Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисидаги қонунлари», «Фуқаролик кодекслари» шулар жумласидандир.

Маълумки, Конституция жамиятнинг ҳуқуқий кафолати бўлишлиги билан ижтимоий ҳаётнинг тўла соҳалардаги назарий, амалий, кундалик ва турмушда юз берадиган масалаларни хал қилиб берувчи бошқа қонунларнинг тараққиёт қонуний атрибутларининг ҳуқуқий ҳужжатлари манбаи ҳам ҳисобланади.

Ана шу мақсадда мустақил Ўзбекистон Конституцияси асосида ижтимоий ҳаётимизга таалукли амалдаги қонунларни синчиклаб ўрганиб, илмий нуқтаи-назардан ёндошган ҳолда янги қонунлар ва кодексларни ишлаб чиқишдан иборат бўлди. Ана шу мақсадда қабул қилинган «Фуқаролик кодекслари» Конституциянинг асосий талабларини, мақсад ва вазифаларини турмушга тадбиқ этишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Чунки, Конституцияга мувофиқ фуқароларга берилган шахсий, мулкӣ, сиёсий, ҳуқуқ ва эркинликлар кодекслардаги махсус моддалар, қоидалар орқали ва улар воситасида амалша оширилиши ва муҳофаза қилиниши халқимиз кадриятларига асосланган, бу атрибутлар конституцияда ўз аксини топган бўлиб, унинг иккинчи, учинчи бўлимларида ХІ бобни ўз ичига олган, ҳақиқий инсоний кадриятларнинг демократик йўналишлари ҳуқуқий жиҳатдан асослаб берилган.

Жумладан, Конституциянинг II-боб моддаларига мувофиқ илк бор ҳуқуқий демократик давлатнинг асосий талаби бўлмиш давлат органлари, мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдидаги маъсулдорлиги эътироф этилган, 7-моддасида эса «Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ бўлиб, давлат халқининг иродасини ифодалайди ва унинг манфаатларига хизмат қилади» - дейилган.

Ушбу жиҳатлар фуқароларнинг давлат бошқарувидаги иштирокини кафолатлайди. Конституциядаги бу атрибутлар халқ иродасига мувофиқ тараққий этган ҳорижий давлатларнинг кўп йиллик тажрибасидан, ўтган сиёсий бошқариш тузилмалар ва қонуний жараёнларни такомиллаштириш асосида фойдаланганлигидан далолат беради.

Давлатимизнинг демократия сари дадил қадам ташланганлигининг ёрқин тасдиғини Конституциямизнинг «Жамоат бирлашмалари» деб номланган ХІІ бобида кўришимиз мумкин. Унда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини биргаликда рўёбга чиқариш учун Қасаба уюшмаларига, жамият ва сиёсий партиялар, диний ташкилотларга бирлашиш ҳуқуқлари

мустаҳкамланган. 56 ва 62 моддалари алоҳида диққатга сазовордир. 58 моддасига мувофиқ давлатга жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлаш, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб бериш вазифаси қонуний йўл билан белгилаб берилган. Бу моддаларни мулоҳаза этар экансиз, буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий ҳуқуқий таълимотлари гўё ҳаётда ўз қадрини топгандек ҳис қиласан киши. Ўзбекистонда адолат, инсонпарварлик ва тараққиёт йўналишларидаги турли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий институтларнинг ривожланиши учун қонуний асосда барча имкониятлар яратилганлиги мустақил республикамиз халқларининг қўлга киритган, мисли кўрилмаган кафолатидир, ютуғидир.

2 савол. Ҳозирги кунда иқтисодий жараённинг юз бераётган мураккаб бир шароитда баҳо ва нарх-навонинг турғунсизлик ҳолати жамиятимизнинг иқтисодий негизларини қонун асосида Конституциявий шакллантириш, аҳолини социал ҳимоя қилиш муҳим долзарб социал-сиёсий муаммоларидан биридир. Ўтказилаётган ислоҳотларнинг моҳиятини иқтисоднинг буйруқбозлик, режага, марказлаштиришга қарам бўлиш услубларидан хилма-хил шаклдаги мулкка, тадбиркорликка, эркин меҳнат қилиш ҳуқуқига асосланган, рақобатли иқтисодиётни вужудга келтирадиган бозор муносабатларига ўтиш ҳозирги даврнинг иқтисодий стратегияси ҳисобланади. Бу жараёнлар ҳам Конституциямизда «Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар» ва «Жамиятнинг иқтисодий негизлари» сифатида бутун бир IX ва XII боблар ҳажмида қонунийликка мувофиқ асосланиб берилган.

Жамиятимизнинг иқтисодий негизларининг қонуний турмушга тадбиқ этишда XII Чақириқ Олий Кенгашининг XIII сессиясида қарорлар ва унда президентимиз томонидан иқтисодий сиёсатнинг саққизта асосий стратегия, яъни йўналишини белгилаб бериши Конституциямизга мувофиқ иқтисодий омилларнинг қонуний асосда турмушга тадбиқ этила бориши муҳим сиёсий, ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Бу йўналишлар, социал-иқтисодий муаммолар нималардан иборат? Бу муаммолар қўйидагилардан иборатдир.

Биринчидан, бозор муносабатларига шошмасдан, аста-секин, хушёрлик билан, узлуксиз равишда ўтиш.

Иккинчидан, бозор иқтисодиётига таалуқли бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётимиз тинчлигини таъминлашда муҳим шартлардан бири бўлган молиявий вазиятни барқарорлаштиришдан, кредит-банк тизимини мустаҳкамлашдан.

Учинчидан, иқтисодиётимизнинг, қолаверса, сиёсий стратегиямизнинг ҳам асосларини ташкил этадиган муҳим вазифа-иқтисодиётимизнинг таркибий қисмларини қайта қуришдан.

Тўртинчидан, иқтисодиётимизнинг, умуман, ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг асосларидан бири бўлган халқ ҳўжалигимизнинг ғоят муҳим соҳаларидан бири қишлоқ ҳўжалигида оқилона ислоҳот ўтказишдан.

Бешинчидан, ижтимоий жамиятни барқарорлаштиришдаги зарурий социал муаммо, у ҳам бўлса, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммосини тезкорлик билан ҳал эта боришдан.

Олтинчидан, шу билан халқ ҳўжалигимизнинг асоси ҳисобланган базавий тармоқларни устиворлик билан ривожлантира бориб иқтисдий мустақилликка эришишдан.

Еттинчидан, иқтисодий мустақилликка эришишнинг муҳим омилларидан бири бўлган соҳа-экспорт муаммоларини тезроқ ҳал этиб, унинг ҳамма қувватлари ва имкониятларидан фойдаланишдан.

Саккизинчидан, истиқлол режамизнинг энг муҳим омилларидан бири, у ҳам бўлса, инвестиция базасини янада ривожлантириб, кенгайтириб, ислохотларимизга кенг йўл ва шарт-шароит яратиб беришдан иборат эканлигини кўрсатиб берди.

Бу стратегик устивор социал-иқтисодий вазифаларни бажариш учун ҳозирга қадар президентимиз ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан бир қатор ҳаммамизга маълум қарорлар қабул қилиндики, бу Конституцияда кўрсатилган қонунларнинг бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, яъни таълим-тарбия, илму-фан соҳасининг ходимларига, вакилларига алоҳида эътибор берилишидир. Жумҳуриятимиз Конституциясида IX бобнинг 41 ва 42 моддаларининг айрим қисмлари шу соҳага таалуқли бўлиб, таълим-тарбияни, илм-фан ва техникани ривожлантиришнинг қонунда белгиланган ҳуқуқий йўналишларини қисман асослаб берган. Чунки, илму-фанни ривожлантирмасдан ахлоқли, одобли, билимли, авлодни тарбияламасдан туриб социал-иқтисодий ривожланган, ҳуқуқий жиҳатдан фуқаролари қафолатланган, тараққий этган истиқлол мафкурасига эга бўлган мамлакатни барпо қилиш мумкин эмас.

ЎзРФА 50 йиллик юбилейида президентимиз И.А.Каримов «Ўзининг келажакини ўйлайдиган жамият, давлат авваламбор ўз олимларини, илму зиёлиларини ҳурмат қилиши керак, уларни юксак даражага кўтариши лозим» - деб бежиз айтмаган. Жумҳуриятимизда илму-фанни ривожлантириш учун аста-секин амалга оширилаётган ишлар, жумладан ЎзРФА Самарқанд бўлимининг очилиши аста-секин лотин алифбосига ўтиш, олимлар учун маълум имтиёзлар беришга қилинаётган ҳаракатлар, талантли ёш кадрларни танлаб тарбиялаш каби тадбирлар шулар жумласидандир.

Асосий қонунимиз – Конституциямиз Ўзбекистон халқининг ҳаққоний иродасини, давлатимиз тамойилларининг тараққиётининг тамойилларини ақс эттириб, жамиятнинг буюк келажак сари дадил қадамлар билан боришини ҳуқуқий жиҳатдан таъминламоқда. Конституциямиз қабул қилинганлигига мана саккиз йил вақт ўтди. Ана шу вақт ичида халқимиз Қомусимиз руҳи билан ижод қилмоқда, кўзга ташланарли ижобий ўзгаришларнинг иштирокчиси ва гувоҳи бўлмоқда. Республикамизда ишлаб чиқариш чезиларли даражада юксалапти. Жумладан, 1992 йилнинг 9 ойига нисбатан 2000 йилда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш Вазирлар Маҳкамасининг ахборотиغا қараганда, 11 фоиз,

миллий даромад ҳам ўсди, саноат маҳсулотининг умумий миқдори 30%, қишлоқ хўжалигида эса дон 2 баробар бундан 6 баробар ўсишга эришилган. Нефт, газ қазиб олиш, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш, машинасозликда асбоб-ускуналар тайёрлаш суръатлари анча юқори бўлишига эришилган. Катта миқдорда саноат корхонаси, хизмат соҳаси, қишлоқ хўжалиги корхоналари хусусийлаштирилди. Давлатга қарашли уй-жойларнинг ҳаммаси тўла хусусийлаштирилди. Қишлоқ хўжалигини бошқаришнинг янги турлари бўлган фермер хўжалиги аста-секин ривожланиб, ҳозиргача уларнинг сони 14 мингга етди. Пахта етиштиришда табиий қийинчиликларга қарамасдан анча силжишлар юз бермоқда. Бутун Марказий Осиёда 2 млн.тоннага яқин пахта толаси етиштирилаётган бўлса, унинг 1,5 млн.тоннаси Ўзбекистонда етиштирилмоқда. Пахта етиштириш бўйича Ўзбекистон дунёда 4-ўринда туради. Пахтамиз Европа, МДХ, Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида харид қилинмоқда. 1994 йилда эса қарийб 4 млн.тонна пахта тайёрланди. 1995 йилда ҳам ана шундай ютуққа эришилди. Мустақиллик 10-йиллик натижаси эса халқ хўжалигимизнинг ҳамма тармоқларида яхши натижаларга эриш билан яқунланмоқда.

Ҳозирга қадар иқтисодиётнинг турли тармоқларига доир хусусийлаштириш мақсадида 20дан ортик давлат аҳамиятга эга бўлган дастурлар ишлаб чиқилган бўлиб, 1993 йил охирига қадар эса 41,5 минг корхона хусусийлаштирилди. Улардан 2 мингдан зиёди акционерлик ва жамоавийлик мулкчилиги шаклига, 1825 мингдан кўпроғи эса хусусий ва оммавий мулкчилик шаклига ўтказилган. Савдо, маҳаллий саноат, умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам 2 мингга яқин шахобчалар, яъни кичик корхоналар ҳам хусусийлаштирилди.

Йирик ишлаб чиқариш транспорти, қурилиш корхоналаридан эса 423 таси хусусийлаштирилди. Шу вақт ичида 1 млн.дан ортик квартираларнинг 90 фоизи хусусийлаштирилди.

Қишлоқ хўжалигида эса 1993 ва 1994 йиллар давомида аграр реформанинг ўзига хос шакли амалга оширилиб 715 давлат хўжалигидан (совхоз) 325 таси жамоа хўжалигига, 269 таси кооператив, 90 таси ижара хўжалигига айлантирилиб, қайта тузилди. 735 та чорвачилик фермаси акционерлик жамиятига айлантирилди. Қишлоқда 65 минг гектар ерга эгалик қиладиган 6,5 минг фермер хўжалиги ташкил этилди. Чорвачиликда ҳам хусусийлаштириш даражасининг ошиб бораётганлиги яққол сезилмоқда. Чорва маҳсулотларидан сут етиштиришнинг тўртдан уч қисми, гўшт етиштиришнинг 70 фоизи, картошка етиштиришнинг 40 фоизи хусусий тармоқларга тўғри келади¹.

Ўзбекистон Республикасида ялпи маҳсулот етиштириш суръатларида ўзгаришлар бўлсада, юқори даражада деб бўлмайди. Жумладан, ушбу икки йил ичида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 106 фоизга, нефт маҳсулотлари ишлаб чиқариш 121 фоизга, табиий газ ишлаб чиқариш эса 104 фоизга, истеъмол моллар ишлаб чиқариш 107 фоизга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш эса 103 фоизга тўғри келади. Аммо халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш ҳанузгача алқ талабига жавоб

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 1993 йил 8 декабр сони.

берарли ҳолатда эмас. Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳам халқ талабига мувофиқ деб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида ялпи ижтимоий тузумга ўтар экан, унинг иқтисодий асосида бозор иқтисодий муносабатлари, эркин савдо ва мулкчиликнинг хилма-хил шаклига ўтиш муаммолари ҳал қилиниши муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабли республикада бу муаммолар тезликда ҳал қилинмаса, аҳолининг социал қисман бўлсада қийинчиликларини турмушда кечириши табиий ҳолдир.

Шу сабабли аҳолининг социал жиҳатдан барқарорлиги кўпроқ нарх-навога, ойлик маоши ва нафақасининг ва озиқ-овқатнинг ўз вақтида савдо тармоқлари томонидан таъминлаб туришга, аҳолининг кам даромадли моддий ёрдамга муҳтож қатламини социал ҳимоя қилиш ишига боғлиқдир. Бу соҳада намунали тадбирлар қилинмоқда.

Истиқболли жумҳуриятимизнинг иқтисодий, ижтимоий тараққиёти қонуний асослари ана шундан далолат берадики, республикамиз хом-ашё ва яна ер ости бойликлари жиҳатидан ҳам нуфузли имкониятларга эгадир. Ўзбекистон олтин ишлаб чиқариш жиҳатидан дунёда саккизинчи ўринни, аҳоли жон бошига олтин ишлаб чиқариш бўйича тўртинчи, бешинчи ўринда турибди. Ҳозирги кунда мамлакатимизда топилган 30 та олтин коннинг 10 тасидан фойдаланилмоқда. Ўзбек олтини дунёдаги энг олий андозаларга мос келади.

Ўзбекистонда жуда катта захирага эга бўлган уран кони мавжуд. Ҳар йили жумҳуриятимиз минг тонна мис қазиб олмоқда, ундан ташқари Ўзбекистон территориясида беҳисоб мис захираларидан ташқари, кўрғошин, рух, вольфрам ва бошқа муҳим стратегик нодир металлларнинг йирик конлари бордир¹. Бизда жуда катта энергетика базалари ҳам мавжуд. Аниқланган газ захиралари салкам 2 триллион куб метрни ташкил этади, кўмир захиралари 2 млрд. тоннадан ошади, 140 тадан кўпроқ салмоқли нефт конлари бор². Кейинги икки йил ичида очилган нефт ва газ захиралари энергия воситалари билан ўзимизни таъминлаш ҳақидагина эмас, уларни чет элларга сотиш ҳақида ҳам имкониятлари туғилмоқда.

Шунинг учун ҳам мустақил республикамиз келажак тараққиётига ҳуқуқий кафолатгина эмас, балки унинг қудратли бойликларининг, чексиз захиралари имкониятларининг мавжудлиги ҳам жорий мамлакатларнинг, йирик давлат арбобларининг, катта-катта халқаро компаниялар, корпорациялар, уюшмалар, трестларнинг, банкларнинг диққат-эътиборини ўзига қаратмоқда. Ўзбекистонимиз билан яқиндан алоқаларини ўрнатишга интилмоқда. Шу сабабли бўлса ҳам ажаб эмас, халқаро майдонда Ўзбекистоннинг ва яқин алоқа-муносабатлар ўрнатмоқда, обрӯ-эътибори тобора ошиб бориши, жаҳон ҳамжамиятининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлиши, Европа, Осиёда ва Америка қитъасида давлатлараро икки томонлама алоқаларнинг кучайиши, ўзаро ишончинг тобора мустаҳкамланиб боришига олиб келмоқда. Ҳозирга қадар Ўзбекистонни жаҳондаги 165 та мамлакат таниди, 120 дан зиёд давлат билан дипломатия

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 1993 йил 8 декабр сони.

² Ўша жойда.

муносабатлари ўрнатилди. 50 дан зиёд давлатлар билан элчихоналар очилган. Германия, Франция, Швейцария Конфедерацияси, Австрия, Нидерландия қироллиги, Финляндия, Туркия, Англия ҳамда Европанинг бошқа давлатлари билан узоқ муддатли ва истиқболли муносабатлар йўлга қўйилди. Бу соҳада айниқса, Президентимизнинг Германия, АҚШ ва Франция, Россия, Украина ва Хитой, Япония, Малайзия, Араб мамлакатлари, Туркия, Ҳиндистон ва Англияга қилган давлат визитлари жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистоннинг БМТга аъзо бўлишлигининг халқаро майдондаги позициясини янада мустаҳкамлади.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ташқи сиёсатда Конституциямиз 17-моддасига мувофиқ давлатларнинг суверенлиги, тенглиги, куч ишлатмаслик ёки чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умумжаҳон эътироф этган бошқа нормаларига асосланади.

3 савол. Мустақиллик йилларида жамиятимиз сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида амалга оширилган кенг қамровли ишларни ўрганиш, уларнинг натижаларини сарҳисоб қилиш, тўпланган тажрибаларини умумлаштириш асосида вазият таҳлилини бериш шу куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб қолмоқда. Шу боис Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш борасида олиб борилган айрим ишлар ва айрим тажрибалар ҳақида фикр юритамиз.

90-йиллар бошига келиб, ёш мустақил давлатлардаги сиёсий вазият шундай эдики, улар олдида ижтимоий ривожланишнинг икки йўли турар эди. Биринчиси, халқ хўжалигини аввалгидек, социалистик йўналишда ривожлантириш, коммунистик ғояларни амалга ошириш учун курашиш. Иккинчиси, тараққиётини социалистик ҳам эмас, капиталистик ҳам эмас, жаҳон амалиёти синовларидан ўтган бозор иқтисодиётига асосланган адолатли, демократик жамият куриш йўлидан бориш эди. Маълум бўлдики, социалистик тараққиёт йўли совет жамияти мисолида ўзини оқламади. У маъмурий буйруқбозлик усулига асосланган, халқнинг ижодий эркин меҳнатига шароит яратмас эди, иккинчи йўл эса ривожланган мамлакатлар синовига бардош берган, халқнинг турмушини яхшилашга қаратилган йўл эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон иккинчи йўлни дадиллик билан танлади, шу йўлнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини яратишга доир ислохотларни амалга оширишга киришди. Бинобарин, бу вақтда Ўзбекистон мустақил, ҳуқуқий, демократик давлат ва фуқаролик жамиятини куриш, бозор иқтисодиётига ўтиш, халқаро ҳуқуқнинг мустақил субъекти сифатида жаҳон ҳамжамиятига кириш йўлини танлаб олган эди. «Биз,-деган эди И.А.Каримов, - тадрижий эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз. Мамлакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятларини, халқимиз табиатини-менталитетини инобатга олсак, ривожланишнинг мазкур йўли биз учун ниҳоятда мақбулдир.

Шу нуқтаи назардан, ҳаётнинг ўзи, иқтисодиётни ислоҳ этиш ва жамиятни янгилашни «Ўзбекча модели» танланган йўлимиз ва тамойилларимизнинг тўғри эканини кўрсатмоқда»¹.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси ўз олдига ҳуқуқий давлат қуриш мақсадини қўйганлигини эълон қилди. Лекин бу бир зумда ва ўз-ўзидан бўлиб қолмайди, албатта. Маъмурий бюрократик тизимнинг емирилиши мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон майдонига чиқиш, бозор иқтисодиёти муносабатлари таркиб топа бориши ҳам бу масаласини долзарб қилиб қўйди. «Бизнинг, -деган эди И.А.Каримов, - бош стратегик мақсадимиз қатъий ваўзгармас бўлиб бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустаҳкам пойдеворини шакллантиришдан иборат»².

Шундай экан биз демократик ҳуқуқий давлат қуриш борасида нималарга эришдик?

Мустақиллик-бу миллий давлатчилик қуриш ҳуқуқидир.

Авваламбор, истиқлол туфайли ўзбек халқининг ажралмас ҳуқуқи ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқарилди. Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигини барпо этиш ҳуқуқига эришди. Бу юртбошимиз таъкидлаганларидек, халқимизнинг кўп минг асрлик тарихида буюк воқеадир.

Истиқлол туфайли тарихан жуда қисқа вақт ичида асрлар мобайнида давлат қурилиши соҳасида амалга оширилмаган кўп нарсаларга эришилди. Бу нималарда намоён бўлмоқда.

Мустақил Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос давлат ҳуқуқий йўли танлаб олинди. Давлат қурилиши соҳасида танқидий нуқтаи назарсиз қабул қилинадган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат йўқ, «Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосилдир. Унинг ўзига хос ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир», деб таъкидлаган эди Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов.

Ўзбекистонда мустақил давлат сифатида демократия кадриятларини, шахс ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни, ижтимоий жихатдан йўналтирилган эркин бозор иқтисодиётини барпо этишни, халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланишини ўзи учун энг устувор кадриятлар сифатда танлади.

Янги ўзбек миллий давлатчилигининг қарор топиш жараёнида эски маъмурий буйруқбозлик тизими ва унга хос бўлган ҳокимият ва бошқарув органлари тугатилди. Сиёси ва иқтисодий бошқариш ва тартибга солишнинг кўпгина тузилмалари барҳам топтирилди.

Демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳуқуқий ва конституциявий асослари яратилди. Истиқлол йиллари ўзбек парламенти қонун яратувчилик фаолияти билан шуғулланиб, ёш мустақил давлатнинг шаклланиши ҳуқуқий жихатдан ҳар

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т. 1999. 14-15 бетлар.

² И.А.Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз» «Фидокор» газетаси, 2000йил 23 январ сони.

томонлама таъминлашга қаратилган 300 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар янги давлат ҳокимияти органлари тизими ва ижтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор муносабатларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини тақсимлаш конституциявий принципи изчиллик билан жорий этилди. Уларнинг ҳар бири ўз фаолиятида ҳуқуқий асосда тоталитаризм иллатларини истисно қиладиган умуминсоний меъёрларни қарор топтирмакда.

Ижро этувчи ҳокимият органлари режалаш-тақсимлаш вазифаларидан ҳоли бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш ролини бажармакда. Марказий иқтисодий идораларнинг вазифалари ва фаолият йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Кўплаб вазирликлар ўрнига бозор шароитларига мос бўлган хўжалик бирлашмалари, уюшмалар, концернлар, корпорациялар, холдинг компаниялари ташкил қилинди.

Давлат ҳокимияти маҳаллий органларнинг янги тизими вужудга келтирилди. Унинг асосий ҳокимлар институти ташкил этди. Унда жойларда ижро этувчи ҳокимият билан вакиллик ҳокимияти раҳбарларининг вазифалари бирлаштирилган. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва руҳиятини ҳисобга олган ҳолда, фуқароларнинг йиғинлари маҳаллалар ташкил қилинди.

Мутлақо янги суд тизими мустақил ва бошқа органларга боғлиқ бўлмаган ҳокимият сифатида қарор топтирилди. Суд ҳокимиятининг конституциявий суд ва Олий хўжалик суди каби янги тузилмалар вужудга келди. Вилоят, шаҳар ва туман судлари судьялари давлат бошлиғи томонидан тайинланиши каби ижобий тарихий-ҳуқуқий анъана тикланди. Судьяларнинг ваколат ва ҳуқуқий доираси кенгайтирилди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини амалда намоён қиладиган ва рўёбга чиқарадиган ташкило тузилмалари тизими шакллантирилди. Бу тизимга Мудофаа ва ташқи иқтисодий алоқалар вазирликлари, миллий хавфсизлик хизмати, давлат божхона ва солиқ қўмиталари тузилди. Миллий армия-Ўзбекистон Қуролли кучларининг ҳамда Ўзбекистон миллий чегара қўшинларининг ташкил этилиши миллий давлатчиликни қарор топтириш йўлидаги ғоят муҳим кадам бўлди. Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш, қимматбаҳо металллар, фан ва техника қўмиталари, Олий Аттестация комиссияси биринчи маротаба ташкил этилди. Банк тизими тубдан қайта шакллантирилди. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки очилди. Мустақил Миллий авиакомпания, ахборот агентлиги, кинокомпания ва бошқа умумдавлат хизматлари фаолият кўрсатмакда.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамияти қурилиши-бу фақат сиёсий тизимни демократлаштириш эмас, балки иқтисодий ҳуқуқий принципларни тиклаш, хўжалик фаолиятини демократик асосларда тубдан қайта қуриш ҳамдир. «Иқтисодиёт соҳасини янада эркинлаштириш мақсади-деган эди И.А.Каримов биринчи навбатда

давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини, ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларни мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш демакдир».

«Фуқаролик жамиятини қуриш, - деган эди И.А.Каримов, - бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди. Бундан шундай хулоса чиқадики давлат тассарруфида асосан конституцион тузумни, мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ тартибот ва мудофаа қобилятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, самарали ташқи сиёсат ўтказиш каби вазифалар ҳамда стратегик аҳамиятга молик масалалар қолиши керак ҳамда давлат миқёсида ҳал этилиши лозим.

Қолган барча вазифалар ва айниқса, биринчи навбатда, бозор ислохотларини амалга ошириш, тадбиркорликни рағбатлантириш, хусусий мулкни ривожлантириш, одамларнинг моддий фаровонлигини ошириш ва аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ҳал этилиши керак. «Айни шу йўл билан, - деган эди И.Каримов, - биз фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асосларини барпо этишимиз мумкин».

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинди (Ҳозир збекистонни 165 давлат тан олган) Тарихда илк бор, 1992 йилнинг 2 мартда Ўзбекистон халқаро ҳуқуқининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистон дунёдаги деярли ҳамма ташкилотларга аъзо бўлиб кирди. Дунёдаги 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатия муносабатлари ўрнатилган. Тошкентда 35 мамлакат ўз элчихонасини очган. Мамлакатимизда 83 та чет эл давлат ваколатхоналари рўйхатдан ўтган. 24 та ҳукуматлараро ташкилот ва 13 та ноҳукумат ташкилотлар ишлаб турибди. Ўзбекистоннинг 30 дан ортиқ чет элда дипломатик ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон суверен давлат сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган муассасалари, Оврупа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа энг обрули ва нуфузли, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлди.

1994 йилнинг июл ойида Ўзбекистон НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига қўшилди.

Мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари конституциявий даражада эътироф этилди. Конституциямиз инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига садоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак маъсулиятни англаш, ўзбек миллий давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда эътироф этилган

қоидаларини тан олиш, Ўзбекистон фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий жамият барпо этиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафолатлаш каби олийжаноб мақсадларни кўзлайди.

Қомусимизнинг асосий ғояси-бу жамаки дунёвий неъматлар орасида энг улуғи-инсон деган фикрдир. Конституция «фуқаро-жамият-давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини беради. Эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатланадилар.

“Жамиятда, - деган эди И.А.Каримов-фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминланганда у чинакам ҳуқуқий, фуқаролар жамият бўлади. Ҳар бир киши ўз ҳуқуқларини аниқ ва равшан билиши, улардан фойдалана олиши, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қила олиши лозим”¹.

Конституция қоидаларини ривожлантира бориб фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларини амалга оширишнинг ҳуқуқий асосларини яратишга қаратилган 100 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Улуғ бобокалонимиз соҳибқирон Амир Темур айтганларидек: «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади».

Демак, ҳуқуқий давлат қонун асосида ўз фаолиятини давом эттиради, у қонунга демократияга асосланади, фуқаролар манфаатига хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 13-моддасига кўрсатилганидек, «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларига асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократия ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»².

Шу билан бир қаторда жамиятнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий давлатнинг муҳим омили ва шартидир. Айтиш мумкинки, давлат ҳуқуқий давлатга, жамият фуқаролар жамиятига айланиши учун мустақил Ўзбекистонда ҳам анча ўзгаришлар рўй бериб келмоқда. «Биз учун, - деган эди И.Каримов, - фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Шу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади».

Мамлакатимизда адолатпарвар, демократик жамият асосий мақсадимиздир. Бу ўринда ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқий саводхон бўлишига эришиш, жамиятимизда қонунларнинг устуворлигини таъминлашга алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Оила эса шахс ҳуқуқий маданиятини шакллантиришнинг асосий буғини ҳисобланади. Оилада ҳар бир шахснинг бурчи ва вазифаларига онгли муносабати,

¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. 1999. 31-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992, 11-бет.

ҳуқуқий лаёқати, муомала маданияти, ўз насл-насаби, шажарасига ҳурмат ва садоқат, ўз Ватанига меҳр-муҳаббатнинг шаклланиши муваффақиятли кечади. Бу жараённинг самарали кечишини таъминлаш мақсадида оиланинг ҳуқуқий саводхонлигини тубдан яхшилаш ва ҳимоялаш бўйича илмий-амалий фаолият кўрсатиш, оилада боланинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилиниши, соғлом ўсиши, мактабга тайёрланишида ота-оналарнинг мураббийлик фаолиятларини такомиллаштириш ҳамда маъсулиятларини ошириш юзасидан ўқув-услубий тавсиялар ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга тадбиқ этиш ҳуқуқий жамият барпо этиш негизидир.

Маънавий етук оила-маънавий юксак жамият таянчидир.

Шу нарсага алоҳида аҳамият бериш зарурки, демократик ҳуқуқий давлатни қуриш, адолатли фуқаролик жамиятини бунёд этиш кўп жиҳатдан янги мафқурани талаб қилар эди.

Аҳолини янги йўлдан бошлаб бориш, унинг қарашлари ва орзу-мақсадларини бир йўналишга буриб, кучларини уйғунлаштириш учун ягона ғоявий қурол зарур эди.

Маълумки, Ўзбекистон бошқа иттифоқдош республикалар ичида биринчилардан бўлиб, ўзини мустақил республика деб эълон қилган эди. Бу албатта, Ўзбекистон учун ўлкан тарихий воқеа, миллий мафкура шаклланишида янги даврнинг бошланиши эди ва табиий суръатда кишиларнинг сиёсий онгининг ошишига олиб келди. Дастлаб, одамлар жамиятда юз бераётган ўзгаришлар шиддати олдида бирмунча гангиб қолишди. Турли сафсаталар, ҳатти-ҳаракатлар, «ғоявий» курашлар авж олиб, «хонаки» ва ажнабий сиёсатдонлар кўпайиб кетди. Бир маромдаги турмуш ва бир қолипдаги фикрлаш тарзи бузилиб, саросималик ва парокандалик кайфиятлари кучая бошлади. Ана шундай пайтда умумхалқ ва умумдавлат манфаатига мос келадиган энг мақбул йўлни танлаш, бунинг учун эса мафқуравий яккаҳоқимликка барҳам берган ҳолда аҳолининг барча табақалари, қатламларини талаб-эҳтиёжларини, маънавий-руҳий чанқоқлигини қондира оладиган етук ва баркамол ғояни яратиш зарур эди.

Масаланинг яна бошқа томони ҳам бор. Бу бевосита узоқ йиллар мобайнида ҳукмрон бўлган ғоя ва ақидалардан халос бўлиш, унинг бир ёқлама, ҳавойи, баландпарвоз даъватларини суриб ташлаш, воз кечиш каби оғир, вақт талаб этадиган жараён билан боғлиқ. Энди тафаккур тарзи ва қарашларини ишга солиш лозим эди.

Ана шундай шароитда Ўзбекистон Мустақиллигининг ташаббускори ва ташкилотчиси Президент И.А.Каримов биринчилардан бўлиб жамиятда маънавий покланишни амалга ошириш, эски ақидалардан холи бўлиш зарурлигини кейинчалик эса миллий истиқлол мафқурасини яратиш лозимлигини пайқади ва уни долзарб вазифа қилиб кўтарди.

Президент И.А.Каримов Ўзбекистоннинг маънавий ривожини негизларини белгилаб берар экан, ватанпарварлик ғоясига алоҳида эътибор берди. Бинобарин, Ватанни севиш халқимизга хос азалий қадрият ҳисобланади.

Мафкурасизлик-эътиқодсизликка олиб келади. Эътиқодсизлик эса ҳар кимнинг ўзича яшашига, кўнгил тусаганича кун кўришга, ҳаёлига келган иш билан шуғулланишга олиб келди. Бу якка-якка шахсларнинг ҳатти-ҳаракатидан бутун жамият маънавий-руҳий қиёфаси шаклланади.

Мафкурасизлик охир-оқибатда одамлар онгида манқуртлик, қалбида феъл-атворида андишасизлик ва ниҳоят ўзлигини англамаслик каби нуқсонларни чуқурлаштиради. Жамиятда эса парокандаликни келтириб чиқаради. Шундай қилиб одамлар ҳаётида файзу тароват қолмайди.

Мустақиллик- мустақил яшаш, мустақил фикрлаш, мустақил интилиш имкониятидир. Бу бевосита онг ва тарфаккур билан боғлиқ бўлган доимий ривожланиб, шаклланиб борадиган ҳаракатдаги ҳодиса. Миллий истиқлол мафкураси айна шу мустақил фикрлаш маҳсули, онг ва тафаккур ҳосиласи ҳисобланади.

Демак, миллий онг таъсирида миллий ғоялар яратилади. Ана шу ғоялар асосида миллий мафкура, миллий дунёқараш шаклланади.

Миллий истиқлол мафкураси, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ҳақидаги сиёсий, илмий, назарий, фалсафий, бадиий ва диний қарашлар мажмуи халқни келажакка ишонч эътиқод руҳида тарбияловчи ғоявий қурол, барча тоифа кишиларини шу мақсад йўлида бирлаштирувчи ғоят қудратли маънавий омил ҳисобланади.

Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришишини тарахий муқаррар жараёнлигини кўрсатиш орқали энг аввало, Конституцияда адолатли, тарихий, демократик давлат ва фуқаролик жамияти ғояларини қонунлаштириш қўйилди.

Миллий истиқлол мафкурасининг назарий жиҳатлари президент И.А.Каримовнинг, айниқса, кейинги йиллардаги нутқ ва рисолаларида атрофлича ёритиб берилди.

Мазкур асарларида йўналтирилган бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатига эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишга, инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитини вужудга келтириш, жамиятни маънавий ахлоқий жиҳатдан янгилаш ва тараққий эттиришнинг назарий ҳамда амалий негизларини белгилаб бериш тамойиллари ишлаб чиқилди.

Хуллас, Президент И.А.Каримов ўзининг бир қатор асарларида илгари сурилган қоида ва қарашлари билан дастлабки йиллар маънавий ҳаётда юз берган мафкуравий бўшлиқни тўлдирди, миллий истиқлол мафкурасининг назарий заминини яратди.

Маълумки, жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларни ҳимоя қилиш таъминлангандагина у чинакам ҳуқуқий фуқаролик жамияти бўлади. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш мақсадида инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизимини барпо этилди. Бу тизимга кирувчи Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази, «Ижтимоий фикр» жамоатчилик маркази ташкил этилди. Ўзбекистон Судьялар Ассоциацияси ва адвокатлар уюшмаси ўз фаолиятини бошлади.

Ўзбекистон инсон ҳуқуқларига оид 40дан ортиқ халқаро шартномаларга қўшилган. Бу халқаро ҳужжатларда ҳукуматнинг ўз фуқаролари олдидаги мажбуриятлари ва уларга нисбатан қилиши шарт бўлмаган ишлар белгилаб берилган. Қабул қилинаётган қонунларимиз инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро меъёрлар ва стандартларга мувофиқлаштирилмоқда.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги халқаро ташкилотлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик ривожланмоқда.

Шундай қилиб, Президентимиз таъбирлари билан айтганда, «Мустақиллик йилларида мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинлигининг устунлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойиллар ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди».

Яна шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мутсақил Ўзбекистон миллий давлатчилик қуриш бўйича амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар кимларгадир демократик ва инсон ҳуқуқлари тарафдори эканимизни кўрсатиш учун қилинаётгани йўқ. Бу борада қандайдир обру орттиришга ҳам интилаётганимиз йўқ. Бу Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг объектив заруратидир, объектив қонуниятидир. Бу эса бизнинг чинакам миллий манфаатларимизга мос келади.

Ҳозирги даврда ва келажакда бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантириш борасида сиёсий соҳада, иқтисодий соҳада, маънавий-маданий ва ижтимоий амалга оширилган вазифалар асосан шулардан иборат.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Миллий мустақилликни қандай тушунасиз, таърифини беринг?
2. Ўзбекистон мустақил-суверен республика бўлиши арафасидаги социал-сиёсий муҳитни қанлай тушунасиз?
3. Мустақил Ўзбекистон Республикаси ташкил топишининг ижтимоий-сиёсий моҳиятини тушунтиринг.
4. Мустақил Ўзбекистонда қайси социал ва сиёсий ўзгаришлар юз берди.
5. Жамиятнинг социал таркибини таърифланг.
6. Республикада мавжуд социал муаммоларни ҳарактерланг.
7. Социал муаммоларнинг сиёсий томонини қандай тушунасиз?
8. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган социал сиёсатининг моҳиятини тушунтиринг.

Адабиётлар

1. «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси» Тошкент, 1992 йил.
2. И.А.Каримов «Иқтисодий ислохотлар масъулиятли босқич» Тошкент, 1994 йил, 24-256 бетлар.
3. И.А.Каримов «Истиклол ва маънавият» Тошкент, 1994 йил.
4. И.А.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» Тошкент, 1998 йил.
5. И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 йил.
6. И.Абдуллаев «Дин ниқобидаги жинойтчилар», «Ўзбекистон овози» рўзномаси, 5 март 1998 йил.
7. А.Азимов «Ислом ва ҳозирги замон» Тошкент, 1992 йил.
8. Н.Комилов «Ислом-маърифатдир», «Халқ сўзи», 1998 йил 3 апрел.
9. «Дунёвий давлат ва дин. Кўнгилдаги бузилиш» Тошкент, 1998 йил.
10. М.Бекмуродов «Социология асослари» Тошкент, «Фан», 1994 йил.
11. К.Юнусов «Социология» (ўқув қўлланма) Андижон, 1997 йил.
12. Маърузалар матни.

Таянч иборалар:

- Мустақил Давлатлар Ҳамкорлиги – Собиқ СССР худудларида ўз мустақиллигини қўлга киритиб, мустақил ривожланиш йўлини танлаган давлатларнинг ўзаро ҳурмат, тинчлик ва суверенлиги асосида тузилган ҳамкорликдир.

- Эркин бозор муносабатлари-мустақилликга эришган давлатларнинг иқтисодий тараққиётида тутган йўли.

- Мустақиллик Қомуси – Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейинги қабул қилинган Конституциясидир.

- Референдум – энг муҳим давлат аҳамиятига, халқ манфаат, мақсадларига доир масалаларини халқ, умумхалқ муҳокамасидан ўтказишдир.

- Фуқаролик кодекслари – Конституция талаблари асосида фуқароларни ҳуқуқ ва бурчларини, эркинликларини қонунда ифодалашдир.

- Суверен Ўзбекистон – Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий жамиятининг ҳамма соҳа-жараёнларида ўз тараққиёти, ривожини ички ва ташқи сиёсатда мустақил юритиш, дахлсизлик ҳуқуқидир.

ҲОЗИРГИ ДАВРНИНГ ДОЛЗАРБ ГЛОБАЛ-СОЦИАЛ МУАММОЛАРИ

Р Е Ж А :

1. Жамият ва ҳозирги давр глобал-социал сиёсий муаммолари.
2. Социал ҳаётнинг ривожланиши ва умумжаҳон муаммоларининг янада кескинлашуви.

3. Социал ҳаёт ва глобал социал муаммоларининг ҳал қилиниш интернационал характери.
4. Глобал проблемаларни ҳал этишда социал оқимларнинг ҳиссаси.

1 савол. Социал жамият, умумий жамиятнинг энг муҳим, асосий соҳаси бўлиб, жамият таркибида бўлади. Жамият-бу инсонларнинг ишлаб-чиқариш, иқтисодиёт, ижтимоий муносабатлари, мафкуравий, сиёсий тизими билан табиат борлигини бирлаштирадиган яхлит табиий-тарихий бирликдир. Социал, яъни ижтимоий жамият эса бу турли хил социал гуруҳлар, элементларнинг ўзаро алоқалари, муносабатлари, ишлаб чиқариш кучлари, тараққиёти, истеъмоли ва тақсимоти тизимлари, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий бошқариш системаларининг табиат саҳоватларидан кенг, узлуксиз фойдаланадиган мавжуд яхлит бирлигидир. Социал жамият ўз тараққиёт тарихий жараёнида умумжаҳон аҳамиятига молик глобал муаммоларни келтиради ва келтирмоқда. Бу муаммолар асосан саноатнинг-индустриянинг зўр бериб ривожланиши, аҳоли ўсиши, ер ости ва усти табиий бойликларидан ваҳшиёна фойдаланиши, жамиятда инсоний руҳий тангликнинг вужудга келиши каби муаммо ва ҳоказолардир.

Бу глобал проблемалар асосан социал жамиятга, иқтисодий қарам мамлакатларга, социал ҳаёт ривожига кескин таъсир этмоқда. Аммо халқлар, давлатлар, мамлакатлар ер шарини ўз ҳоҳлаганларича бўлиб олишга ҳаракат қилмоқдалар. Ер ягона, биттадир. Ундаги қамма ҳаёт-инсоният учун ҳаётини манба-биосфера, атмосфера, қайси социал система бўлишидан қатъий назар ҳаммаси учун бирдир. Худди шу масала-ер шарида инсоният олдида бу воқеаларни глобал проблема қилиб қўймоқда ва уни ижтимоий тараққиётда кескин зиддиятни вужудга келтирмоқда. Шунинг учун бу проблемаларни ечишнинг тараққиёт концепцияларини ҳам вужудга келтирмоқда. Улар асосан:

Глобал проблемаларнинг жаҳон тараққиётга таъсири.

Социал ва глобал проблемалар ўзаро зиддиятларнинг кучайишига сабаб нима ва уларнинг бир-биридан фарқи нимада? Дастлаб шунини айтиш керакки, бу проблемалар ва социал ҳаётга умуман ер шаридаги ҳамма инсониятга боғлиқдир. Инсоният келажагига ва тараққиётга бевосита боғлиқ бўлиб ижтимоий тузумидан қатъий назар ҳамма миллатлар, халқлар, давлатларга баббаравар таалуклидир. Шу сабабли бу проблемаларни ҳамма баббаравар, биргаликда қилишини талаб этади. Шунинг учун ҳам бу проблемалар глобал (умумжаҳон) проблемалари дейилади.

1. ГЛОБАЛ ПРОБЛЕМАЛАРНИНГ КЕСКИНЛАШИШ САБАБЛАРИ ВАСОЦИАЛ ҲАЁТ

Глобал проблемаларга: урушнинг олдини олиш, хом ашё, энергетик ресурслар, экология, озиқ-овқат, демографик, космос ва жаҳон океанлари бойлигини тинчлик мақсадларда, тинч йўл билан ҳал қилиш, кўп мамлакатларнинг иқтисодий қолоқлигига кўплашиб барҳам бериш, энг

хавfli касалликларни (СПИД ва бошқа), Орол муаммоларини тугатишдан иборатдир. Улар ичида энг хавfli ва оғир проблема бу уруш ва тинчлик проблемасидир.

Бу глобал проблемалар кескинлашувининг сабабларидан энг муҳими у ҳам бўлса социал-иқтисодий, илмий-техника характериға эға бўлганлигидир. Социал-иқтисодий характердаги сабабларға нима киради?

Ишлаб чиқариш-бу нафақат ишлаб чиқариш кучлари, технология балки ундан фойдаланиш принциплари, мақсади, манфаатлари ва уларнинг бир-бириға боғлиқлиги ҳамдир.

Жамиятнинг реал тараққиёти, атроф муҳитға муносабати нафақат ишлаб чиқариш кучларининг ўсиш даражаси, технологик ва ташкилий муносабатлари мавкеи, балки социал-иқтисодий муносабатларға қараб ҳам баҳоланади. Ҳозирги замон йирик қудратли илмий-техника бирлашмалари, уларнинг мақсадлари, яъни бойлик ортидан қувлаши, жаҳон инсонияти олдиға унинг тақдирини ҳал қиладиган хавфни вужудға келтирмоқда. Бу хавф ер шари учун жаҳолатдир. Бу хавф кўпинча илмий-техниканинг тез суръатлар билан ўсиши глобал проблемалари ҳам хавfliдир.

Буюк олим В.И.Вернадский бекорға айтмаган эдиким, яъни «Инсоният ҳозирги кунда» қудратли геологик кучға айланди. – Инсониятнинг ҳозирги кундаги фаолияти планета тарихида ҳали бунчалик хавfli ва қудратли кучға айланмаган эди. Масалан, биргина кичик мисолни келтирайлик:

- инсоният ер қарини қовлаб бойлик олиш учун тупроқни аралаштиришининг бир йиллиги, бир йил ичида юз бераётган ҳамма ер қимирлашлар-вулканларнинг кучидан 3 марта ортиқ маҳсулотларни вужудға келтирмоқда. Инсоният бутун энергиядан (ер шаридаги мавжуд ҳамма энергиядан) қарийб 10,9 кВт доимий ҳаракатдаги энергияға эғади. Бу албатта қуёш энергиясининг ерға тарқатаётган энергиясидан ниҳоятда пастдир. Қуёшнинг ерға бераётган энергияси 10,23 кВтдир. Аммо ердаги энергия инсон фойдаланаётган мавжуд энергия сувдаги, ер усти тўпроқидаги, атмосферадаги ва океанлардаги ошиб тушмоқда бу албатта хавfliдир;

- инсоният шу билан, атом ташмачилари бўлиб қолмоқда. Атом энергияси миллион йиллар давомида ер қарида тўпланиб қолган атомни даҳшатли равишда фойдаланилмоқда ва уни биосфера қатламиғача тарқатмоқда. Бу жараён кўз илғамас равишда юз бермоқда: ўн йиллар давомида углерод, темир, мис, цинк ва бошқа ер ости химик элементлар кони ваҳшийларча фойдаланиб, кўз илғамас ҳолатда тез химиявий бирлашмалар тарзида тарқалмоқда, ҳаво ифлосланмоқда. Натижада инсоният фаолияти янги элементлар концепциясини вужудға келтирмоқдаким, бу ҳаёт учун ниҳоятда хавfliдир. (Портлатишлар, урушлар, лаборатория полигонлари ва ҳ.к.)

Табиатдаги мавжуд муҳитға ҳар куни нафақат ишлаб чиқариш чиқиндилари, балки шу чиқиндилар билан турли хил хавfli-зарарли элементлар ҳам чиқарилмоқда, бу тезлик билан тирик организмға, унинг

аъзоларига (инсонлар, ҳайвонлар, ўсимликлар ва ҳ.к.) сурилмоқда ва тўпланмоқда.

Шу билан, бу глобаллардан ташқари инсоният атом энергияси ёрдамида космосга интилмоқда, бу куч шундай кучки агар бир кнопка билан ернинг ўзини хавф остида қолдириши мумкин.

Инсоният ўз қўли билан илмий-техника тараққиётини вужудга келтириб, ўзини хавф остида қолдирмоқда, бу эса энг хавфли глобал проблемадир. Бу эса яна ишлаб чиқариш кучларини кучли конкуренция жараёнида ўсиши, плансиз ривожланиш, табиат ҳақида инсониятда етарлича билим етишмаслиги ва ҳ.к. умуминсоний проблемалардир. Улардан энг муҳими:

2. РЕСУРСЛАР ПРОБЛЕМАСИ

Энг муҳими инсоният нормал яшаши учун нормал ҳаёт мавжуд бўлмоғи керак. Бунинг учун моддий ер соти, ер усти ресурслари етарли бўлмоғи зарур. Аммо ана шу ресурслардан кўпчилиги ўзининг охириги чегарасига келиб қолган. Шу билан бу ресурслардан бир текисда фойдаланиш йўқдир.

а) айрим мамлакатларда минглаб гектор ҳосилдор ерлар каррозияга учрамоқда, йирик-йирик ўрмонлар йўқ қилинмоқда, дарё хавзалари захарланмоқда, бошқаларида эса бу бойликларга ҳам инсон қўли тегмаганлари ҳам бордир. Бу эса ердаги биосфера мувозанатини бузиб юбормоқда.

Бу энг муҳимлари ер соти бойликларининг ваҳшийларча фойдаланишидир. Собиқ Совет олимларининг ҳисоби бўйича ердан кишлок хўжалигига маданиятлари учун 1,5 млрд.гектор ердан, яъни умум ернинг 10-11 фоизини (қуриқликдаги) фойдаланмоқда. Инсоният умуман қуриқликнинг яйлов ва ўтлоқ ўсимликлар дунёси билан бирга 25-30 фоизидан фойдаланиш зарур бўлган маҳсулотли ўрмонлар билан 50-55 фоизидан фойдаланмоқда.

Умуман қуриқликдаги умуми ернинг қарийб 60 фоизини маҳсулсиз ёки кам яроқли ер бўлиб қолмоқда. Ҳосилдор ерлардан инсоният ваҳшийларча фойдаланмоқда. Ҳар йили ер юзида 6-7 млн.гектор ҳосилдор ер йўқ қилинмоқда, бу эса ҳар бир кишига ҳисоблаганда 2 фоизга қисқармоқда, фойдаланадиган яйловлар билан ҳисоблаганда бу рақам 6-7 фоизга тўғри келади. Буларни қайтариш мумкин эмас. Бу ерларнинг ҳосилдорлигини камайтириш учун нормал шароитлар эвазига бир қанча аср вақт керак. Бу ваҳшийликдир. Бу фақат ер ҳақида, ҳосилдор ер ҳақидаги долзарб социал-муаммо бўлиб, уни ҳал қилишни жаҳон халқи кутмоқда:

в) яна бир оғир глобал проблема бу ҳам бўлса тиклаб бўлмас фойдали қазилма-ресурсларидир.

- ҳозирги тезлик билан кетаверса ХХ аср охирига турли хил ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳажми ҳар йили 600 млрд.тоннага етади. Бундай даҳшатли равишда ер ости ва бойликларидан фойдаланиш давом

этаверса ер ости бойлиги қанча вақтга етади ва қачонгача инсонлар шу тариқа фойдалана олади?

Маълум илмий-ҳисоб китобларга асосланиб, олимлар қўйидаги таклифни айтмоқдалар:

- алюмин (иккинчи қайта ишлаш ресурсларисиз) – 570 йил;
- темир – 250 йилга, кўрғошин – 19 йилга;
- цинк-рух – 23 йилга, олово-қалайи – 35 йилга;
- мис – 29 йилга етади ва ҳоказолардир.

Айрим ҳисоб китобларга асосан инсоният ҳамма металллар запасини 2500 йилгача; шу жумладан:

- свинец (кўрғошин), цинк (рух), олово (қалайи), олтин, кумуш ва платина, никель, вольфрам, мис эса 2000-2100 йилларгача;

- марганец, кобальт, алюминий ва бошқаларни 2100-2200 йилларгача етади деб прогноз қилмоқдалар.

Аммо бу ҳисоблар пессимистик руҳдаги прогнозлар бўлмай ҳақиқатга яқиндир.

г) яна энг оғир глобал проблема у ҳам бўлса, энергетик ресурслардир. Бу тушунарли, чунки бирорта иқтисодий тараққиёт, биронта мамлакатнинг ҳарбий куч қудратининг ўсиши ва мустаҳкамланиши, биронта атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, биронта қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш энергетикасиз мумкин эмасдир. Бу энг оғир проблема бўлиб, ҳозир ҳатто «энергетик кризис» терминлари ишлатилмоқда, бу ҳақиқатдир. Буни қандай тушунмоқ керак?

- 70 йилларгача энергиядан фойдаланишнинг тез ўсиб бориши, бу ўша давргача энг йирик ва тез фойдаланиш осон бўлган нефт ва газ бойликларидан кўз илғамас равишда ваҳшийларча фойдаланилди. Арзон нефт маҳсулотлари энергетик ресурсларни- кўмир саноати, кескин сиқиб чиқара бошлади ва ядро энергиясидан эса ниҳоятда суст фойдаланила бошланди ва бошқалар. Натижада ер юзидида суюқлик ва газ шаклидаги углеводород ёқилғи энергетика балансида энг кўп-60% га яқинини ташкил эта борди. Бу арзон ёқилғи баланси узоққа бормайди. Аммо шу ёқилғи баланси урушдан кейинги учта ўн йилликлар давомида жаҳонда вазиятни кескинлаштириб, ишлаб чиқариш кучлар нисбатини ҳам, аҳоли табақаланишини ҳам, турмуш тарзини ҳам, кишиларнинг фикрлашини ҳам ўзгартириб, салбий томонга буриб юборди. Кучлар нисбатида ҳам кескин ўзгаришлар юз берди.

Келажак янги аср давомида жаҳон энергетик ресурсларида кескин ўзгариш юз бериши, вазиятни янада ўзгартириб юбориши эҳтимолдан узоқ эмас.

Энергетика ресурсларидан оқилона фойдаланиш ҳаракати вужудга келиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Ҳозирги кунда жаҳон миқёсида ёнилғи баҳоларининг оширилиши ва уни стабиллаштириш ҳаракати ҳарактерлидир. Нефтни кўмирга, айрим мамлакатларда нефтни ядро ва газ энергиясига айлантириб фойдаланиш ҳаракати авж олмоқда, (ҳатто Форс кўрфази кризисидида қам АҚШ ҳаракати нефтни эгаллашдир). Келажакда энергиядан фойдаланишнинг лоақал

(миллий) системасидан воз кечиб миллатлараро энергиядан фойдаланиш системаси вужудга келтирилиш мумкин. Ҳозирги давр социал ҳаётнинг талаби ана шундайдир.

3. ЭКОЛОГИК ПРОБЛЕМА

Бу проблемани ўрганиш учун унинг асосий томонларини билмоқ керак, масалан, ерлар (ер усти тупроқ қатлами) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун, аҳолининг ана шу соҳада ер ҳосилдорлигига қараб табақаланиши асосида жойлашишини билмоқ керак ва бу эса ер биосфераси қатлами учун асосий факторлардир. Яъни ер табиий тузилиши сув ўрмон, ҳаво ва ҳ.к. Шу билан ернинг табиий бойликлари ҳам шу асосдадир. Бу соҳалар умуман экологик проблемалар деб аталиб, бу проблемалар эса ҳозирги ядро хавфидан ҳам хавфлироқдир.

Бу глобал проблемалар асосан табиий ресурсларнинг танқислиги, об-ҳаво шароити, ер ости, усти қатлами, атроф-муҳит ифлосланиши, унинг тирик организм ва инсоният ҳаёти учун хавфлилиги, иқтисодий, социал-сиёсий конфликтларнинг янги формалари ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Улардан асосан энг муҳимлари:

а) ҳар йили ер атмосферасига 250 млн.тоннагача чанг (турли қоришмалар, захарли модда, чанглар ва ҳ.к.) чиқиб кетмоқда, 70 млн.м³ гидросульфат газ, қарийб 145 млн.тонна (двукис.серы (серий) сульфат кислота чанги, 1млн.тонна (свинец)-кўрғошин-кўрғошин аралашма чанги, ўн минглаб фтор ва улар аралашма-бирлашмалари чиқиб кетиб атмосферани захарламоқда, қуёш нуруни экран сифатида қоплаб, қуёш радиацияси таъсирини ошириб, атмосфера софлигини бузмоқда, бу жонли ҳаётга хавфлидир. Бу ҳолатлар Арктика ва Антарктида музлари устига тушган чанг қолдиқлари билан исботланмоқда, ернинг бу зарарли таъсирларнинг кучини пасайтириш имконияти тобора камаймоқда. Бу жараёнларнинг ривожланиши ҳақида турлича фаразиялар мавжуд:

1) бу ҳолат тобора кўпайиб борса, ерга совуқлик ҳатто музлаш жараёнини вужудга келтириши;

2) бу тенденция давом этиб атмосферада углекислотанинг (атмосферанинг ранги тўқ сариқ тусга кириши) кўпайиб қуёш радиациясини кўпроқ ўтказиб, космосга қайтиб кетиши учун йўл кўймайди ва инфракрасно нурланиш-инфрақизил нурланиш кўпайиб «парник ҳаёт» юз бериши мумкин. Бу икки фаразия ҳам ер иқлимини ўзгартириб инсониятни хавф остида қолдиради.

б) турли хил моддаларнинг, яъни ишлаб чиариш чиқиндилари сифатида гидросфера-океанлар, денгизлар, кўллар, дарёлар, ер ости сувларига тушиб, кўшилиб кетиши ҳам кучаймоқда. Бу навбатдаги глобал хавфдир.

Ҳозирги маълумотларга қараганда ер шарида 1,4-1,6 млрд.км³ ҳажмда сув мавжуддир. Унинг қарийб 94% жаҳон океанларида, бир қисми музлик ва атмосферададир. Прессланган (ичимлик суви) сув гидросфера фақатгина 2%ни ташкил этиб, у ҳам бир текис жойлашмаган.

Аҳолининг аксарият кўпчилиги ана шу тоза ичимлик сув бор жойларда тарихан жойлашган бўлиб, ҳозирнинг ўзида бу ерларнинг кўпида бу сув танқислиги сезилмоқда. Айниқса, тоза сувли дарёлар ва кўлларда ва унинг ҳавзаларида бу сувга эҳтиёжи тобора ошмоқда, аммо бу сувларнинг камайиши эмас, балки 4000 км³даги тоза дарё сувларини аҳоли зич жойлашган территорияда қарийб 160 км³ саноат оқимлари (океанлар) зарарламоқда. Бу хавфлидир. Айрим саноати тараққий этган мамлакатларда саноат чиқинди-оқимлари дарё сувларининг қарийб 25%ни зарарламоқда. Бу оқим-оқава сувлар тоза сувларга-ёғ, пестицидлар (зарарли моддалар), нитратлар, фосфатлар, свинецлар (қўрғошин), кадмий, цианидлар, симоб, уй-жой чиқинди-ахлатлари, совун кўпиклари, касаллик, ахлат ва чиқиндилари, металл ва кислоталар, ўнлаб ҳар хил химявий моддалар-ташланиб сув ҳавзаларида тўпланиб, балиқ ва бошқа жонли ҳаётни захарлаб, инсониятга зарур-тоза сувларни захарлаб «сув танқислиги»ни ва янги касаллик турларини вужудга келтириш манбаига айлантирмоқда.

3) Жаҳон океанлари-планетамиз сув манбалари ҳисобланиб, инсоният ташлаётган чиқиндилар, зарарли моддалар, ер орқали шмилиб сувларга, сув орқали ҳаммаси-жаҳон океанларига бориб қуйилмоқда ва қуйилиб боради ҳам. Бу океанлар нафақат сув омборлари, балки ерда ҳаётни нормаллаштириб турадиган-озик-овқат, транспорт алоқалари воситаси ҳамдир.

Энг хавфлиси дарё, кўллардан ташқари океанларга тушаётган отходлар-чиқиндилар хавф туғдирмоқда, у асосан нефтдир. Океанларга ҳар йили қуриқликдан 13-14 млн.тонна нефт тушмоқда. Улар 13-14 минг м³ сувни, атмосферадан эса ҳар йили 90 млн.тонна нефт маҳсулотларини тушириб зарарламоқда. Бу эса ер устида тўплаган углекислоталарни океанларнинг ўзига ютишларига йўл қўймоқда, денгиз ва океанлардан сувнинг парчаланишига ҳам зарар келтирмоқда, планктон (планета суви) билан океан сувини захарламоқда.

4) Планетада ҳаётнинг абадийлиги ва софлигида қуриқликнинг (ернинг қуриқлик зонаси) роли ва аҳамияти чексиздир. Биосфера фотосинтез даражасининг нормал ҳолатда бўлишига, ер усти тупроқ қатлами, ўсимлик дунёси-фаунасининг роли ҳам каттадир. Инсониятнинг қанчалик энергетик расходи-сарфи қанча кўп бўлса, шунча биосфера маҳсулдорлиги, кўкатлар билан қанчалик қопланса шунчалик кўп бўлади. Афсуски инсоният энергетик сарфлари, ўсимлик дунёсининг ер шарини қоплаши, биосферада қуёш энергиясини тўплаши шунчалик тезлик билан камайиб бормоқда. Ўрмонлар бўшаб, ҳайдаладиган ерга айланмоқда, ўрмонлардаги углероднинг биомассаси камайиб у биосферада углекислотани кўпайтирмоқда.

Аҳолининг тез кўпайиши ва бу аҳолининг йиллаб ер ҳосилдор қатламига, океанларга, атмосферага радиоактив ва таксик моддаларнинг сон-саноксиз ҳажмда ташлаши ва унинг узоқ йиллар давомида аста-секин емирилиши оқибатида ўзига экологик ёки геофизик урушни-тайфун, тузонлар, тошқинлар, довуллар ёки қурғоқчиликни, озон туйнугини, (ерга

ултрабинафша нуруни ўтказиш) вужудга келтириб, инсониятни катта хавф остида қолдириш манбалари вужудга келмоқда.

Биосферадаги вазият ҳозирги кунда инсониятнинг ҳўжалик фаолияти оқибатида ўз мувозанатини йўқота бориб, охирги танглик нуқтасига келтириб қўйди. Бу инсоният организмида физик ҳолатда кескин ўзгаришга олиб келиши ва оғир даволаниши кейин касалликларни вужудга келтириши мумкин. Ҳозирги даврдаги цивилизация тараққиёт ҳамма соҳада инсоният турмушида эски, қадимий қоқоқлик ҳолатларига маданиятсизлик даражасига барҳам берганлиги, меҳнат жараёнининг санитария-гигиена даражаси ишлаб чиқаришдан шароитнинг тобора яхшиланиши, турмушнинг яхшиланиши ва ҳамма соҳада социал ютуқларнинг фан-техника тараққиёти натижасида тобора яхшиланиб бориши бу сўзсиздир. Аммо индустриялашиш урбанизациялаш (аҳоли жойлашиши) жараёнлари, меҳнат ва турмушдаги янги шарт-шароитлари, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, химиянинг тез суръатлар билан ўсиши, экологик ўзгаришлар, атроф муҳитга инсон эътиборининг пасайиб бориши, инсонда психологик-эмоционал, яъни психико-ҳаяжон жараёнининг кучайиб бориши (инсонлар ўтмишга нисбатан ҳозирги кунда тез ҳаяжонланиш, психологик ҳолатининг заифлашуви кучаймоқда), инсонда янги потологик касалликни (потологик синфий формасини) вужудга келтирмоқда ва янада уни кучайтириш мумкин ёки инсон фаолиятининг ҳозирги ҳолати атроф муҳитда бир қатор моддий-техник, химик, радиоционник, психологик ҳолатнинг янги параметрларини вужудга келтиради. Бу эса бевосита «табиат-инсон» муносабатларида янги вазиятни вужудга келтиради.

Бу жараён нафақат инсон организмига, балки атроф муҳитга, ҳайвонот дунёсига ҳам катта таъсир этади. Бунга мисол жаҳонда ҳайвонот дунёсида «Қизил китоб»нинг ташкил этилиши, тобора йўқолиб кетаётган ҳайвонот дунёсининг айрим турларидир. Шу билан ҳозирга қадар ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсидан йўқолиб кетган турлари (1600 йилдан бошлаб) бўйича ҳисобга оладиган «Қора китоб» ҳам юргизилмоқда. Маълумотларга қараганда 1600 йилдан бери 63 та (млекопитающих) сут эмизувчи ҳайвонлар, 94 та қушлар-паррандалар тури аста-секин йўқолиб кетган. Қўпчилик ҳайвонлар ва қушлар тури йўқолиб кетиш арафасида турибди. Шу билан бирга инсоният ҳайвонот дунёсининг кўп турларини, биринчидан, овлаш йўли билан йўқ қилса, у келажак ресурсларни тугатмоқда, иккинчидан, саноат хом-ашёсини, учинчидан, биосфера мувозанатини бузмоқда, айниқса, ваҳший ҳайвонларни кўпроқ тугатиш билан биосфера мувозанатини ўз зарарига ўзгартирмоқда (масалан, бўрини йўқ қилиш зарарли, аммо бўри эса турли хил бактериялар тарқатадиган ўлимтикларни йўқ қиладиган ҳайвондир). Бу бир томондан, иккинчи томондан инсон ва табиат ўртасидаги муносабат ҳам бузилади, бу эса жаҳолатга олиб келади.

Шу сабабли инсоният биосфера мувозанати охирги чегарасига бормаслиги керак. Бу «экологик кризис» энг хавфлиси ер шарида

биосферанинг ўз-ўзини бошқариш тенденцияси-табiiй қонунияти бузилади, бу ҳаётга хавфлидир.

Ривожланган мамлакатларда бойлик ортидан қувиб биосфера мувозанатини бузмоқда. Бу ер шарида яшаётган халқлар учун ниҳоятда хавфли бўлиб, бу муаммони ҳал қилишни ҳам жаҳондаги давлатлар биргаликда ҳал қилиши зарур.

4. ДЕМОГРАФИЯ ВА ОЗИҚ-ОВҚАТ ПРОБЛЕМАСИ

Бу энг қалтис проблема бўлиб, ҳозирги давр демографик жараёнларни солиштириб кўриш кифоядир.

Ҳозирги кунда ер шарида 6 млрд.га яқин яшолик яшамокда. Ҳар куни ер шар аҳолиси сафига 280-320 минг киши қўшилмоқда. БМТ маълумотларига асосан ер шарида 2030 йилда 10 млрд. 2080 йилда эса қарийб 14 млрд.кишига етади деб кўрсатилган эди.

Кун сайин ўсиб бораётган аҳолини озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлаш, энг муҳим ўткир проблемадир.

Ҳозирги кунда ер шари аҳолисининг 2/3 қисми озиқ-овқат билан таъминлай олмаётган мамлакатларда яшамокда.

Очлик қамраб олган кўпгина ривожланаётган мамлакатларда нафақат табиий жараёнлар ва платенадаги озиқ-овқат танқислиги, балки социал сиёсий ва иқтисодий вазиятлар ҳам билан боғлиқдир. Олимлар ҳисобига асосан ҳозирги озиқ-овқат ресурсларидан рационал фойдаланиб, уни тақсимланса ер шари аҳолисини нормал таъминлаш имкони бор. Аммо Ғарбий мамлакатлар ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий кам қувватлигига (маҳсулотларга тўлаш имконияти йўқлиги) сабабли ҳозирги экономика ва фан имкониятлари бўйича маҳсулот озиқ-овқат, кийим-кечакларни ишлаб чиқариб таъминлашга қарши иш олиб бормокда. Шу билан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши интенсив ривожлантириш имкониятлари ана шу ривожланаётган мамлакатларда бор. Дастлаб ҳосилдорликни жаҳон миқёсида ўртача даражага етказиш учун шароит бор. Ундан ташқари маҳсулотларни йиғиштириб олиш жараёнида ҳосилнинг 40-50 фоизининг исроф бўлишини камайтириш ҳисобига ҳам ошириш имконияти бор. Фан, техника ютуқлари асосида ҳосилдорликни (уруғларни маданийлаштириш, ўғит ва бошқа имкониятлар, техника, агротехника) ошириш имконияти бор.

Аммо ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий қолоқликни тугатиш анча хавф туғдирмоқда. Бу оғир социал-сиёсий проблемадир.

5. РИВОЖЛАНАЁТГАН МАМЛАКАТЛАРДАГИ ҚОЛОҚЛИКНИ ТУГАТИШ ПРОБЛЕМАЛАРИ

Ривожланган собиқ мустамлакалари бўлган, ҳозирги кунда ривожланаётган мамлакатларда капитализм «ёрдами» туфайли ер шаридаги саводсизликнинг, ишсизликнинг, ярим ишсизликнинг 9/10 қисмини шу мамлакатлар аҳолиси ҳисобига тўғри келади. Энг оғир вазият

БМТ маълумотига асосан қарийб кам тараққий этган 30га яқин мамлакатлар аҳволи ташвишлидир. Улардан қарийб 2/3 қисми (20 таси) Африкада жойлашган бўлиб, улар аҳволи тугаш жаҳолатли ҳолатдадир. Ривожланаётган ва тараққий этган мамлакатлар ўртасида аҳоли турмуш соҳасидаги фарқ тобора катта бўлиб бормоқда. Сабаб нима?

Ривожланаётган мамлакатлар нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки ижтимоий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ҳам давр талабидан орқада қолмоқда. Бу мамлакатларда майда товар ишлаб чиқариш кенг ривожланиб йирик саноат корхоналари етишмайди, чунки маблағ етишмайди. Ундан ташқари бу мамлакатлардаги турмуш формалари, хўжалик соҳасида, маданиятда, ижтимоий онгда ҳоли уруғ, қабилачилик турмуш формалари мавжуддир. Архаик қуроллар билан таъминланган, қишлоқ хўжалигида аҳолининг асосий қисми шуғулланади, -бу эса тор маъноси билан аграр мамлакатлардир. Асосий қишлоқ хўжалигида қурол бу омочдир. Шу сабабли қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлай олмай четдан сотиб олиб, бор бойлигини шу соҳага сарфлаб мамлакатни индустрлаштиришга иқтисодий кучи етмай қолмоқда, қоқоқлиги, аграрлиги давом этмоқда.

Шу билан кўплаб аҳолининг шаҳарларга бориши, шаҳар атрофлари оч-яланғоч, уй-жойсиз, ишсиз аҳолининг тўпланиб, элементар санитария-гигиена қурол-восита, ускуналари етишмай кун кечириётган аҳоли сони ошиб, вазиятни кескинлаштирмоқда (ишсизлик, очлик, эпидемия ва ҳ.к.) кенгаймоқда.

Шу сабабли ривожланаётган мамлакатларда ишсизлик яширин-ёпиқ специфик тус олмоқда. Турмуш даражаси ниҳоятда паст. Ишсизлик бу мамлакатларда иш кучи 40 фоизни, шаҳарда 25 фоизни ташкил этмоқда.

Малакасиз ишчилар ортиқча бўлиб мутахассислар етишмайди. Шу сабабли бу мамлакатларнинг ҳукуматлари мамлакат саноатини индустрлаштиришда илмий техника прогрессидан фойдаланишда ўзига маъқул, қулай, енгил саноатни, техникани ривожлантиришга, бу эса экономикани ўстиришга унчалик самара бермаётганлиги билан ҳарактерланмоқда. Замонавий техник асбоб-ускуналарни ривожлантиришга маблағ етишмайди. Масалан, 70-йилларда 1 ишчини жойлаштириш жойи учун-бир киши кучи учун АҚШда-28965 доллар, Ҳиндистонда эса 551 долларга тушган. Бу вазиятдан чиқиш ривожланаётган мамлакатлар учун ниҳоятда оғирдир. Бунинг учун халқаро майдонда қоқоқ мамлакатларни бу оғир аҳволдан чиқиши учун жаҳон миқёсида ёрдам иқтисодий механизмини ишлаб чиқариш талаб этилмоқда. Социал ҳаёт ана шу таклиф ташаббусқори бўлиб чиқмоқда, илғор мамлакатлар ўзининг неокOLONIAL сиёсати билан бу мамлакатлар бойлигини олиш, уларни асоратда сақлаш сиёсатини авж олдирмоқда. Бу ҳам эса энг оғир проблемалардир.

6. СОЦИАЛ ҲАЁТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ГЛОБАЛ-УМУМЖАҲОН ПРОБЛЕМАЛАРНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ

Глобал проблемалар инсоният бошига энг оғир вазиятларни вужудга келтириши, социал ҳаётдаги бу вазият ҳамма мамлакатларни четлаб ўтмаслиги унинг энг муҳими у ҳам бўлса бу социал жаҳитдан кам қувват мамлакатлар иқтисодий соҳасига таъсир этади. Бу таъсир механизми турли хилдир. Масалан, иқтисодий соҳада бу кризисларнинг таъсири у ҳам бўлса энергетика проблемасидир. Социал жиҳатдан кам қувват мамлакатларнинг энергия ресурслари тўла эҳтиёжларини қондириш учун фақат 70-75 фоизини ташкил этади. Собиқ СССРда кўпгина конлар манбаи тамом бўлаётган, янгилари очилган эмас эди. Айниқса собиқ СССР нефт маҳсулотлари билан аввалгидай собиқ социалистик мамлакатларини таъминлай олмайди, ёқилғи, хом-ашё билан ҳам. Чунки мустақил бўлган давлатлар аҳволи анча оғир, чуқур иқтисодий кризисни бошидан кечирмоқда.

Энергетик кризис бир қатор тармоқларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг энергияларга муҳтожлиги сезиларли даражада вужудга келмоқда.

Ўрта миллий даромадни йилига 3-4 фоизга ошириш учун собиқ Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши мамлакатларида ўн йиллаб энергетик хом-ашёларини эҳтиёжга мувофиқ, энг камида 1,3 марта ошириш талаб этилмоқда. Бунинг учун қар бир мамлакат энергетик ресурсларини 1,4 марта оширишни талаб этади. Бунинг учун энергетик системалардаги комплексни ривожлантириш учун капитал маблағларни 2,5 марта ортик сарфлаш зарурдир. Шундагина собиқ социалистик мамлакатларда ҳозир эса МДХ ёқилғи-энергетик баланси нормаллашади.

Энергетик кризис собиқ социалистик мамлакатларнинг ҳозир эса МДХ мамлакатларнинг савдо алоқаларига ҳам салбий таъсир этмоқда. 70-йиллардан бошлаб жаҳон бозорида нефт, нефт маҳсулотлари баҳоси оширишига қарамай айрим мамлакатлар бу баҳони ўзларига баланслаштиришга келишдилар. Натижада собиқ СССРнинг собиқ СЭВдаги мамлакатларга борадиган нефт баҳоси ошган, аммо жаҳон бозоридан барибир паст бўлиб қолмоқда. Қисман товарларга ҳам (собиқ СССРдан чиқарадиган собиқ СЭВга) баҳо оширилган.

Энергетик кризис савдо муносабатларида ҳозир ҳам собиқ социализм билан капиталистик мамлакатлар ўртасида ҳам баҳолар соҳасид ўзгариш юз бермоқда.

80-йилларда нефт маҳсулотларига собиқ СССРнинг капиталистик мамлакатларда нефт энерго-ресурслардан бошқа усулларини қўлланиши туфайли баҳоларига таъсир экспортдан бюджетга кам пайдо келмоқда эди.

Собиқ социализм мамлакатлари айниқса ҳозир МДХ мамлакатлари экономикасига атроф муҳитнинг ёмонлашуви ҳам катта таъсир этмоқда. Бу ҳолат ҳамма собиқ социалистик мамлакатларида экологик ҳолатни яхшилаш учун катта маблағ талаб қилинмоқда. Бу харажатлар ниҳоятда каттадир.

Масалан, 80-йилларнинг иккинчи ярмида Венгрия халқ республикаси атроф муҳитни яхшилаш учун 12 млрд.форинтон, Болгарияда 12 млрд.лев сарфладилар. Собиқ СССРда эса 1976-1985 йиллар мобайнида 73 млрд.сўм маблағ сарфланди. Бу харажатлар янада ўсиб борди ва собиқ социализмга

иктисодий жиҳатдан оғир таъсир этганлиги факт бўлиб, ҳозирда ҳамма МДХ мамлакатларида қийинчиликни келтиришган сабаблардан биридир.

Ҳозир Орол атрофини ҳар йили 500 км² қум, чанг босмоқда. Ундан ташқари экологик зарар собиқ социалистик мамлакатларга келтирадиган зарари асосан, аҳоли касаллиги нисбатининг ошиб бориши, қишлоқ хўжалигининг сув, ўрмон маҳсулотдорлигининг камайиб бориши, техниканинг износ-ейилиши жараёнининг ошиб бориши катта зарар келтирмоқда.

Тўла бўлмаган маълумотларга қараганда 1982 йилда Чех экономистларининг ҳисобига қараганда собиқ СССРда ҳаво, сув ва ернинг ифлосланиши бир йилда 4-5 млрд.крон зарар келтирган, собиқ СССРда эса бу рақам қарийб 50 млрд.сўмга тушган. Бундай зарарлар бошқа собиқ социалистик мамлакатларга ҳам тўғри келмоқда эди.

Собиқ социалистик мамлакатлари экономикасига таъсир этган экологик зарарнинг учунчи группаси бу ҳам бўлса қишлоқ хўжалигига лимитнинг чегараланганлиги ҳолатидир. Масалан, собиқ социалистик мамлакатларида ичимлик ва саноатбоп сувлар етишмай дефицит бўлмоқда эди, ана шундай ҳолат собиқ СССРда сезилмоқда эди. Собиқ СССРда ҳосилдор ерлар ресурси ҳам камаймоқда эди.

Глобал проблемалар собиқ социалистик мамлакатларнинг сиёсий, маънавий ва социал соҳаларга ҳам таъсир этган эди. Бу соҳада собиқ КПСС ишлаб чиққан сиёсий тафаккур программасининг ишлаб чиқилиши шу мақсадни кўзлаган эди. Бу эса жаҳонда янги сиёсий тафаккур, янги маданий муносабатларни ўрнатиш, инсоният дунёқарашига жиддий таъсир этиш, бу эса капиталистик ва собиқ социалистик мамлакатларнинг бир-бирига яқинлашуви жараёни умуммақсад умуммақсадларни умумийлиги ва уларни ҳал этиши, экологик проблемаларни биргаликда ҳал этиш ҳаракатларини ривожлантириш кўзда тутилган эди. Бу амалга ошмай қолди.

3 савол. Глобал пробле маларнинг ҳал этишнинг икки хил қараршлари мавжуд. Бу проблемаларни ҳал этишда жаҳон майдонида ҳукмрон бўлган икки қарашга эътибор бериш мумкин.

Биринчидан, бу масалаларни ҳал этишда ривожланган мамлакатлардаги кўпчилик олимларнинг позицияларидир. Яъни, бу проблемаларни ҳал этишнинг халқаро ягона тартибини ўрнатиш, уни ҳал этишнинг умумий ягона принципини-планетада ягона тинчлик ва адолатлилик ўрнатишдан иборатдир, демоқдалар. Бу вазифани ҳал этишнинг асосий йўли-кишилар онгида ва турмуш тарзида кескин ўзгариш-бурилиш ясашдан, яъни келажакка ва ерга бўлган келажак авлодларга нисбатан кескин бурилиш қилишдан иборат демоқдалар, инсоният келажаги планетани бошқаришдан келажак ҳақида ўйлашдан иборат деб, ҳисобламоқдалар. Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки эришиш йўли юқори фойда, қуролланиш пойгасини авж олдириш синфлар манфаатини илгари қўйиш, ривожланаётган мамлакатларни ваҳшийларга эксплуатация қилиш, табиатга варварларча муносабатда бўлишни қўймоқда. Капиталистик мамлакатлар эса шу йўлни ўзига афзал кўрмоқда.

Бунинг учун қурол-яроқлар фойдаси, эксплуатациянинг янги формаси билан жаҳонда бойлик, хом ашё ресурсларини уларнинг ихтиёри билан «рационал» фойдаланиши, кам тараққий этган мамлакатларга озиқ-овқат «ёрдами», бошқаришга ўрдамлашиш (сиёсий шантаж) йўллари билан экология ва бошқа глобал проблемаларни ҳал этиш мумкин эмиш.

Иккинчидан, бу проблемаларни ҳал этишнинг собиқ СССР таклиф этган янги сиёсий тафаккури таклифидир, яъни инсоният томонидан яратилган қудратли техника ва маънавий имкониятлар бу проблемаларни қанчалик кескинлаштириш ва ўткир қилиб қўйиш билан бу проблемаларни осонликча ҳал қилишни ҳам ошириши мумкин, демакдир. Шу билан турмушдаги бир қатор ресурсларни янада биргаликда тиклаш ва уни ҳимоя қилиш ташкил қилинса самарадорлик бўлишлиги мумкин. У сиз табиат кучлари ва инсоният кучи унинг фаолияти бир-бирига зид оқибатларни вужудга келтириши, агарда уларни бирлаштира, оқилона фойдаланишни биргаликда, бир вақтда амалга оширилса қутилган, самаралар бериши мумкин, демоқдалар. Бунинг дастлаб инсоният кучлари бирлашиши ва бу бирлашиш фақат инсоният манфаатларига, эркин ва адолатли инсонпарварлик мақсадларига қаратилса, инсон эҳтиёжларига бағишланса, ҳозир ва келажакда ана шу мақсадларни кўзласа, келажак авлодга ана шу йўналишни мувофиқлаштирилса энг яхши натижалар бериши ва бу проблемалар ўз вақтида ҳал этилиши мумкинлигини таъкидламоқда.

Ер шаридаги табиат саҳовати бирликни, оқилона илмий асосланган, узоқни мўлжалланган ресурслардан фойдаланиш жараёнини бошқаришни йўлга қўйиш-энг оқилона таклиф демоқдалар.

Бу таклифларни нимага асосан ҳал қилиш мумкин? Энг муҳим планетада мустаҳкам тинчлик, ҳарбий ҳаражатларни кескин камайтириш, тинч тараққиётдан иборатдир. Ундан ташқари атрофлича, ҳамкорлик, манфатларнинг ўзаро ҳисоб ва контроли, фанни ривожлантириб унинг ютуқларидан ҳамма халқлар ва давлатлар баравар манфаатдор бўлишни ташкил этишдан, ўзаро муносабатларда регионал халқаро, икки ва кўп томонлама тенг ҳуқуқли, тенг манфаатли учрашувлар орқали ҳал қилишдир. Бу учрашувлар БМТ орқали амалга оширилиш ёки бирон бир халқаро сиёсий орган орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқ дейилмоқда.

4 савол. Халқаро глобал проблемаларни ҳал этишда халқаро ҳукуматлараро ташкилот роли каттадир. Аммо бу соҳада айрим давлатлар ва алоҳида мамлакатларнинг ролини алоҳида кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Улар қўйидаги йўналишлардан иборат:

Биринчидан, ривожланган бир қатор мамлакат ҳукуматлари бу глобал проблемаларнинг ҳозирги замондаги вазиятни биринчилардан бўлиб қўтариб чиқдилар ва уни ҳал этиш зарурлигини ҳам исботлаб бердилар, жаҳон миқёсида бу умуминсоний проблемаларни ҳал қилишнинг узоққа мўлжалланган кенг спекторли стратегик программасини ишлаб чиқиш ташаббусини қўтариб чиққан эдилар. Улардан бири собиқ социализм мамлакатларининг ўзаро муносабатларни ва биргаликда ушбу

региондаги унга таалукли проблемаларни (сиёсий, ғоявий) юмшатиш ҳамкорлигини ўрнатиш масаласини қўйган эдилар. Бу биринчидан экологик вазиятни яхшилаш, озиқ-овқат ва энергетик проблемаларни ҳал этиш, ривожланаётган мамлакатларга ёрдам бериш имкониятини яратишдан иборатдир.

Бу соҳада собиқ социализм даврида анча ишлар қилинган эди. Ўзаро муносабатларда демократик принципга риоя қилган ва реал моделларни ишлаб чиққан. Собиқ социалистик мамлакатлар ҳамкорликда экологик, энергетик, хом ашё, озиқ-овқат халқаро проблемаларни ҳал этишда фаол киришган эдилар. Ҳатто бу мамлакатлар экологик проблемаларни биргаликда ҳал этишда 60-йиллардақ бошлаган эди ва анча ютуқларга, яъни атмосферани ифлослашнинг олдини олишда катта ютуқларга эришган эдилар.

Шу билан табиий бойликлардан фойдаланиш ва унга аниқ конкрет баҳо бериш, табиий бойликлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий нормаларини ишлаб чиқиш, атроф муҳитни ҳимоя қилиш учун мутахассис кадрлар тайёрлаш таклифларини ишлаб чиққан эдилар. 90-йилларнинг бошида эса ана шу таклифни амалга оширишининг янги босқичига қадам қўйган эдилар. Улардан энг муҳимлари табиий бойликлардан фойдаланишнинг иқтисодий, социал аспектлари ва уни бошқариш принципларини амалга оширишни ташкил этиш, яъни атроф муҳитни ҳимоя қилиш аҳволи ва унга зарарли моддаларнинг таъсири; атроф муҳитни ахшилаш ва ҳимоя қилиш воситаларини ишлаб чиқиш; чиқиндиларни зарарсизлантириш ва тозалаш (ўтилизациялаш)дан иборат эди. Бу соҳада ривожланган бир қатор мамлакатларида бир ва кўп томонлама ҳамкорлик қилиш йўлга қўйилган эди, ўзаро иқтисодий жиҳатдан ривожланиш, ривожланаётган дунё билан эса дўстона янги демократик алоқаларни ўрнатишдан иборат мақсад йўлга қўйилган эди. Шу билан ривожланаётган мамлакатларга яқиндан иқтисодий техникавий ёрдам бериш, уларнинг иқтисодий мутақилликка эришишини кўп қиррали экономикасини вужудга келтиришни, ҳозирги замон илмий- техника прогресидан амалий фойдалана олиш ва ўзларида ИТРни яратиш учун шароитни вужудга келтиришига ёрдам бериб ташқи сиёсий муносабатларда уларни қўллаб қўвватлаш мўлжалланган эди.

Жумладан, собиқ СССРда бу ёрдам 1960 йиллардан 1980 йилгача ҳукуматлараро келишувлар ривожланаётган мамлакатлар билан 8,5 мартадан ортиқ ўсди. 80-йиллар бошигача собиқ СССРнинг ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ва техникавий ёрдамнинг 3/4 қисми саноатга тўғри келарди. Шу даврга келиб бу мамлакатларга берган ва ёрдамлашган саноат объектлар сони (энг йириклари) 700 га етган эди.

80-йилларда собиқ СССР бу мамлакатлардаги саҳро ва дашт, чўл зоналарини ўзлаштиришнинг қарийб 70-дан зиёд энг йирик проект-лойиҳаларини ишлаб берган (Масалан, Саҳара ва ҳ.к.) эди.

Иккинчи йўналиши собиқ социализмнинг жаҳон умум глобал проблемаларини ҳал этишда капиталистик дунё деб аталувчи мамлакатлар билан яқин ҳамкорликни амалга ошириш мўлжалланган эди. Бу соҳада энг муҳим восита бу ишонтириш методи бўлган ва у қўлланилган эди. Яъни бу

мамлакатлар билан тинч-тотув яшашнинг ишончли ва гарантияли услубини ишлаб чиқиш тенг хавфсизлик принципини ҳал этмасдан бу глобал проблемаларни амалга ошириб бўлмайди, деган принципга асосланган эди.

Бу соҳада сезиларли ишлар қилинган эди. Яъни собиқ СССР ва собиқ социализм мамлакатлари ҳамкорлигида капитализм билан халқаро ташаббус-ядро қуролларини босқичма-босқич 2000 йилгача тугатиш; социал-иқтисодий тараққиётни мустақил танлаш: «Умумий Европа уйи», Осиё-тинч океан ҳавзасида муносабатларни қайта-қуриш; етарли мудофаа қобилияти ва ҳужумкорликка асосланган ҳарбий доктрина; қуролланиш даражасини тобора пасайтириш; ўзга территориялардан армияларни чақириб олиш ва олиб чиқиб кетиш; жаҳон сиёсатига фан роли ва аҳамиятини ҳисобга олиш ва ҳ.к.лардан иборат эди.

Ундан ташқари бир қатор ривожланган мамлакатлар 1988 йилда собиқ Варшава шартномасига қатнашувчи давлатлар экологик хавфсизлиги проблемасини ишлаб чиқишни тақлиф қилган эди ва уни 1992 йилда БМТда шу программа принципини ишлаб чиқишни қўйган эди.

Шу билан муносабатларда демократизация ва деидеологизация, куч ишлатмаслик, совуқ муносабатларига барҳам бериш сиёсатини кўтариб чиққан эди. Юз йилга мўлжалланган ривожланаётган мамлакатларга қарз бериш, космосни тинч мақсадларда фойдаланиш каби тақлифлар билан чиққан эдилар. Бу глобал проблемалар ҳал бўлмаса инсоният жаҳолатга қолиши мумкиндир.

Шундан қилиб, юқорида алоҳида-алоҳида кўрсатиб ўтилган ҳозирги давримизнинг глобал социал ва сиёсий муаммоларни ҳал қилиш, умумжаҳон халқлари учун энг зарурий мақсад бўлиб, уни битта ёки бир нечта давлатлар ҳал қилолмай, балки бу муаммоларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бошчилигида жаҳон давлатларининг бирдамлик билан ҳамкорликда ҳал қилиш вазифасидир.

Назорат қилиш учун талабаларга бериладиган тахминий саволлар

1. Ҳозирги давримизнинг социал характери нимадан иборат?
2. Социал ҳаёт ва ундаги социал муаммолар нималардан иборат?
3. Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари нима?
4. Глобал муаммолар деб қандай муаммоларга айтилади?
5. Ҳозирги даврда социал-сиёсий глобал муаммоларни ҳал қилиш мумкинми?
6. Глобал муаммолар нима учун байналминалчилик характерига эга?

Адабиётлар:

1. «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси» Тошкент, 1992.
2. И.А.Каримов «Ўзбекистонимиз ўз истиклол ва тараққиёт йўли» Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.

3. И.А.Каримов «Биз қуриш, яратиш йўлидан бораверамиз» Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
4. И.А.Каримов «Истиқлол ва маънавият» Тошкент «Ўзбекистон», 1994.
5. И.А.Каримов «Мақсадимиз-тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик» Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
6. И.А.Каримов «Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура» Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.
7. И.А.Каримов «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари» Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
8. И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари» Тошкент, «Ўзбекистон», 1997.
9. И.А.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» Тошкент, «Шарқ», 1998.
- 10.И.А.Каримов «Ўзбекистон буюк келажак сари» Тошкент, «Ўзбекистон», 1998 йил.
- 11.И.А.Каримов «Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин», - «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар, 1998 йил № 2.
- 12.И.А.Каримов «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». 8-жилт, Тошкент, 2000 йил.
- 13.БМТнинг «Инсон ҳуқуқлари декларацияси», «Инсон ҳуқуқлари», «Ўқув қўлланма» Тошкент 1998.
- 14.«Геополитика и Мировое развитие» Москва, 1995.
- 15.А.Шопенгауэр «Свобода воли и нравственности» Москва, 1992.
- 16.П.Штомпка «Много социологий для мира» Социс № 2, 1991.
- 17.В.Г.Афанасьев «Человек и управление обществом» Москва, 1977.
- 18.А.Г.Здравомыслов «Потребность, интересы, ценности» Москва, 1986.
- 19.«Будущее человеческого общества» Москва, 1971.
- 20.«Вестник статистики» 1984, № 8, Москва.
- 21.«Омега» Таллин, 1990, Первая книга.
- 22.«Аргументы и факты», 1986-1989, № 3,6,7,20. 1990-1992 изд. «Знание», Москва.
- 23.Р.Кемпбелл, Макконелл, Стенли, Л.Брю. «Экономикс. Принципы, проблемы и политика». Таллин, 1993, 1-2 книги.

Таянч иборалар:

Жамият-бу инсонларнинг ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, ижтимоий муносабатлари, мафкуравий, сиёсий тизими билан табиат бирлигини ташкил этувчи яхлит табиий-ижтимоий тарихий мавжуд борлиқдир.

Глобал муаммо-у умумжаҳон аҳамиятига эга бўлган, жаҳон халқлари тақдирига кескин таъсир этадиган уни хал қилишлик ҳам умумжаҳон

аҳамиятига эга бўлган ҳаётнинг ҳамма соҳасида сиёсат, иқтисодий, атроф-муҳит, тинчлик соғлиқ-саломатлик муаммоларидир.

Биосфера-ернинг тирик мавжудотлар тарқалган, яшайдиган ўсадиган қисмидир, ривожланиш жойидир.

Атмосфера- осмон, космосда ўзига хос кислородлар мавжудлиги захираси даражасини билдирувчи қатламдир.

Экология-бу инсонлар яшайдиган, уларни қамраб олган атроф-муҳитдир.

Экология проблема-ана шу атроф-муҳит жараёнида юз берган ҳаётнинг ҳамма жараёнларда содир бўлган мураккаб масалаларини ҳал қилиниш муаммосидир.

Х У Л О С А

Ушбу “Социология” фани бўйича ўқув қўлланма қайтадан ёзилиб тугатилар экан, якуний хулосада қуйидагиларни таъкидлашга тўғри келади.

Биринчидан – бу ўқув қўлланма, дастлаб эски намунавий дастур асосида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги режасига киритилган бўлиб, ана шу режага мувофиқ тайёрланиб муаммолар институтига топширилган эди, бу институт муҳокамасига асосан проф. С.Н. Алиқориев томонидан тақриз қилиниб бу тақризга мувофиқ қайта ишланди ва 2002 йил июн ойида муаммолар институтига қайта чоп этишга топширилди.

Иккинчидан – ушбу ўқув қўлланма 2004 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги томонидан тасдиқланган янги намунавий дастурга асосланиб, кафедрада тузилган ишчи дастурга мувофиқ иккинчи маротаба қайта тайёрланиб, кўпгина мавзулар бўйича жиддий ўзгаришлар киритилди.

Учунчидан эса – янги намунавий ва ишчи дастур асосида “Эмпирик социал тадқиқотлар” мавзуи қайта ишланиб замонавий талабларга асосан социал муаммоларни социал тадқиқотлар асосида илмий ва амалий таҳлил этиш ва хулосалар қилишнинг замонавий услубларига мувофиқлаштириб ёзишга ҳаракат қилинди.

Тўртинчидан – “Социология” фани бўйича янги дастурда (2004 йил июл) кўрсатилмаган, аммо ўқув қўлланманинг биринчи вариантыда мавжуд “Ўзбекистонда, жаҳонда глобал-социал муаммолар” мавзуи кўплаб “Социология” фани ихлосмандларининг истакларига эътиборан ушбу ўқув қўлланмада қолдирилди.

Бешинчидан – “Социология” фанидан эски намунавий дастур бўйича ёзилган “Миллий масала ва миллий муносабатлар социологияси” мавзуи ҳам ушбу ўқув қўлланмада, қолдирилди. Шу билан бирга “Ўзбекистон Республикаси миллий мустақиллиги ва суверенитетининг социал муаммолари” мавзуи ҳам ушбу ўқув қўлланмада кенг таҳлил қилинган ҳолда қолдирилди.

Олтинчидан – янги намунавий дастур асосида ишчи дастурда кўзда тутилган “Жамият, унинг тузилиши ва тизимлари” ва “Жамият ва унинг тизимлари” мавзуларига алоҳида режалар асосида атрафлича таҳлил берилди. Унда “Фуқаролик жамияти” ва “Маънавият ижтимоий тизим сифатида” мавзуларга алоҳида саволлар қўйилиб кенг таҳлил берилди.

Еттинчидан – ушбу қўлланмада “Жамиятнинг сиёсий системаси ва сиёсий ҳокимият” мавзуи “Сиёсатшунослик” фанига таалуқли бўлсада “Социология” фани билан узвий боғлиқлигини эътиборга олиб, ушбу мавзунини жамиятда сиёсий муаммоларни ҳал қилишдаги роли ва аҳамиятини эътиборга олган ҳолда ушбу ўқув қўлланмага киритилиб социал жиҳатдан кенг таҳлил берилди.

Саккизинчидан – янги намунавий ва ишчи дастур бўйича “Жамиятнинг ижтимоий тузилмалари” мавзуи асосида “Социал стратификация назарияси”, “Ёшлар социологияси” ва “Девиант-хулқ-атвор социологияси” масалаларига алоҳида таҳлил қилиниб, уч ярим босма табақ ҳажмида алоҳида ўқув-услубий қўлланма сифатида рисола шаклида тайёрланиб чоп этилди. Унда “Социология” фанида социал страталарнинг Ғарб усулида таҳлил қилинишига нисбатан унинг Шарқона, Марказий Осиё халқларининг ижтимоий ҳаётидаги объектив борлиги, турмуш тарзи, урфу-одати, анъаналари ижтимоий табақаланиши, тоифалари, аҳоли қатлами ва шунга мувофиқ социал ҳолатларига алоҳида Шарқона мазмунда таҳлил берилди.

Умуман олганда ушбу тайёрланиб, чоп этилаётган “Социология” фани (предмети) бўйича ўқув қўлланма янги намунавий дастур асосида тамоман қайта жавоб бераолиши даражасида ёзилганлиги ҳақидаги фикр

хулоса ва баҳосини бериш китобхонлар эътиборига ҳавола. Қисман хато ва камчиликлари учраса китобхонлардан узр сўраймиз.

МУНДАРИЖА

Т\Р	Мавзулар номи	Бетлар
1.	Социология фан сифатида, унинг назарий асослари	5 – 21
2.	Социология фанининг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари	22 – 59
3.	Жамият, унинг тузилиши ва тизимлари	60 – 101
4.	Жамият ва унинг тизимлари	102 – 127
5.	Жамиятнинг сиёсий системаси, унинг моҳияти, ўрни ва аҳамияти	127 – 167
6.	Миллий масала ва миллий муносабатлар социологияси	167 – 193
7.	Жамиятда махсус соҳалар социологияси	193 – 228
8.	Жамиятнинг социал институтлари: ижтимоий жамият, шахс, оила, никоҳ, бурч ва турмуш тарзи социологияси	229 – 267
9.	Социологик тадқиқотларни ташкил этиш ва умумлаштириш	268 – 316
10.	Ўзбекистон Республикаси миллий мустақиллиги ва суверенитетининг социал муаммолари	317 – 354
11.	Ҳозирги даврнинг долзарб глобал-социал муаммолари	354 – 356
12.	Глобал проблемаларнинг кескинланиш сабаблари ва социал ҳаёт	356 – 359
13.	Ресурслар проблемаси	359 – 362
14.	Экологик проблема	362 – 368
15.	Демография ва озиқ-овқат проблемаси	368 – 370
16.	Ривожланаётган мамлакатлардаги қолоқликни тугатиш проблемалари	370 – 372
17.	Социал ҳаётнинг ривожланиши ва глобал-умумжаҳон проблемаларнинг кескинлашуви	372 – 385
	Хулоса	386 – 388

ШАКАР АҲАДОВИЧ АҲАДОВ

СОЦИОЛОГИЯ
(ўқув қўлланма)

МУХАРРИР: доц.

Эралиев Ш.Э.

ТЕХНИК МУХАРРИР: Исмоилова Ш.С. Ф.Ш

МУСАХХИХ:

МУСАВВИР:

Теришга берилди:	2007 йил апрел.
Босишга рухсат этилди:	2007 йил май.
Босма табоқ:	24,5 б\т.
Наشريёт манзили:	Самарқанд шаҳри, Лолазор кўчаси 70 уй. СамДАҚИ босмахонаси.
Нусхаси:	200 та.
Бахоси:	Эркин нархда.

Ушбу ўқув қўлланма “Ижтимоий фанлар” кафедра йиғилишида 2007 йил 30 март (қарор сон №7) СамДАҚИ илмий кенгашида 2007 йил 31 март (қарор сон №7)даги йиғилишида муҳокама қилиниб чоп этишга тавсия этилган.

САМАРҚАНД - 2007 йил

